

leto XXI, 2014  
št. 1

ISSN 1318-2498



9 771318 249009

# ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO



Drava čigava je  
Soca čigava je  
In bomo varvali  
kde jih še pit.

V. Vodnik

n. 1788 - m. 1819 d. 8. 2. m.



# **ZGODOVINA ZA VSE**

*VSE ZA ZGODOVINO*



## VSEBINA

<i>Stanislav Južnič</i> <b>Gruberjeve matematično-fizikalne knjige</b> 5 ( <i>Ob 200 letnici obnove jezuitskega reda</i> ) DIE MATHEMATISCH-PHYSIKALISCHEN BÜCHER VON GABRIEL GRUBER ( <i>Zum 200. Jahrestag der Wiedererrichtung des Jesuitenordens</i> )	
<i>Damir Globočnik</i> <b>Vodnikov spomenik v Ljubljani</b> 23 DAS DENKMAL VON VALENTIN VODNIK IN LJUBLJANA	
<i>Andrej Studen</i> <b>»Kjer se pijančevanje ustavi, red in sreča se zopet pojavi«</b> 45 <i>Drobec o protialkoholnem boju v času poveljne psihoze</i> „WO DIE TRINKEREI ENDET, KOMMEN ORDNUNG UND GLÜCK WIEDER ZUM VORSCHNEIN“ <i>Ein kleiner Beitrag über den Kampf gegen den Alkoholismus in Zeiten der Nachkriegspsychose</i>	
<i>Matic Batič</i> <b>»Najboljša je pač voda«</b> 55 <i>Protialkoholno gibanje na Slovenskem v luči revije Piščalka in društva Abstinent</i> „WASSER IST DOCH AM BESTEN“ <i>Die Antialkoholbewegung im slowenischen Gebiet im Lichte der Zeitschrift Piščalka und des Vereins Abstinent</i>	
<i>Mateja Ratej</i> <b>»S svojo žrtvijo sva vključena v nekaj orjaškega«</b> 68 <i>Edvard Kardelj – človek, aktivist, oblastnik</i> „MIT UNSEREM OPFER SIND WIR IN ETWAS GEWALTIGES EINGEBUNDEN“ <i>Edvard Kardelj – Mensch, Aktivist, Machthaber</i>	
<hr/> S knjižne police	
<i>Anja Prša</i> <b>Zgodovina ≥ mit?</b> 79	
<i>Aleksander Žižek</i> <b>Vse o Slovincu</b> 80	
<i>Marija Počivavšek</i> <b>Več trga ali države?</b> 83	



Stanislav Južnič

# Gruberjeve matematično-fizikalne knjige

(Ob 200 letnici obnove jezuitskega reda)

JUŽNIČ, Stanislav, dr., Univerza v Oklahomi, Oddelek za zgodovino znanosti, US – Norman OK 73019-6030, West Brooks 401

51+53(02):929Gruber G.  
021.6:51+53(091)

## GRUBERJEVE MATEMATIČNO-FIZIKALNE KNJIGE

Najpomembnejša ljubljanska učenjaka v času prepovedi jezuitske družbe sta bila Gabriel Gruber in rektor Anton Ambschell. V povezavi z Društvom za poljedelstvo in koristne umetnosti sta vrla moža podpisala vsak svoj seznam fizikalno-matematičnih knjig: Gruber je v svoje nove pridobljene med usnje vezane lepoticke redno vnašal še navadno nedatirano oznako svoje katedre *Zur Mechanik*, kot da bi nam hotel olajšati njihovo iskanje v današnji Narodni in univerzitetni knjižnici (NUK) v Ljubljani. Oba sta ob knjigah podpisala še zajeten seznam naprav za fizikalne poskuse, ki jih obravnavamo na drugem mestu.

Razprava podaja lastnosti in značilnosti knjig naštetih ob podpisoma obeh znamenitih nekdanjih jezuitov; to ni vedno najlažje delo glede na pomanjkljivo zapisane podatke o naslovih in piscih, ob katerih ni ne duha ne sluha o morebitnih letnicah izdaj ali krajev natisov. Gruber si je knjige zaželel in jih je domala vse tudi dobil za svojo katedro mehanike, kot dokazujejo njegovi lastniški vpisi *Zur Mechanik* ob taiste naslove knjig, ki jih danes hrani NUK. Po drugi strani je Ambschell kot vrhunski strokovnjak, skupaj s predstavnikom Kresijskega urada Ljubljane baronom Karlom Gallom pl. Gallensteinom, podpisal seštevke petindvajsetih strokovnih knjig Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti, med katerimi so se zvečine bohotele tri desetletja stare nabave pokojnega jezuita Bernarda Ferdinanda Erberga. Iz vsebine knjig je mogoče spoznati znanstvena zanimanja Erberga, Gruberja in Ambschella. Vrstnika Gruber in Ambschell sta si bila tudi po človeški plati zelo blizu, saj sta Ljubljano za vedno zapustila malodane istočasno v času vlade Jožefa II., ko je vsako vztrajanje v zamerljivem okolišju kranjske prestolnice ostalo brez haska za nekoč oblastne pripadnike sedaj prepovedanega jezuitskega reda.

**Ključne besede:** Gabriel Gruber, Anton Ambschell, Zgodovina matematičnih ved, Zgodovina knjižnic, Zgodovina šolstva, 18. stoletje, Ljubljana, Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti

JUŽNIČ, Stanislav, PhD, University of Oklahoma, Department of the History of Science, US – Norman OK 73019-6030, West Brooks 401

51+53(02):929Gruber G.  
021.6:51+53(091)

## GRUBER'S MATHEMATICAL-PHYSICS BOOKS

The most important literati of Ljubljana in the time of suppression of Jesuit Society were Gabriel Gruber and the rector Anton Ambschell. For the Society of Agriculture and Useful Arts both men signed their own collection of physics-mathematical books: Gruber noted all his acquisitions with usually undated bookplates of his chair *Zur Mechanik*. It looks like he wished to smooth up our present search of his purchases in modern Ljubljana National and University Library. Both man added to their book catalogue a great list of instruments needed for physics experiments which we describe in separate article.

The research puts in the limelight the characteristics of books noted above the signatures of both famous former Jesuits which is not always the easiest task because of incomplete notes of titles or authors without any notions on year or publishers. Gruber desired the books and got almost all of them for his chair of mechanics. His bookplates *Zur Mechanik* on title pages in modern Ljubljana National and University Library testify his acquisitions. On the other hand Ambschell as the leading expert together with the representative of Ljubljana district office, the Baron Karl Gall von Gallenstein, signed the list of 25 expert books off Society of Agriculture and Useful Arts, most of them from three decades earlier acquisitions of the deceased Jesuit Bernard Ferdinand Erberg. The contents of books tell us much about the scientific interests of both men, Gruber and Ambschell. They were closely related until they left Ljubljana forever almost in the same time of Josef II when any persistence in the resentful milieu of Carniola capital was unprofitable for the one day powerful members of now suppressed Jesuit order.

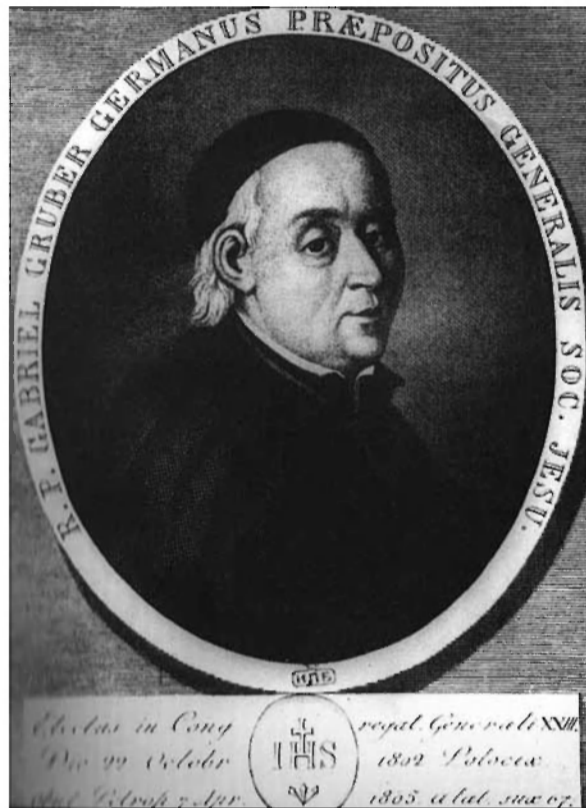
**Keywords:** Gabriel Gruber, Anton Ambschell, History of Mathematical Sciences, History of Pedagogy, 18<sup>th</sup> Century, Ljubljana, Society of Agriculture and Useful Arts

## Uvod

Dne 10. 10./22. 10. 1802 so Gabrijela Gruberja so-glasno izvolili za generala jezuitskega reda; po pestrih inženirsko-znanstvenih dejanjih in nehanjih je v zrelih letih zajadral v politične vode na tako visokem položaju, kot ga v cerkvenem oziru zlepa ni dosegel nobeden naših gora list. Prvovrstna priložnost za ogled Gruberjevih pedagoških dosežkov med Ljubljanci v času, ko ga visoka politika še ni zvalila v svoje neдрje. Kakšen človek je bil naš Gabrijel, kaj je bral in kaj sanjal v domala dveh desetletjih, ki jih je podaril Ljubljancem? Kaj lahko njegova zgodba o uspehu pove sodobni Sloveniji natlačeni z neuspehi zadnjih let?

Danes imamo za zgodnje obdobje ljubljanskega pouka fizike v resnici več podatkov o uporabljenih eksperimentalnih napravah, kot o učbenikih. Po drugi strani pa je mogoče marsikatero tedanjo knjigo še dandanes najti, medtem ko je eksperimentalne pripomočke zaneslo Bog ve kam v vihri stoletij. Starodavni rek: »Povej mi, kaj bereš, in povem Ti, kdo si,« bo gotovo treba nekoliko prilagoditi ob razvoju svetovnega spleta. Poltretje stoletje nazaj pa o slednjem ni bilo ne duha ne sluha. Zato lahko zanimivo osebnost graditelja ljubljanskega (Gruberjevega) prekopa dobro opredelimo z vpogledom v knjige, ki jih je bral in naročal. Pravzaprav to niti ne bo težko, saj je pregnani Gruber mislil veliko nase in tudi na zanamce in je knjige za svojo katedro zaznamoval z ekslibrisom *Zur Mechanik*, včasih pa mu je blagohotno dodal celo leto nabave. V resnici je letnico po dosedanjih ugotovitvah pravzaprav zapisal le štirikrat, od tega trikrat 1772. Za prihodnje rodove pa je storil še več. Jeseni 1768 je, takoj po svojem prihodu v Ljubljano, sestavil s stroški opremljena seznama izdatkov za knjige, fizikalnim poskusom namenjene naprave in potovanje na Dunaj.

Naša zgodba se začne dne 26. 10. 1767, ko je pokrovitelj grof Henrik Turjaški (\* 20. 3. 1721 Gradec; † 27. 7. 1793 Gradec) v jesenski Ljubljani na ustanovnem občnem zboru utemeljil Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti. Visokorodni politik z zgornje-štajerskega gospostva Kirchberg am Wald je bil kranjski deželni glavar med letoma 1764-1773, obenem pa še goriško-gradiški glavar poknežene grofije; na svet je prijokal v zibki Georga Sigmunda Grofa Turjaškega (\* 2. 5. 1678) in vnukinje prvega kneza Janeza Vajkarda Turjaškega, Marije Ane Terezije Turjaške. Za predsednika Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti je postavil svojega podrejenega svetnika Deželnega glavarstva, prostozidarja Josipa Brigido pl. Brezovica (\* 1736 Trst; † 1817 Dunaj); tajniška dela je zaupal juristu dr. Valentinu pl.



Gabrijel Gruber (1740-1895) (Arhiv Republike Slovenije)

Modestiju († 1800).<sup>1</sup> Od leta 1769 je bilo Društvo neposredno podrejeno Deželnemu glavarstvu pod pokroviteljstvom glavarja samega.

Prva društvena vodilna garnitura Henrik-Josip je padla februarja 1773 ob Henrikovem odhodu na Dunaj

<sup>1</sup> Nič čudnega, da je par mesecev pozneje Valentinov sin Ljubljancin Peter Anton Modesti (\* 29. 6. 1750) avgusta 1768 Henriku Turjaškemu grofu Turjaka in Kočevja (sic!), gospodarju Žužemberka, Schönberga in Krichberga am Wald na Gornjem Štajerskem posvetil svoje izpitne teze pri ljubljanskem fiziku Janezu Krstniku Pogrietschnigu, vezane v poglavitno Boškovičevo knjigo v beneški izdaji iz leta 1763; svečanemu zagovoru je grof Henrik blagohotno prisostvoval. Modestijem so ljubljanske meje kmalu postale preozke, saj je Valentin leta 1774 postal notranjeavstrijski vladni svetnik, od leta 1782 do smrti pa svetnik apelacijskega sodišča v Celovcu. Slovel je po polemičnih pravnih spisih v prid absolutizmu z navedbami graškega profesorja cerkvenega prava Franca Ksaverja Gmeinersa, Newtona, Leibniza in Christiana Wolffa; knjižice mu je veliki prostozidar pomanjšane imena Kleinmayer tiskal v Celovcu, Gradcu in Dunaju leta 1782/83. Začetna naravoslovna Boškoviču naklonjena žilica pa pri Modestijih ni popuščala: leta 1787 je Žiga Zois poslal 55 kamnin Valentinu Modestiju v Celovec, seveda ne zastonj. Kljub odselitvi pa se je duh Valentina Modestija na nek način vrnil med Ljubljance: po smrti je zapustil zajetno knjižnico, ki jo je študijski konsenz po odloku z dne 2. 3. 1802 odkupil za ljubljansko licejsko knjižnico vključno s 36 filozofsko-medicinsko-matematičnimi deli (Schiviz, *Der Adel*, 91; Modesti, *Fernere Anmerkung*, 41-43; Klemun, *Internationale Kontakte*, 51, 20; Stefan, *Zgodovina*, 30).



in nato na prestižni položaj guvernerja pravkar priključene Galicije junija 1774. S tem pa si dvojica Henrik-Josip nikakor ni skočila v lase, temveč je na galicijskem stolčku Henrika junija 1780 za domala poldrugo desetletje nadomestil prav Josip in tja zvalil kar nekaj pomembnih junakov naše povesti.

Med našo pripovedjo je na stolčku deželnega glavarja grofu Henriku Turjaškemu med letoma 1774-1780 sledil njegov sorodnik Marija Jožef Turjaški (\* 1723; † 1805). Grof Marija Dizma Barbo Waxenstein (\* 26. 1. 1737; † 8. 3. 1802) iz dolenske rakovniške veje je po zabavnih zdrahah s svojo izvoljenko postal leta 1775 tajnik in pozneje direktor Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti.<sup>2</sup> Aktuar društva je bil leta 1779 uradnik Kresije Pavel Jožef Semen iz fužinarske družine v Železnikih, nikakor ne nepomemben sorodnik in boter gostilničarjev Pri Šestici.<sup>3</sup> Leta 1784 je bil direktor Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti ter svetnik deželnega glavarstva Jurij Jakob Hohenwart (\* 11. 4. 1724; † 2. 1. 1808);<sup>4</sup> leta 1770 je postal predsednik deželnega sodišča v Ljubljani, v ljubljanski hiši na Novem trgu pa je gostil Martina Kuralta in pozneje skrbel za njegovo korespondenco. Zadnje desetletje je bil stalni tajnik Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti Balthasar Hacquet. Po njegovem nadvse skromnem prepričanju je društvo šlo nemudoma rakom žvižgat čim je pregnani Hacquet odpeketal iz Ljubljane v Lvov.

Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti se je po tedaj prevladujočih fizioloških usmeritvah prijel ime Kmetijska družba, čeravno je pod tem imenom delovalo komaj po ponovni ustanovitvi dobrih pol stoletja kasneje. Po dvajsetih letih je Društvo shiralo, saj je cesar Jožef II. zaprl dotok sredstev zanj; Hacquetov odhod morda le ni bil tako odločilen, čeravno sta si bila z Jožefom dobra, potem ko se je njegova cesarska gnada poldrugo uro mudila pri Hacquetu na današnjem Gornjem trgu 4 sredi marca 1784.<sup>5</sup>

Na seji odbora društva so dne 20. 4. 1774 sklenili, da bodo trije njegovi člani prepotovali Kranjsko, popisali naravna bogastva, predlagali njihovo izkoriščanje in pomnožitev ter zbirali gradivo za politično zgodovino dežele. Med tremi določenimi popotniki so bili Hacquet, član društva od leta 1772, Giehl in Mühlbacher.<sup>6</sup> Pomemben del dejavnosti društva je segal v nadaljevalno šolstvo, saj je društvo leta 1768 ustanovilo stolico za me-

haniko Gruberju v prid. Leta 1771 je utemeljilo še stolico za kmetijstvo v okviru jezuitskih filozofskih študijev, na kateri so predavali Janez Nepomuk Giel (Giehl, Giell, \* 16. 5. 1734 ob Leithi na ogrskem bregu; SJ 17. 10. 1753 Dunaj; † po 1786), Gabrijel Gruber in Gruberjev navigacijski komisar Franc Mühlbacher. Nova katedra za kmetijstvo je zelo ustrezala Gruberjevemu prizadevanjem za uporabnost znanosti. Giehl je kot nekdanji jezuit dobil prenovljeni dekret za poučevanje šele 7. 5. 1774. Seveda navdušenje nad Giehlnimi predavanji ni bilo vsesplošno: bogoslovci in filozofi niso ravno poskakovali veselja med obiskovanjem pouka kmetijstva, zaresni kmetje pa seveda niso hodili v Ljubljano gledati na uro in si pustiti soliti pamet med predavanji o svoji lastni vedi.<sup>7</sup> Obenem z Giehlom je kranjsko Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti dne 19. 9. 1774 pridobilo za predavanja iz eksperimentalne fizike še drugega nekdanjega jezuita Mühlbacherja,<sup>8</sup> ki pa ni imel prave sreče s plačilom načrtovanih predavanj na svoji *Alma Mater* v Ljubljani in je še pred Gruberjem in Hacquetom vzel pot pod noge v dežele razkosane poljske kraljevine, kjer niso tako pod drobnogledom pregledovali preteklosti sposobnih učenih mož.

### Nove ljubljanske knjige za novega profesorja Gruberja

Podobno kot Bernard Ferdinand Erberg pred njim, je bil tudi Gruber dovolj pomemben, da si je znotraj ljubljanskega kolegija ustvaril lastno knjižnico. Za razliko od Erberga pa se v knjige ni podpisoval z imenom, temveč raje z oznako katedre. Ni mogoče prav razložiti, zakaj ob ekslibrisu Gruberjeve katedre niso bile dodane jezuitske oznake, ki v Erbergovih knjigah seveda ne manjkajo. Vsekakor so bile nekatere knjige za Gruberje-

<sup>7</sup> Kovačič, *Rektorji*, 66; Rajšp, *Jezuitski*, 270, 271, 273; Schmidt, *Zgodovina*, 135, 164.

<sup>8</sup> Franc Ksaver Jožef Mühlbacher (*Mühlpacher*, Mühlbacher, Milbacher, Milpacher, \* 17. 7. 1740 Ljubljana; SJ 18. 10. 1760 Dunaj; † 1826 Stanisławow (danes Ivano-Frankivsk v Ukrajini)) je bil sin poštnega uradnika Franca Dominika Milpacherja (\* 1709 Ljubljana; † pred 1789) in Marije Rosine-Rosalije; njegovi priči ob krstu dne 18. 10. 1744 sta bili Josef Ignaz Hingerle pl. Heldenheimb in Maria Anna Tomschütz pl. Tennau. Franc Dominik Milpacher je bil krščen dne 2. 11. 1709 v družini ljubljanskega poštnega načelnika Franca Antona Milpacherja (\* 1680; † 28. 5. 1723) in Marije Jožefe rojene Ingerle. Dominikovi krstni priči sta bili Sebastian pl. Raigersfeld in Anna Maria Ingerle, drugi pa se je 2. 2. 1749 poročil z Marilo Frančiško pl. Zorn (\* 1723; † 19. 11. 1789), hčerjo Ignaca. Franc Ksaver Jožef Mühlbacher je v Ljubljani poučeval fiziko, nato pa je odšel v Galicijo, tako kot pozneje njegov popotni tovariš Hacquet. Francu je pomagal brat Valentin, galicijski okrožni glavar, tako da se je gladko uveljavil v leta 1772 priključeni habsburški Galiciji; tam so leta 1774 ustanovili gimnazijo v Stanisławowu v kateri je ustanovil kemijski laboratorij in leta 1811 dosegel čast prefekta (*AS 7, Kmetijske zadeve*, š. 204, Lit. B, št. 4, Vol 1; Schviz, 48, 82, 84, 160, 185, 207, 256; Glonar, Mühlbacher; Umek, Plovba, 257; Umek, *Kranjska*, 23, Schmidt, *Zgodovina*, 164).

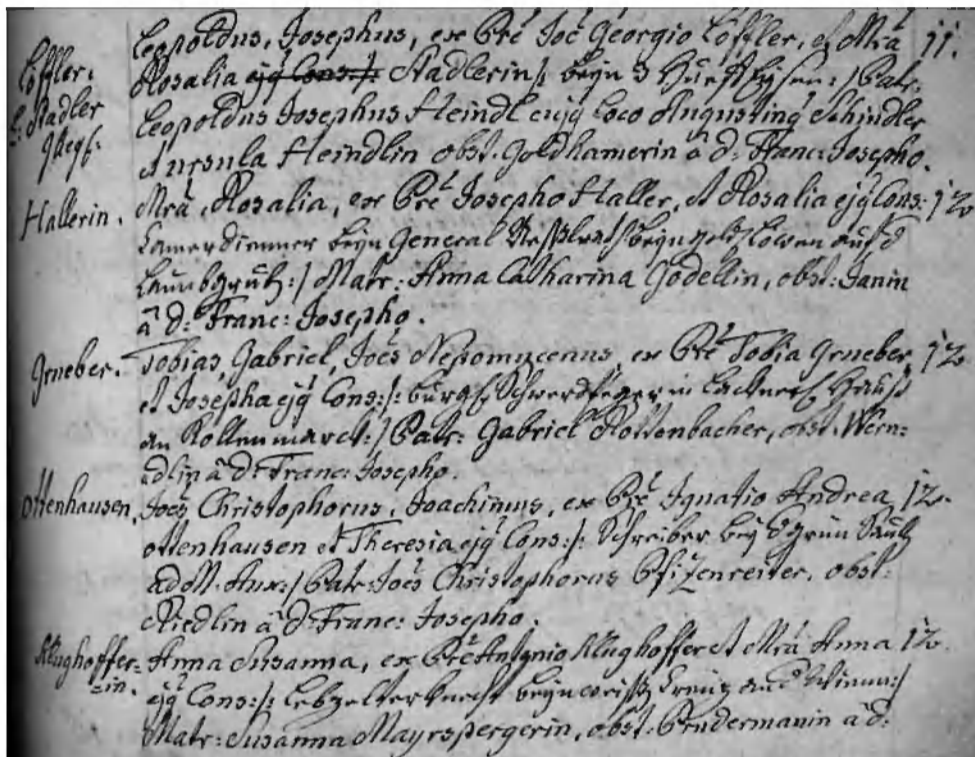
<sup>2</sup> Kos, *Borba*, 5-39, 30.

<sup>3</sup> Andrejka, *Zgodovina*, 85-91, 88.

<sup>4</sup> Stefan, *Zgodovina*, 10, 33; Remeš, M. *Abbé Martin Kuralt*, 14, 5.

<sup>5</sup> Kurdi, *Galicija*, 117.

<sup>6</sup> Bufon, *Naravoslovje*, 52; Wilde, F. A. *Haupttabelle über den Zustand der Unterrichts-Anstalten im Herzogthume Krain, Mittheilungen des historischen Vereins für Krain, Ljubljana 1860*, 68.



Dunajski krstni zapis Tobije, pravzaprav Tobije Gabrijela Jožeta Nepomuka, mlajšega brata in sodelavca Gabrijela Gruberja, ki še bolj od Gabrijelovega krstnega zapisa kaže na del Dunaja v katerem sta se možaka rodila očetu grajskemu orožarju Tobiji na današnji Kollergengasse v 6. Bezirku Mariahilf v hiši danes težko prepoznavnega Lacknerja (Pfarrbüro Pfarre St. Michael, folio 41. 12. 9. 1744).

vo katedro nabavljene leta 1768 in 1772 pred prepovedjo jezuitov. Točen obseg Gruberjevega oddelka jezuitske knjižnice seveda težko ocenimo zaradi požara leta 1774. Knjig Gruberjevega oddelka leta 1775 niso popisali, saj jih je Gruber najbrž hranil pri sebi. Vsekakor pa jih je pozneje vrnil v licejsko knjižnico. Nekaj svojih knjig je Liceju velikodušno podaril, da bi se udvorljivo prikupil zamerljivim Ljubljčanom.<sup>9</sup>

Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti je s svojimi knjigami in merilnimi učnimi napravami odločilno poseglo v pouk fizike v Ljubljani. Gabrijel Gruber je bil med 8. 4. 1769 in januarjem 1785 v Ljubljani predstojnik katedre za risanje, geometrijo, mehaniko (z inženirskimi vedami, nizkimi gradnjami, mapiranjem vključno s posebnim ladijskim »brodarskim« oddelkom) in hidravliko; po letu 1773 je nadaljeval s poukom zemljemerstva in zemljemerskega risanja na obrtni šoli, ki jo je predložilo Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti. Nabavil je knjige za hidravliko, tesarstvo, mlinarstvo, urarstvo in gradnjo mostov. Skupno si je želel 25 knjig in naprav, mesec dni pozneje pa dve manj. Celotni stroški za učne pripomočke in pouk so sprva

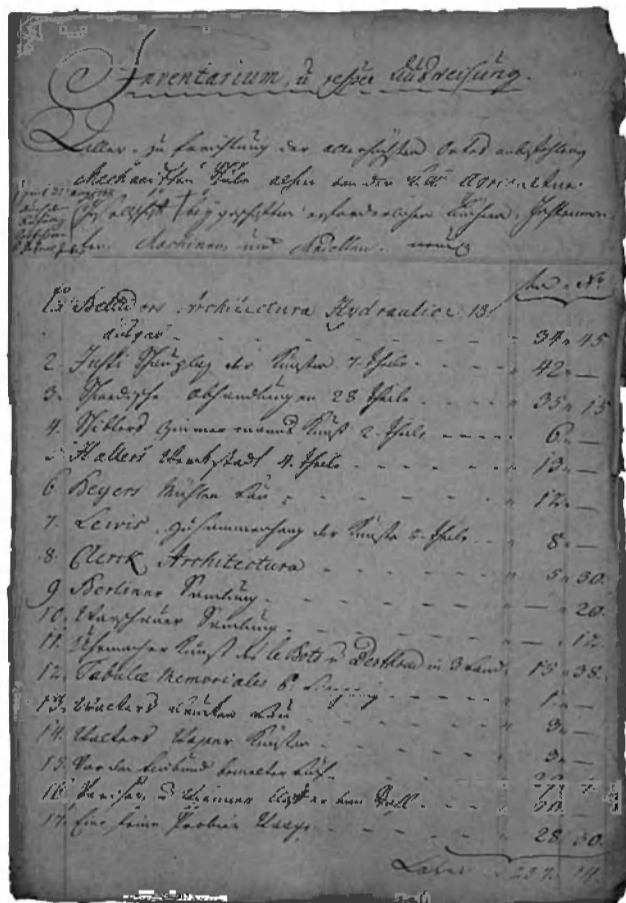
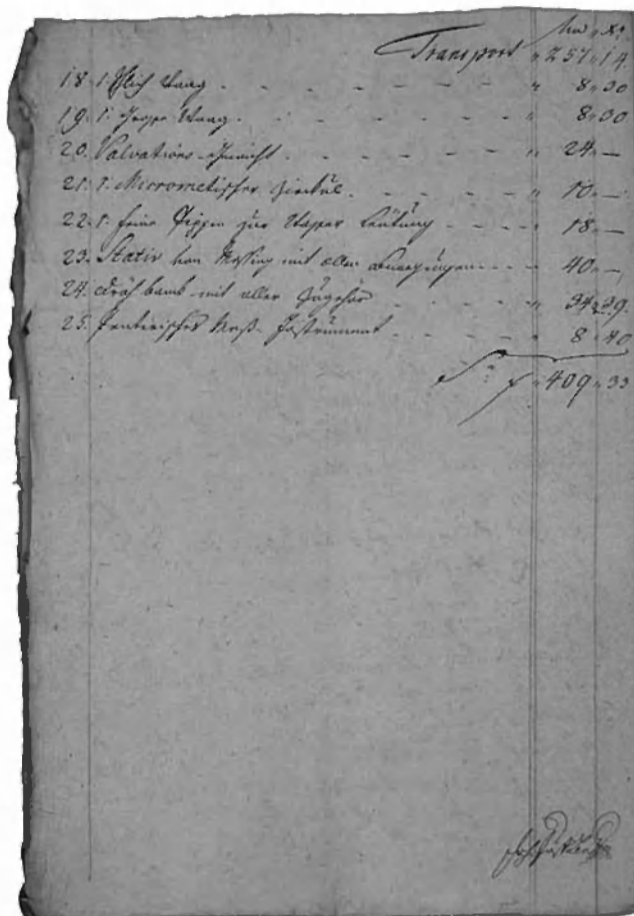
znašali 409 fl 33 kr, kmalu pa je v čistopisu ponovil domala enake želje vredne 9 fl manj, torej zgolj 400 fl 33 kr. Z občasnimi presledki je ob nedeljah in praznikih poučeval v nemškem jeziku ključavničarje, zidarje, tesarje in druge obrtnike. Kakšna znanja jim je učeni Gruber vlival v trde kranjske betice?

Preglednica 1: Knjige pred napravami za pouk, ki si jih je Gruber zaželel 31. 8. 1768, v čistopisu s popravki prepisane kot knjige za pouk Šole za mehaniko dne 28. 9. 1768 (Arhiv Republike Slovenije, AS 33, Deželna vlada, konvolut 455, š. 182). Navadno so oštevilčeni avgustovski predlogi z Gruberjevimi cenami, poševno pa septembrski čistopis. Za Gruberjevimi so v oklepajih dopisani popolnejši podatki o knjigah

I.=1. Bellidors Architectura Hydraulica 18. Ausgab folio 34 fl 45 kr

Belidor, Bernard Forest de. 1737-. *Architecture Hydraulique, ou l'Art de conduire, d'élever et de ménager les eaux pour les différens besoins de la vie*. Pariz: L. Cellot. 2: 1782-1790. I-IV. Nemški prevod. 1743-1771. *Architectura Hydraulica. Oder die Kunst das Gewässer zu denen verschiedentlichen Nothwendigkeiten des menschlichen Lebens zu leiten, in die Höhe zu bringen und vortheilhaf-*

<sup>9</sup> Stefan, n.d., 13, 15, 68; Pivec-Stele, Biblioteka, 2.

Gruberjeve nabave knjig in naprav 31. 8. 1768.<sup>10</sup>Gruberjeve nabave naprav za poskuse zapisane dne 31. 8. 1768.<sup>11</sup>

tig anzuwenden. I (1. del, 1743); II (1. del, 1764); III (2. del, četrta (1766) do šesta izdaja); IV (2. del, sedma (1769) do dvanajsta (1771) izdaja). Augsburg: Johann Geog Wertz. (NUK-8067 z ekslibrisom Zur Mechanik 1771). Ponatis: 1764-1778. Augsburg: Eberhard Kletts (NM-7183/1/1, NM-7183/1/2, NM-7183/2/1 NM-7183/2/2).

2.=2. Justi Schauplatz der Künste 7-Theile 4to 42 fl Schauplatz der Künste und Handwerke oder vollständige Beschreibung derselben/ 3. Berlin, Stettin/Leipzig: Rüdiger, 1764. gefertigt oder gebilliget von den Herren der Academie der Wissenschaften zu Paris. In das Teutsche übers. u. mit Anm. vers. von Johann Heinrich Gottlob von Justi .... (7. del: Henri Louis Duhamel du Monceau; Charles René Fourcroy de Ramecourt; François A de Garsault; Johann Samuel Halle; Gabriel Jars; Johann Heinrich Gottlob von Justi; Daniel Gottfried Schreber; Carl Wijnblad. 1768. Schauplatz der Künste und Handwerke, oder vollständige Beschreibung derselben: oder vollständige Beschreibung derselben, ver-

<sup>10</sup> AS 33, Deželna vlada, konvolut 455, s. 182.

<sup>11</sup> AS 33, Deželna vlada, konvolut 455, s. 182.

fertiget oder gebilliget von denen Herren der Academie der Wissenschaften zu Paris. 7. Berlin, Stettin, Leipzig: Rüdiger. 6. del v komentiranem prevodu Daniela Gottfrieda Schreberja pod naslovom *Schauplatz der Künste und Handwerke, oder vollständige Beschreibung derselben. Bd. 6 / gefertigt oder gebilliget von denen Herren der Academie der Wissenschaften zu Paris* iz leta 1767 hrani knjižnica Muzeja in Galerij mesta Ljubljane)

3.=3. Schwedische Abhandlungen 28 Theile 35 fl 15 kr = 27 Theile 8to 33 fl 45 kr

(Kästner, Abraham Gotthelf (prevajalec). 1784-1792. *Der Königl. Schwedischen Akademie der Wissenschaften Abhandlungen, aus der Naturlehre, Hausaltungskunst und Mechanik für das Jahr 1780-1790. Aus dem Schwedischen übersetzt von A. G. Kästner*. Leipzig: Heinsius (W-1519, 7 knjig; NUK-8176 z ekslibrisom Kranjske kmetijske družbe).

4.=4. Schüblers Zimmermanns Kunst 2-Theile folio 6 fl (Johann Jacob Schübler. 1736. *Sciagraphia artis Tignariae, Oder nützliche Eröffnung zu der sichern fundamentalen Holz – Verbindung, bey dem Gebrauche der*

unentbehrlichen Zimmermanns- Kunst, in welcher nicht nur die einfachen Siberischen, Tartarischen Hütten, u. zierliche Chinesische u. Griechische Dächer besondere Kirch- Thürne nach ihrer äusserlichen Figur vorgestellt, u. ihre Proportion geometrice gewiesen u. deutlich gezeigt wird, wie und der Natur der Conischen Section, durch Hülffe vieleckiger Pyraniden, ein sichere Fundament sich aussert. Mit 44 Kpft Nürnberg: Trautner (NUK-8144). Adligat: Schübler. 1731 ali 1749. Nützliche Anweisung zur unentbehrlichen Zimmermanns- Kunst, worinnen von den autiguen u. modernen proportionirten Dachern die nöthige Projection in einem deutlichen Zusammenhang geometrisch vorgestellt (und daraus die Italienische, Französische und Teutsche Heng- und Sprengwercke, unter einer leichten Methode mit vielen Figuren den Werck-Leuten recht begreiflich gemacht, und auf verschiedene Arten gezeigt, wie auf eine leichte Weise allerhand Wiederkehr, Werck-Sätze, Schiffungen, Cuppeln, Häng- und Zuch-Brücken ... allen Bau-verständigen Oeconomis ...); Nürnberg 1709. (NUK-8066.)

5.=5. Hallers Werkstadt 4. Theile 4to 13 fl

Johann Samuel Hallen. 1761-1772. *Werkstate der heutigen Kunste, oder die neue Kunsthistorie*. 4to, Mit 44 Kupfertaf. und vielen Vinjetten. 1 Kpftaf. (No 1 zum 3. Th.) fehlt. der 6. Bd (1779) fehlt. Brandenburg: Halle (NUK-5393)

6.=6. Beyers Mühlen Bau folio 12 fl

(Beyer, Johann Matthias; Leupold, Jakob. 1767. *Theatrum machinarum molarium, oder, Schauplatz der Mühlen-Bau-Kunst: welcher allerhand Sorten von solchen Maschinen, die man Mühlen nennet, so wohol historisch als practisch, nebst ihren Grund- und auf- Rissen vorstellet, und zwar wird in selbigen gehandelt... in dem andern Theile dieses Wercks... Kern des Mühlen-Rechts... Ein Buch, welches im gemeinen Wesen mit gar besondern guten Nutzen, und als der neunte Theil von des... Herrn Jacob Leupolds Theatro machinarum...; ausgefertigt und zusammen getragen von Johann Matthias Beyern und Consorten*. Dresden: Walther)

7.=7. Lewis Zusammengang der Künste 2 Theil 8to 8 fl

(Lewis, William. 1763. *Commercium Philosophico-Technicum; or, the Philosophical Commerce of Arts designed as an attempt to improve Arts, Trades, and Manufactures*. London: H. Baldwin. Prevod: 1764-1766. *Zusammenhang der Künste philosophisch-practisch abgehandelt; ein Versuch für die Beförderung der Künste, Gewerbe und Manufacturen*. Aus dem Englischen übersetzt, und mit einigen Zusätzen herausgegeben von Johann Heinrich Ziegler. 1. del: Historie des Goldes; 2. del: Historie d. Farben, Historie d. Platina etc. Zürich: Heidnyger. (NUK-5408, Ekslibris: Zur Mechanik). Delni ponatis: 1771. Wilhelm Lewis, *Mitgliedes der*

königl. Grossbritannischen Societät der Wissenschaften zu London. *Geschichte des Goldes und verschiedener damit sich beschäftigender Künste und Arbeiten*. Grätz: gedruckt den Widmanstatterischen Erben. *Assertiones Ex universa philosophia quas auctoritate et consensu Plurim. Rev. Eximii Clariss, ac Magnis. D. Univ. Rectoris, Perill. Ac Doctriss. D. Caes. Reg. Inclyt. Fac. Phil. Praesidis&Directoris, Praen. Cosultiss. Ac spectab. Dom. Decani caeterumque Dom. Doctor. Ejusd. Inclyt. Fac. Phil. In Alma ac Celeberr. Univ. Graec. Anno 1771 Mense Aug. die\_ Publice Propugnandas Suscepit, Praenob. Ac Perdoctus Dominis Ioannes Nep. Pollini. Carniol. Labac. Ex Arch. S. I. Conv. Nob. Colleg. Ex praelectionibus Adm. Rev. & Cl. P. Leopoldi Biwald, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Antonii Pöller, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. A. R. & Cl. P. Leopoldi Wisenfeld, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. ac. Phil. Moral. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Caroli Taupe, e S. I. AA. LL. & Phil. Ac Math. Prof. Publ. & Ord. Graz: Widmanstatterischen Erben. (Končni izpiti bratranca Ž. Zoisove matere Janeza Nepomuka Florijana Antona Pollinija (\* 4. 5. 1753), NUK-GS I 9125; NM-K 3800). Ponatisa: 1774. Grätz: Lechner & 1786. Graz: K. Zaunrith.)*

8.=8. Clerck Architecture 2 Theil 4to 5 fl 30 kr

Le Clerc (Leclerc), Sébastien. 1714. *Traité d'architecture, avec des remarques et des observations tres-utiles pour les jeunes gens, qui veulent s'appliquer à ce bel art*. Paris: P. Giffart. Prevod: 1759. *Abhandlung der Bau-Kunst, mit nützlichen Anmerkungen und Betrachtungen jungen Personen, die sich dieser schönen Kunst wiedmen wollen zum besten abgefaßt. Als ein Anhang ist beygefüget eine Uebersetzung einer academischen Abhandlungen von den Trilyphen*. 1-2. Nürnberg: C. Weigel (NUK-8133, Ekslibris: Zur Mechanik).

9.=9. Berliner Sammlung 8to 20 kr

*Berlinische Sammlungen zur Beförderung der Arzneiwissenschaft, der Naturgeschichte, der Haushaltungskunst Cameralwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur*. 1. Stück. Berlin: Joachim Pauli, 1768 (NUK-13991).

10.=10. Warschauer Sammlung 8to 12 kr

11. Uhrmacher Kunst des le Bots und Berthoud in 3. Band 15 fl 38 kr

(Ferdinand Berthoud. 1763. *Essai sur l'Horlogerie; dans lequel on traite de cet Art relativement a l'usage civil, a l'Astronomie et à la Navigation, en établissant des Principes confirmés par l'expérience, dédié aux artistes & aux amateurs*. In 2 Bänden. 1 Band enthält: 19 Kpft in 452 strani. 2 Band enthält: 19 Kpft. Na 451 strani = 38 Kpft. Paris: Jombert (NUK-5344)).

12. Tabulae Memoriales P: Liesganig 1 fl  
(Liesganig, Joseph. 1754. *Tabulae memoriales praecipua arithmeticae tum numericae tum literalis, geometricae, etiam curvarum, et trigonometriae, atque utriusque architecturae elementa complexae, in usum auditorum conscriptae*. Viennae Austriae: Trattner. Mit 18 Tab (NUK-4085))

13. Walters Brücken Bau 3 fl  
(Walter, Caspar (\* 1701; † 1768, mlajši, stavbenik in umetniški risar v Augsburgu). 1766. *Brücken-Bau, oder Anweisung wie allerley Arten von Brücken, sowohl von Holtz als Steinen, nach den besten Regeln der Zimmerkunst dauerhaft anzulegen sind. In zween Theilen jungen und unerfahren Zimmerleuten zum Unterrichte abgehandelt*. Augsburg: Veith (NUK-8064, Ekslibris: Zur Mechanik).)

14. Walters Wasser Künste 3 fl  
(Walter, Caspar. 1765. *Architectura hydraulica, oder; Anleitung zu denen Brunnenkünsten...* Augsburg: Lukas Voch.

Ali sicer poznejša:

Walter, Caspar. 1769. *Zimmerkunst oder Anweisung wie allerley Arten von deutschen & welschen Thurehauen, auch Kugelhelme, macj der neuesten Manier zu bedeckung der Kirchentürme nicht neu zu entwerfen, sondern auch mit Holz zu verbinden: Samt einer wohl fundierten Gewißheit, wie die geschwugene Gradbiegen nach ihrer äußerlichen Gestalt zu verfertigen sind. Ferner: Wie eine Glocke auf eine geometrische Art anzugeben, und zu verzeichnen ist*. Augsburg: Veith (NUK-8112, Ekslibris: Zur Mechanik).

11. Zwey Buch gros Holländisch

Bržkone:

Horst, Tileman van der, Jacob Polley. 1738. *Theatrum Machinarum Universale: of Keurige Verzameling van verscheide grote an zeer fraaie Waterwerken, Schutsluizen, Waterkeringen, Ophaal- en Draabruggen. Met hare Gronden, Opstellen en Doorgesnedens*. I-II. Amsterdam: Petrus Schenk (NUK-8547); Horst, Tileman van der, Jacob Polley. 1739. *Theatrum Machinarum Universale: od Nieuwe algemeene Bouw-Kunde*, Amsterdam: Petrus Schenk (NUK- 8528, načrti v posebni knjigi: NUK-IV 10631); – Ponatis 1757 obeh delov v skupni vezavi. Amsterdam: Schenk (NUK-IV 10629, Ekslibris: Zur Mechanik); Ponatis 1774.

Gruber je takoj po prihodu v Ljubljano 4. 6. 1768 kot novi profesor eksperimentalne mehanike že dne 28. 9. 1768 na prvem mestu med zaželenimi nakupi zapisal Belidorjeve knjige o hidromehaniki.<sup>12</sup> Ekslibris

<sup>12</sup> AS 33, *Deželna vlada, konvolut 455, š. 182; Žmavc, Najstarejši, str. 55.*

Gruberjeve katedre je dobila le tretja od štirih knjig nemškega prevoda Belidorjevega<sup>13</sup> dela o vodni arhitekturi iz let 1743-1771. Belidorjeva knjiga je bila, poleg Boškovičevih del, glavni vir za Gruberjeve načrte prekopov na Savi in Ljubljani. Gruberjev študent Šemerl jo je citiral še leta 1782.<sup>14</sup> Belidor je skupaj s Cassinijem meril poldnevnik v severni Franciji, pozneje pa se je ukvarjal z balistiko in matematiko za topničarje-inženirje, kar je gotovo navdušilo Gruberjevega dijaka Jurija Vego. Belidor je postal član pruske akademije, londonske Kraljeve družbe in dopisni član pariške akademije. Belidorjeve knjige je Bošković leta 1764 priporočal za dokup ob nastopu službe profesorja na univerzi v tedaj habsburški Pavii;<sup>15</sup> Gruber je pač sledil Boškovičevemu vzoru tako pri knjigah, kot pri prekopih.

Gruber je leta 1768 hotel imeti *Schauplatz der Kunste* polno spisov pariških akademikov izpod peresa prevajalca Johanna Heinricha Gottloba von Justija (\* 1717 Brücken an der Helme; † 1771 trdnjava Küstrin (Kostrzyn)). Prevodi so prišli na dan med letoma 1762-1795 v sedmih delih formata 4°, kar je kar velik kup papirja. Glede na to, da knjige danes ni v NUKu, je morda Gruberju to naročilo vendarle spodletelo? Ali pa je lepa in zajetna knjiga dobila noge ob kakšnem poznejšem zmikavtu?

Justijevo prevajanje so bogatili prispevki agronoma Henri-Louis Duhamel de Monceauja (\* 1700 Pariz; † 22. 8. 1782 Pariz), ki je bil Buffonov sodelavec in je z njegovo pomočjo leta 1738 vstopil v pariško akademijo. Duhamel de Monceau je leta 1765 pod mecenstvom vojvode de Choiseula ustanovil ladjedelniško šolo *École des ingénieurs-constructeurs des vaisseaux royaux*. Justi je bil tudi sicer močno priljubljen v slovenskih deželah. Justijeve *Oeconomische Schriften* iz leta 1766 je imel Žiga Zois, tako kot *Onomatologijo* iz leta 1760. Justijevo leipziško *Systematische Abhandlung aller oeconomischen und Cameral-Wissenschaften* iz leta 1755<sup>16</sup> pa je svoj čas listal Joseph Gabrijel pl. Buset, oče Janeza Nepomuka Buseta (Buseth), prvega predsednika prenovljene Kmetijske družbe ustoličenega leta 1821. Justijeva dela o trgovini in plovi iz leta 1759 hrani Narodni muzej. Justijevo filologijo iz leta 1758 je imel Franciscus Antonius grof Stürgkh in za njim Peter Borkovič (\* 1774; † 1830), ki je listal tudi Justijeve Moralno-filozofske spise iz leta 1760 kot prvi župnik Črenšovcev po letu 1808, kjer je domači fari prepustil najbolj dragoceni del današnje Kleklove knjižnice.

<sup>13</sup> Bernard Forest de Belidor (*Bélibor*, \* 1693 Katalonija; † 1761 Pariz).

<sup>14</sup> Šorn, *Modernizacija*, 59.

<sup>15</sup> Marković, *Rude Bošković*, 653, 654, 656.

<sup>16</sup> NUK-GS I 9522/I, II; NUK-GS I 25566/I, II.

Med prvimi Gruberjevimi naročili je bila knjiga Johanna Jacoba Schüblerja (\* 1689 Nürnberg; † 1741 Nürnberg), sodelavca Georga Christopha Eimmarta (\* 1638; † 1705) in člana berlinske akademije od leta 1734. Leta 1786 je Gruber pomagal pri nakupu merilnih naprav in sedeminpetdesetih zvezkov rokopisov nürnberškega astronoma in direktorja slikarske akademije Eimmarta in njegove hčerke za pouk v polockem kolegiju; tako je svoje ljubljanske izkušnje uspešno uveljavil med brati Slovani.

Gruberjev dunajski univerzitetni profesor, prijatelj in sodelavec, nekdanji jezuit Walcher, je upravljal poleg Gruberjevega drugi oddelk habsburških voda in skrbel za plovbo po Donavi. Leta 1774 so za dela na Gruberjevem oddelku porabili 17.500 gld, Walcher pa je na Donavi porabil za tretjino manj, le 11.500 gld.<sup>17</sup> Večino zlatnikov so izdali za plače navigacijskim inženirjem in drugim uslužbencem; Gruber je imel seveda dodatne stroške z ljubljanskim prekopom, ki je bil tedaj ena največjih investicij v monarhiji. Seveda jo je zviti Gruber rahlo zamočil, saj je po svoji stalni navadi ob potegovanju za razpis redno predlagal nemogoče nizko vsoto. Ko mu je navdušeni varčni delodajalec dal zelesno luč, pa je Gruber stroške pač višal do onemoglosti. Gotovo priročna poslovna velikopoteznost, ki je našla posnemalce v sodobnih težkih zagatah gospodarstva.

Jezuit Walcher je bral zelo malo jezuitskih piscev, kar je po svoje veljalo tudi za učbenike njegovega sobrata Gruberja v Ljubljani. Res pa se je večina njunih piscev vsaj šolala pri jezuitih. Walcherjev učbenik je bil oblikovan na sodoben način ob uvodnih poglavjih mehanike z osnovami fizike, ki jih je nato povezoval z vedno bolj zapletenimi industrijskimi napravami. Danes bi njegovo delo uvrstili k strojništvu, torej k vedam, ki so bile Gruberju najbliže.

Po prepovedi družbe je Walcher postal od leta 1773 do 1783 direktor plovbe po Donavi, kar je Marija Terezija oktobra 1777 potrdila s posebnim dekretom.<sup>18</sup> Walcher in njegov nekdanji dijak, 22 let mlajši Gruber, sta tako družno nadzorovala vso plovbo v monarhiji. Pozneje je Walcher postal direktor za matematične in fizikalne vede ter prošt v Gutti, današnjem slovaškem mestu Kolárovo. Walcher, Gabrijel in Tobija Gruber so skupaj pluli po ogrskih rekah. Pozorno so opazovali sukanje kompasa, da so lahko pravilno zarisali zemljevid rečnih zavojev. Vzporedno s T. Gruberjevimi kranjskimi pismi iz leta 1781 je Walcher objavil tri knjige o Donavi z razglabljanji o njenih vrtincih; po Popoviču iz Arclina<sup>19</sup>

je pravilno opisal podvodne stene kot glavne vzroke vrtincev.<sup>20</sup> Popovičevo leta 1750 objavljeno delo je bilo napisano v Kircherjevem slogu polnem preskokov med povsem različnimi snovmi in sprva ni zbudilo prave pozornosti. Poglavlje o vrtincih v Donavi pa je bilo tako posrečeno, da so ga tri desetletja pozneje, že po Popovičevi smrti,<sup>21</sup> ponatisnil tik pred izidom Walcherjevega dela in s tem vzbudili Walcherjevo zanimanje. Matematično znanje je Popovič od leta 1741 do 1744 utrdil v stikih s slovitim jezuitskim numizmatikom Frölichom,<sup>22</sup> dunajskim in graškim profesorjem matematike med letoma 1733-1746.

Med Gruberjevimi dunajskimi jezikovnimi in bogoslovnimi študiji je bil Walcher profesor mehanike in matematike na Terezijanišču in na Dunajski univerzi od leta 1750 do 1772. Leta 1759 in 1760 je Walcher izdal svoja predavanja o mehaniki po knjigi leibnizovca Leupolda;<sup>23</sup> upošteval je tudi Belidorja, Wolffa,<sup>24</sup> profesorja mehanike in optike pri peterburški akademiji Leutmana,<sup>25</sup> Sturmovo<sup>26</sup> raziskovanje mlinov in domislje profesorja lokalne zgodovine na kadetnici v Berlinu Hallena,<sup>27</sup> ki ga je bral tudi Gruber. Ob prihodu v Ljubljano Gruber seveda ni pozabil naročiti knjige slavnega Leupolda v novi Beyerjevi predelavi. Leupold je bil leta 1699 mehanik v Leipzigu, leta 1725 pa je postal saški svetnik, rudniški komisar in dopisni član berlinske akademije znanosti. Matematik, izdelovalec astronomskih naprav in raziskovalec koledarjev Weigel je poučeval v jezuitskem kolegiju v Breslauu in nato na univerzah v Leipzigu in Jeni. Njegova najbolj znamenita študenta, Gottfried Wilhelm Leibniz (\* 1646; † 1716) in Caspar Neumann (\* 1648; † 1715), sta vsak po svoje vplivala na Wolffa.<sup>28</sup> Leupold je leta 1695 študiral en semester pri jezuitu Weigelu, ki je leta 1653 postal profesor matematike in astronomije v Jeni.<sup>29</sup>

Ob Walcherju je Gruber med svoje najtesnejše vzornike štel še Biwalda, ki je leta 1771 svoje graške izpitne teze ponatisnil ob prevodu razprave zdravnika Lewisa,<sup>30</sup> člana Kraljeve družbe v Londonu in avtorja pomembnih kemijskih knjig.<sup>31</sup> Biwald je bil svoj čas v ljubljanskem

<sup>20</sup> Walcher, *Nachrichten, nepaginiran uvod*.

<sup>21</sup> Popovič, *Untersuchungen*, 195-215.

<sup>22</sup> Erasmus Frölich (Frölich, \*1700; †1758).

<sup>23</sup> Jakob Leupold (\*1674; †1727).

<sup>24</sup> Christian Wolff (\* 1679; † 1754).

<sup>25</sup> Johann Georg Leutmann (\*1667; †1736).

<sup>26</sup> Leonhard Christoph Sturm (\*1669; †1719 (Walcher, *Kurzer Inhalt*, 195)).

<sup>27</sup> Johann Samuel Hallen (\*1727; †1810 (Walcher, *Kurzer Inhalt*, 102, 218)).

<sup>28</sup> Winter, *Barock*, 54, 177.

<sup>29</sup> Erhard Weigel (\*1625; †1699).

<sup>30</sup> William Lewis (\*1714; †1781).

<sup>31</sup> Priestley, *A Scientific Autobiography*, 10, 45.

<sup>17</sup> Pickl, *Mur und Drau*, 229.

<sup>18</sup> Walcher, *Nachrichten*, 13.

<sup>19</sup> Janez Žiga Valentin Popovič (\*1705; †1774).

kolegiju, zato ne preseneča, da je Gruber takoj po prihodu v Ljubljano naročil Lewisovo knjigo, katere prvo del o zlatu je tri leta pozneje prevedel Biwald.

Berlinski zdravnik Friedrich Heinrich Wilhelm Martini (\* 1729 Ohrdruf; † 1778 Berlin) je leta 1768 začel izdajati Berlinsko zbirko s številnimi večinoma nepodpisanimi prispevki o medicini in predvsem o kmetijstvu, ki so bili pisani na kožo kranjskemu Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti. Gruber je seveda ni pozabil naročiti. Leta 1773 je Martini utemeljil *Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin*, pri kateri je Hacquet prav rad objavljala svoja dognanja.

Za pouk urarstva si Gruber gotovo ni mogel omisliti boljšega učbenika, kot je bila knjiga Švicarja Ferdinanda Berthouda (\* 1727 Plancemont v Švici; † 1807 Groslay), ki je gotovo odločilno pripomogel k izreku »točen kot švicarska ura«. Seveda si je že leta 1745 uredil delavnico v božanskem Parizu, kjer je bil sodelavec Juliena Le Roya pri izdelavi pomorskih ur. Pozneje je, kakopak, postal tekmelec Royevega najstarejšega sina Pierre Le Roya (\* 1717; † 1785). Leta 1773 ga je kralj povišal v svojega urarja. V ta namen si je ogledal tudi ure Johna Harrisona v Londonu. Gruber je resda navedel Berthoudovo delo v nemškem jeziku, verjetno pa je nabavil francoski original, saj so nemške prevode tiskali komaj desetletja pozneje.

Za pouk stavbeništva, geodezije in geometrije je Gruber nabavil zajetni matematični Liesganigov<sup>32</sup> učbenik, ki je v nekoliko razširjeni izdaji iz leta 1755 prinesel 254 slik na 13+1 tabli poglavja o geometriji. Deseta tabla je kazala slike 197-206 o praktični geometriji-geodeziji, tabla 11 se je nanašala na meritve podzemnih rudnikov, v 12. tabli pa je Liesganig priobčil slike o stereometriji; 77 slik je posvetil geometriji krivulj na petih tablah. V večjem delu knjige je obravnaval arhitekturo: 207 slik na 11 tablah je ponujalo primere iz civilne arhitekture, 165 slik na 13 tablah pa je pripadalo vojaški arhitekturi. Tako bogato okrašena knjiga je seveda navdušila Gruberja in njegove slušatelje.

Jezuit Liesganig je videl »duhove« med meritvami poldnevnika pod močnim soncem na širokih planjavah Ogrske leta 1762, kar je Gruber pozneje navajal pri svojih poskusih s fatamorgano nad Cerknjskim jezerom. Ob strokovnih nasvetih Gruberjevega učitelja Scherfferja<sup>33</sup> je Liesganig meril poldnevnik med Brnom in Varaždinom od leta 1762 do 1767. Poleg izdelovalca kvadranta in drugih orodij, jezuita Josepha Ramspoecka, mu je pomagal še Vegov poznejši predstojnik in prostozidarski boter, tedaj šele inženirski nadporočnik

Unterberger.<sup>34</sup> Družbo jima je delal Hippolit Verité.<sup>35</sup> Leta 1768 in 1769 je Liesganig nadaljeval z meritvami še na območju Čurug (Czurok)-Petrovaradin-Kistelek (Kištelek); cesarici so bili njegovi dosežki po godu, tako da je leta 1771 postal dekan dunajske filozofske fakultete. Njena visokost pač še ni vedela, da je Liesganig zagrešil dvojno napako pri meritvi osmega trikotnika med sv. Urbanom nad Mariborom, Wildonom in sv. Magdaleno nad Radgono, ko je meril s stolpa gradu Schatzenthurn v Zgornji Radgoni. Sicer ostro oko je bržkone zameglil pogled na vinorodne griče. Po pomoti je postavil poldnevnik pri Varaždinu preveč vzhodno, kar je leta 1799 popravil Francoz Laplace.<sup>36</sup> Seveda je Liesganig zato slišal marsikatero goriko od Zacha,<sup>37</sup> ki je izboljšal še Liesganigove ogrske meritve. Bazo pri Dunajskem novem mestu pa je Liesganig tako dobro nameril, da so vojaki njegove rezultate uporabljali še stoletje pozneje.<sup>38</sup> Bošković je nameraval Liesganiga vzeti s seboj na meritve poldnevnika v Kalifornijo; žal ali na srečo je njun načrt padel v vodo.

V času Liesganigovih meritev poldnevnika je Scherffer poučeval matematiko bogoslovca G. Gruberja, pozneje pa je vzel v uk še njegovega brata Tobijo Gruberja. Liesganig je leta 1770 objavil svoja opazovanja optičnih prividov.<sup>39</sup> Leta 1766 je postal profesor mehanike in tehnologije na novem Terezijanišču v Lvovu, kjer se mu je prijatelj Hacquet leta 1787 pridružil kot univerzitetni profesor naravoslovja. Jezuiti so bili seveda precejšnja izjema med Hacquetovimi tovariši. Liesganig je izmeril zemljepisni položaj Lvova, leta 1797 pa je Hacquetu predal svoje karpatske mineraloške zapiske iz leta 1751, ki mu jih je svoj čas naročil sam cesar.<sup>40</sup>

Nizozemski načrti za ladje in vodne gradnje so dobro dopolnjevali številne podobne knjige, ki jih je Gruber že imel pri katedri za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko. V knjižnici jezuitskega kolegija so jih označili z lastniškim zapisom *Zur Mechanik*, Gruberjeve katedre brez omembe ustanove, navadno pa celo brez letnice nabave. Med njimi so bila dela Tilemana van der Horsta in Jacoba Polleya, nizozemskega državnega arhitekta in direktorja mlinov. Njegove umotvore si je Gruber pridobil tako v nizozemščini kot v nemškem prevodu. Ker je bila Horstova in Polleyeva zajetna knjiga formata A3 predvsem polna skic zapornic, jezov in ladij, za Gruberjeve inženirje morda manj razumljivi vmesni nizozemski tekst niti ni bil posebno huda ovira. Kasne-

<sup>34</sup> Leopold baron Unterberger (\*1734; †1818).

<sup>35</sup> Liesganig, *Tabulae*, 227, 228; Allmer, *Joseph Liesganig*, 15.

<sup>36</sup> Pierre Simon Laplace (\*1749; †1827).

<sup>37</sup> Baron Franz Xaver von Zach (\*1754; †1832).

<sup>38</sup> Allmer, *Joseph Liesganig*, 33, 37-39.

<sup>39</sup> Gruber, *Eudiometrische*, 25; Liesganig, *Tabulae*, 243.

<sup>40</sup> Scharr, *Die Karpaten*, 34, 213, 224.

<sup>32</sup> Joseph Xavier Liesganig (\*1719; †1799).

<sup>33</sup> Liesganig, *Tabulae*, 2 (nepaginiran uvod).

je je nekaj nizozemskih knjig prinesel Jožef Šemerl s svojega študijskega potovanja med letoma 1777 in 1779.

### Poznejše Gruberjeve nabave za pouk mehanike

V naslednjih letih je Gruber naročil še 8. del Justijevega *Schauplatz* za 6 fl, obenem pa 7. in 8. izdajo drugega dela Belidorjeve knjige opisane kot *Wasser Baukunst* za 5 fl 30 kr. Za vezavo knjig je porabil 8 fl 23 kr. Naročil je nove knjigi o rudarstvu in Newtonovi mehaniki ter tisti čas najboljše tabele logaritmov:

Calvör, Henning (\* 1686; † 1766). 1763. *Acta historico-chronologico-mechanica circa metallurgiam in Hercynia superiori, oder historisch-chronologische Nachricht und theoretische und practische Beschreibung des Maschinenwesens, und der Hülfsmittel bey dem Bergbau auf dem Oberharze*. 2 dela, Braunschweig: Waysenhausbuchhandlung (NUK-11041) ali Calvör. 1765. *Historische Nachricht von der Unter- und gesamten Ober-Harzischen Bergwerke, überhaupt, auch verschiedener zu den letztern gehörigen, insordenheit, ersten Aufkunft, deren Auflass- und Wiedernehmungen, wie auch von der wieder aufgenommenen Ober-Harzischen Bergwerke Beschaffenheit siet den ersten Zeiten bis zum Schluss des J. 1760, mit einem Anfang von andere besondere Nachrichten und einigen ungedruckten Urkunden, unter fleissiger Lezung auf...* (dessen) *Acta hist.-chronol.-mech. circa metallurg. in Hercynia superiori*. Braunschweig: Waysenhausbuchhandlung (NUK-11039, Gruber navedel kot *Maschinen Wegen bey Bergwerke 3 Theil*) za 9 fl 45 kr. Calvör je bil sprva profesor bogoslovja, vendar je kmalu dognal da licejskim študentom manjka matematičnih in strojniških rudarskih znanj; zato jim je predaval tudi te vključno z jeziki dokler ni postal rektor liceja v Clausthalu na Spodnjem Saškem.

Maclaurin, Colin. 1761. *Philosophiae Newtonianae Colini Mac-Laurini expositio*. Viennae: Trattnerja (NUK-4277, Gruber navedel kot *Mechanic*) 2 fl.

Penther (Penter), Johann Friedrich. 1762. *Erster Theil einer ausführlichen Anleitung zur Bürgerlichen Baukunst: enthaltend ein Lexicon architectonicum...* 2. Auflage, Johann Andreas Pfeffel, Augspurg, 164 strani, ilustrirano, 36 cm, veliki A4 format (NUK-8057/1; Katalog stiških knjig; 98r in 110r, Gruber navedel kot *Baukunst 4 Theil*, item dessen *Bau Anschlag*) za 28 fl 30 kr.

Vlacq, Adrianus. 1768. *Tabulae sinuum, tangentium, et secantium: Logarithmi sinuum, tangentium et numerorum ab unitate ad 10000. Cum methodo facillima, illarum ope, resolvendi omnia triangula rectilinea et sphaerica, et phrimas quaestiones astronomicas. edit.*

*nova et emend. a Joh. Jac. Mentschio*. Fracofurti/Lipsiae: Fleischer (NUK-4382, Gruber navedel kot *Vlacks Logarithmi*) za 1 fl 8 kr

Preglednica 2: Popis razporejen glede na starost po letu 1768 nabavljenih natisov ugotovljenih v NUK-u po Gruberjevem lastniškem vpisu *Zur Mechanik*

Lull, Raimund; Bruns, Jordanus; Alsted, Johann Heinrich; Valeriis, Valerius de. 1652. *Alkimija. Raimundi Lulli Opera Ea, Quae Ad Adinventam Ab ipso Artem Universalem, Scientiarum Artiumque Omnium Brevi compendio, firma(ue) memoria apprehendendarum, locupletissima(ue) vel oratione ex tempore pertractandarum, pertinent: Ut Et In Eandem Quorundam Interpretum Scripti Commentarii...*; *Accessit Huic Editioni Valerii De Valeriis Patricii Veneti aureum in artem Lulli generalem opus*. Argentorati: Lazar Zetzner (NUK-3272). Privez: Lull (Llull), Raimund; Bruns, Jordanus; Alsted, Johann Heinrich. 1609. Ponatis: 1617: Argentorati (KS-SKL-Loka S 9); Ponatis: 1652. *Clavis Artis Lilliana*. Argentorati: Zetzner (NUK-5273; ekslibris *...Harberstadii 1739*; in Gruberjev ekslibris *Zur Mechanik*; 150 strani; privezani za Lullovi deli in razlagami njegovega študenta Jordanusa Bruns iz leta 1651 (NUK-5272)).

Agricola, Georg. 1657. *Georgi Agricolae Kempmicensis Medici ac philosophi clariss. De re metallica libri XII, Quibus officia, instrumenta, maschinae, ac omnia denique ad metallicam spectantia, non modo luculentissime describuntur: sed & per effigies, suis locis insertas, adjunctis latinis, germanisque appellationibus, ita ob oculos ponuntur, ut clarus tradi non possint*. Basel. Latinsko. (NUK-11045, Ekslibris: *Zur Mechanik 1772*; Tudi v *Zoisovem katalogu* iz leta 1812, nevezani listi, folio, knjiga št. 27).

Pozzo (Putei), Andrea. 1693. 1700. *Perspectiva pictorum et architectorum Andreae Putei e Societatis Jesu pars secunda in qua proponitur modus expeditissimus delineandi opticè omnia que pertinent ad architecturam (Prospettiva de' pittori e architetti a' Andrei Pozzo...)* *Pars secunda in qua proponitur modus opticè omnia que pertinent ad architecturam*. Romae: Joan Jacob Bohemi apud J. Angelina Custodi (NUK-8049, Dvojezično italijansko-latinsko, v vsaki knjigi lasten Gruberjev ekslibris *Zur Mechanik*). Ponatis: 1708. *Perspectiva pictorum atque architectorum* (FSNM).

Werner, Georg Heinrich. 1763. *Die Erlernung der Zeichen Kunst, die Geometrie und Perspectiv*. Erfurt. 108 strani. Osmerka (Wi 3: 311; W-1402)

Krüger, Johann Gottlob. 1763. *Naturlehre*. 1-3. 4. izdaja. Halle: Carl Hieman Hemmerede/ Magdeburg (NUK-8438, Ekslibris: *Zur Mechanik 1772*).



Bošković, Rudjer Josip, S. J. 1765. *Abhandlung von den verbesserten dioptrischen Fernröhren, aus den Sammlungen des Instituts zu Bologna sammt einem Anhang des Übersetzers C. S(cherffer)*. Wien: Trattner (NUK-8481, Ekslibris: Zur Mechanik)

Smith, Robert. 1738. *System of Optics*. Cambridge. Francoski Pézenasov prevod: 1767. *Cours complet d'optique*. I-IV. Avignon; Girard & Seguin (NUK-8456, Ekslibris: Zur Mechanik 1772).

Nollet, Abbé Jean-Antoine. 1769. *Des Herrn Abt Nollet Vergleichung der Wirkungen des Donners mit den Wirkungen der Elektrizität, nebst einigen Betrachtungen über die Mittel sich vor dem erster zu bewahren aus den Mémoires de l'Acad. Royal de Paris 1764*. Prag: Gedrucken mit Höchenbergischen Schriften. Privezano: *Assertationnes... Josephus Polz Neoforens ... praelectionibus ... Biwald... Loscani... Taupe...* (52 filozofskih, 10 moralnih in 10 matematičnih tez Jožefa Polza iz Tržiča pri profesorju moralke Franciscu Loscaniju (1732 Dunaj; SJ 1748; † 1771), Biwaldu in profesorju matematike Karlu Taupeju; zadnja dva sta poldrugo desetletje prej poučevala v Ljubljani) Prag: Höchenberg (NUK-8385, Ekslibris: Zur Mechanik).

Apfaltrer, Leopold. 1772. *Leopoldi Apfalteri e S. J. de Motu rhombi conici Dissertatio. Quod in aula academica archiducalis Societatis Jesu collegii Clagenfurtii anno MDCCLXXII Mense Septembre. Ex Praelectionibus R. P. Leopoldi Kirchschrager e S. J. Phil. Prof. Publ. & Ord...* Joannes Nepomuceni Hoffmann e Soc. Jesu philos, moral. Prof. Publ et Ordin. Adm. R. P. Leopoldi Apfaltrer Soc. Jesu mathes. Profes. Celovec (NUK-4258, Ekslibris: Zur Mechanik; FSLJ-16 h 57).

Po sporu jeseni leta 1775 je Hacquet rad dolžil Gruberja nerodnega pečanja z alkimijo. Kjer je dim, je tudi ogenj. Ta stari pregovor za alkimiste še posebej velja. Ali si je Gruber na Prulah res pridelal kaj zlata še nismo z gotovostjo dognali, saj je morebitne sledi večje pomedel pod preprogo. Vsekakor si je nabavil vsaj dve starodavni knjigi, kjer je po tovrstnih zvarkih vsaj nekoliko dišalo. Agricolove Kovine si je najbrž omislil kot domači učitelj Žige Zoisa, saj je imel Zois doma Na Bregu prav enako izdajo. Še huje pa se je Gruber v Hacquetovih očeh gotovo onečastil s pozornim branjem razvpitega Lulla.

Katalonski frančiškanski dijak tretjerednik Lull je veliko popotoval. Po Lullovi smrti je kralj Ferdinand II. Katalonski v Lullovi domači Palma de Mallorci utemeljil univerzitetno središče lullizma. Lullova dela so bila izdana v številnih različicah z dopolnitvami njegovih učencev in poznejših občudovalcev, ki so delo velikega mojstra dognali po alkimistični plati. Seveda so po te-

danji navadi Lullovi učenci pod mojstrovim imenom kaj radi objavljali knjige, ki jih sam Lull morda niti ne bi bil vesel. Frančiškani so jih brali v deželah poseljenih s Slovenci,<sup>41</sup> med drugim v ljubljanski frančiškanski knjižnici skupaj s knjigo alkimista Ernestusa Georgiusa Straliosa.<sup>42</sup> Lullovo spis iz leta 1523 je hranil ljubljanski škof Seebach na Gornjem Gradu, deželni glavar Volf Engelbert Turjačan pa se je z njimi zabaval v Ljubljani. Celo Gabrijel Gruber je iskal navdih pri Lullu, kar priča o globokem zanimanju za mistiko na slovenskih tleh. Razcvet alkimije pri kranjskih učenjakih plemenitega rodu je bil v 17. stoletju tesno povezan s preučevanjem Lullovih shem človeškega znanja. Gabrijel Gruber je posebno pozorno preučeval Lulla. O Gruberjevi zavzetosti pričajo številne marginalije in priložno rokopisno kazalo v Gruberjevem izvodu Lullovega dela privezanem ob razglabljanja Lullovih študentov.

V nekoč Gruberjevi knjigi je Alsted uporabil domisljice Lulla in Giordana Bruna o splošnem kombinacijskem stroju, s katerim vse znanje spravimo v nekaj temeljnih postavk oblikovanih v sosredne Lullove kroge. Z vrtenjem krogov temeljne postavke prepletamo na vse možne načine in tako tvorimo dotlej neznano znanje o vsem mogočem poglobljajoč preiščeno razporeditev znanstvenih panog v slogu poznejših enciklopedij. Lullova dolga stoletja zelo vplivna prepričanja so temeljila na domnevi, da je vse možno znanje že prepleto. Zato ga je treba le še pravilno razporediti oziroma razvrstiti za doseganje novih spoznanj: *Nihil sub sole novum*. Ali ni pravzaprav prerokoval nastanka svetovnega spleta?

Po Alstedovi smrti v Transilvaniji, kamor se je skril pred pogromi Tridesetletne vojne, so objavili še njegov povzetek hermetične filozofije slovitega frančiškana Lulla. Knjigo je Gruber kupil za svojo ljubljansko katedro mehanike od nemškega lastnika, ki jo je zaznamoval leta 1739 v Halberstadt. Redka knjiga dokazuje Gruberjevo zanimanje za alkimijo, tako da javni slabšalni Hacquetovi očitki v tej smeri niso bili povsem iz trte zviti. Prvih 666 strani ponazarja Lullovo nauk, ki ga je tiskar Zetzner iz Strasbourga posvetil Janezu Martinu Sacklu (Säckel) iz Trbinje (Treffena) severno od Beljaka na Koroškem. Tako je Beljak ob Paracelzu gostil še druge prvovrstne učenjake. Iznajdljivi Zetzner je znal obogateti s tiskanimi opisi alkimističnih zvarkov.<sup>43</sup> Zetzner si je posebno prizadeval za uveljavitev Zabarelle v srednji Evropi. Veliko ga je tiskal in je v ta namen najel celo tiskarja Johanna Wechela, ki se je pozneje uveljavil v Frankfurtu. Zetzner je s tiskanjem Paracelza in alkimistov postal vpliven protestant v Strasbourgu.

<sup>41</sup> Grdenič, *Zgodovina*, 315.

<sup>42</sup> Dolar, *Knjižnica*, 442.

<sup>43</sup> Grdenič, *Zgodovina*, 323.

Alkimistom naklonjeni cesar Rudolf II. ga je celo poplemenitil, kar je doletelo kvečjemu še tiskarja Henrica Petrino v Baslu.<sup>44</sup>

Lullu pripisano delo iz nekdanje Gruberjeve ljubljanske šolske zbirke za pouk mehanike je obravnavalo kabalo, v sklepnem poglavju pa celo transmutacijo samo z velikim delom: *Ars magna*. Na koncu so objavili pismo, ki ga je Jordanus Bruns napisal v zlati Pragi cesarja Rudolfa II. dne 10. 6. 1588. Do strani 1109 je sledila pojasnitev Lullovega nauka z razlago njegovega študenta Bruns in drugih učencev, kot so bili razvpiti Agrippa ali beneški patricij Valeri de Valeriis. Valeri je svoj opis Lullove znanosti posvetil baronu Antonu Fuggerju s švabskih gradov Kirchberg in Weißenhorn;<sup>45</sup> Fuggerjevega sorodnika je ob istem času s posvetilom v knjigi počastil tudi rimski profesor matematike jezuit Clavius. Sam Gabrijel Gruber je verjetno na notranji platnici Lullovega dela popisal indeks vsebovanih del, ni pa omenil Alstedovega krajšega priveza na stopetdesetih straneh, ki ima samostojno številčenje strani. Alsted je posvetilo bralcu datiral v Münchnu leta 1609, tako da je Gruber nabavil triinštirideset let poznejšo izdajo. Alsted je opisal tragično Lullovo smrt, njegove učence, F. Suárezovo in predvsem Kecklerevo kritiko Lulla z dvomi v pomen Lullovih krogov. Pretkani Alsted je odpravil Lullovo nauko povsem peripatetično, saj mu je znotraj Aristotelove logike s silogizmi spodmaknil tla in dokazoval oporečnost.<sup>46</sup>

Gruber je seveda nabavljal tudi noveše knjige uveljavljenih piscev. Johann Gottlob Krüger (\* 1715 Halle; † 1759) je doktoriral iz filozofije in medicine, bil je profesor filozofije in medicine na univerzi Helmstedt (Helmstädt) na spodnjem Saškem in član pruske akademije znanosti. Objavil je raziskavo gorenja premoga v rudnikih in knjigo o zgodovini in nastanku Zemlje, ki je Gruberja še posebej mikala. Leta 1743 je prvi znanstveno utemeljil zdravljenje z elektriko med induciranjem razelektritev v telesu. Po potresu v Lizboni je leta 1756 objavil knjigo o potresih z nekaterimi bogoslovnimi elementi. Zdelo se mu je, da potres povzroča električna sila in spremianje magnetne sile.<sup>47</sup> Idejo je Gabrijel Gruber uporabil pozneje v Polocku, ko je objavil opazovanja magnetne igle med potresom.<sup>48</sup>

Gruber je 9 let po natisu kupil Krügerjevo Prirodoslovje iz leta 1763; zapisal je ekslibris *Zur Mechanik* 1772 v domala vsakega od petih zvezkov. Knjigo je dal

vezati v temno rjavi pomanjšani format A4 dolg 23 cm. Privoščil si je pozlačen naslov na hrbtu in pordečene robove platnic. V prvem delu knjige so si sledili: mehanika, hidravlika, optika, astronomija, elektrika, snežinke in 13 tabel s skicami na skoraj tisoč straneh; po uvodnih besedah je v petem poglavju obravnaval privlačne sile, nato pa ogenj, zrak, zvok, vodo, zemljo, svetlobo z barvami, pojave v zraku, sestavo sveta, rastline in živali. Magnetizma in elektrike ni posebej opisal razen mimogrede v poglavjih o zraku in zemlji. Vseeno pa je med slikami narisal električno torno napravo, ki jo je uporabljal za zdravljenje. Drugi del knjige je bil fiziologija učenja o življenju sodobnikov, na koncu pa so ždele table s slikami lobanj in živali. 3. del je bil patologija ali nauk o bolezni v dveh zvezkih. Krasil ju je Gruberjev ekslibris. 4. del je bila kemija iz leta 1774, vendar to pot brez ekslibrisa ali slik na koncu; predstavila je kemijo pred Lavoisierjem z destiliranjem vina in podobnim alkimiji naklonjenem početjem.

Johann Friedrich Penther (\* 1693; † 1749 Aachen) je delal v grofovih rudnikih pri Aachnu. Napisal je tako uspešno Geometrijo, da je bil štiri leta po njenem izidu imenovan za profesorja matematike in ekonomije na univerzi v Göttingenu. Bralca je peljal od najlažjih geometrijskih nalog vse do težavnih geodetskih merjenj. Do leta 1776 so jo kar sedemkrat ponatisnili.<sup>49</sup> Cistercijani v Stični in Gruber v Ljubljani so imeli Pentherov *Baukunst*; Gruber ga je bral vezanega v rjavo temno usnje z zlatimi naslovi na hrbtu in z marmoriranimi listi med platnicami. Knjigo je začnela lepa slika antičnih stebrov in je bila pravzaprav slovar pojmov razvrščenih po abecedi. Zadnja tretjina knjige je bralca navduševala s čudovitimi slikami stebrov in okraskov stavb na skupno 30 tablah.

Baron Leopold Apfalter (\* 1731; † 1747; 1804) je bil seveda Gruberjev kranjski kolega jezuit z gradu Grmače v Zavrstniku pri Šmartnem pri Litiji. Dne 24. 5. 1792 je postal prisodnik študijskega konsesa za ljubljanski filozofski študij in mediko-kirurško šolo, dokler ga ni obolelega zamenjal Gabrijelov mlajši brat matematik Anton Gruber novembra 1794.<sup>50</sup> Apfalter je z Newtonovo gravitacijsko silo pojasnil gibanje kometov, dal Koperniku prednost pred Tycho Brahejem, opisal toploto kot gibanje in mraz kot negativno toploto. Svetlobo je imel za tlak etra.<sup>51</sup> Največ je pisal o zvoku in zraku; vakuuma, elektrike in magnetizma pa ni omenil. Pre-

<sup>44</sup> Macelan, *Mediatation*, 178-179.

<sup>45</sup> Alsted, Lull, *Clavis Artis Lilliana*, 968.

<sup>46</sup> Alsted, Lull, *Clavis Artis Lilliana*, 2, 9-10, 13, 19, 60, 106.

<sup>47</sup> Stepling, *Fragen*, 218, 225.

<sup>48</sup> Gruber, *Gruber in Polosko*, 179.

<sup>49</sup> Cantor, *Vorlesungen*, 529.

<sup>50</sup> Ciperle, *Ljubljanska gimnazija*, 176-177.

<sup>51</sup> Apfalter, Leopold, *Leopoldi Apfalteri e S. J. de Motu rhombi conici Dissertatio. Quod in aula academica archiducalis Societatis Jesu collegii Clagenfurtii anno MDCCLXXII Mense Septembre. Ex Praelectionibus R. P. Leopoldi Kirchschrager e S. J. Phil. Prof. Publ. & Ord. Celovec 1772*, 35, 38, 47-48, 60.

senetljivo je obšel Boškovićevo krivuljo sil. Morda se je ta zdela bolj uporabna za majhne razdalje kot za vesolje, v katerem ni preveč odstopala od Newtonove težnosti.

Robert Smith (\* 1689; † 1768) je slovel kot cambriški profesor astronomije, predstojnik nekoč Newtonovega kolegija sv. Trojice. Boškovič ga je obiskal leta 1760 in s tem spodbudil Gruberjev nakup.<sup>52</sup> Smithova knjiga iz leta 1738 je postala klasično delo Gruberjeve dobe. Jezuit Espirit Penzenas jo je v prevodu še nekoliko dopolnil z novostmi stockholmskega profesorja matematike Klingenstierna,<sup>53</sup> priobčeno v *Phil. Trans.* leta 1760. Skupaj s Pézenasovim je leta 1767 v Brestu in Parizu izšel drugi francoski prevod Smithove optike izpod peresa profesorja navtične šole v Brestu Nicolas-Claude Duval-le-Roya (\* 1739; † 1810), ki ga je Boškovič ocenil za »veliko boljšega od Pézenasovega«.<sup>54</sup> Manj kritik je letelo na rovaš Pézenasovega prevoda prostozidarja Désaguliersa, ki ga je za Ljubljance nabavil že Erberg. Gruberjev vzornik Kästner je oskrbel nemški prevod Smitha leta 1755. Gruber je uporabljal Kästnerjeve učbenike pri svojih predavanjih matematičnih ved v Ljubljani, zato ne preseneča, da je nabavil tudi dela švedske akademije, v katerih je bil prevajalec Abraham Gotthelf Kästner naveden od 3. zvezka naprej.

Bolj presenetljiv je Gruberjev nakup ponatisa Steplingovega praškega prevoda Nolletovih opisov strelvodov, privezanih ob graški izpit Tržičana Jožefa Polca pri Biwaldu. Jean-Antoine Nollet (\* 1700; † 1770) je nasprotoval teoriji strelvoda Franklina in jezuitov Boškoviča in Paula Maka pl. Kerek-Gedeja (\* 1723; SJ; † 1793). Medtem je jezuitski direktor praške filozofske fakultete Joseph Stepling (\* 1716; † 1778) ponujal svojo poceni in priročno različico Nolletovega strelvoda, čeravno si je ob Nolletu dopisoval tudi z Boškovičem in Christianom Wolfom. Morda je bil čar Nolletovega dela v Makovemu podobnem opisu pradavnega napovedovanja naelektrnosti ozračja nad Devinom ali pa v poročilu uradnika francoske Vzhodnoindijske družbe Mannaslara o kitajskih strelvodih in njihovih pokom petard podobnih razelektrivah, o katerih je Nollet poročal leta 1764, ko je bila francoska Vzhodnoindijska družba že precej na pzu zavoljo poraza v Sedemletni vojni.<sup>55</sup>

Gruber je za svojo katedro nabavljal še druge knjige, ki niso bile neposredno povezane z njegovo poglobljeno dejavnostjo, urejanjem voda. Zanimali so ga svetlobni pojavi v povezavi s preučevanjem fatamorgane. Scherf-

ferjev prevod Boškovičevih izboljšav teleskopa je bil gotovo povezan z Gruberjevim poukom astronomije kot pripomočka k orientaciji na morju. Gruber se je pri Scherfferju naučil svojega znamenitega slikanja v perspektivi. Scherffer je tej umetnosti pozneje leta 1775 posvetil četrti-zadnji del svoje optike. Natančno je predstavil ponazoritev sence in plosence pri oddaljenem ali bližnjem svetu, denimo sveči. Obraz je projiciral na vodoravno, navpično, pa tudi na nepravilno ploskev. Iz teh izkušenj je nastal znamenit Gruberjev v perspektivi narisani akvarel notranjosti kolegija v beloruskem mestu Polock. Gruber je perspektivo poglobljal tudi s študijem del slikarja Georga Heinricha Wernerja (\* 1723; † 1789), čigar osnovno delo iz leta 1763 je Wilde popisal pri Licejski knjižnici v Ljubljani, čeravno ga danes ni v NUK-u. Werner je nato leta 1765 objavil še navodila za risanje rož, naslednje leto se je poglobil v risanje štirinožnih živali, leta 1768 pa je razglabljal o risanju portretov oseb.

Pozzovo izdajo Perspektive iz leta 1706 je za Frančiškanski samostan Novo mesto kupil pater Bernard Gregorič. Nemška in latinska naslovnica sta se ponašali z napačno natisnjenim priimkom v latinskem delu.<sup>56</sup> Pozzo je bil vsaj v zgodnjih letih pod Rubensovim vplivom. Učil se je pri slikarju iz delavnice Palma mlajšega (*il Giovane*), pozneje pa je pri slikarju iz delavnice Andrea Sacchija spoznal tehnike visokega baroka. Nato je Pozzo potoval v Como in Milano, kjer je leta 1668 okraševal jezuitsko hišo patrov z zadnjimi zaobljubami *San Fidele*, zato Pozzove zgodnje slike kažejo vplive lombardske šole: bogate barve, grafiko *chiaroscuro*. Okrasil je jezuitske cerkve v Milanu, Bologni in Arezzu, leta 1676 pa v Mondovi že s svojo poznejšo iluzionistično tehniko. V Torinu je leta 1678 poslikal strop jezuitske cerkve svetih mučencev. Leta 1681 ga je jezuitski general Oliva povabil v Rim. Med letoma 1685-1694 je tam poslikaval cerkev sv. Ignacija. Knjigo, ki sta jo kupila Gregorič in Gruber, je Pozzo posvetil cesarju Leopoldu I. in jo okrasil s 118 gravurami. V njej še ni bilo veliko skic zgradb in arhitekture, s katerimi je začel v večji meri šele v naslednjem stoletju. Leta 1702/1703 se je preselil na dunajski dvor s povabilom Antona Florijana kneza Liechtensteina, ambasadorja Leopolda I. pri papežu v Rimu. Leta 1707 je zgradil Herkulov hodnik pri Liechtensteinovi dunajski vrtni palači, ohranilo pa se je tudi več Pozzovih fresk v dunajski jezuitski cerkvi. Leta 1708 je na povabilo Operozorov izdelal načrte za stolico sv. Nikolaja v Ljubljani<sup>57</sup> po vzoru na rimski *Il Gesu* in sv. Ignacij. Seveda je prav ljubljanska stolnica navedla Gruberja k nabavi sicer starega Pozzovega dela. Pozzo je umrl ravno, ko se je odpravljala skicirati beneško cerkev sv. Ignacija.

<sup>52</sup> Markovič, *Ruđe Boškovič*, 540, 574, 659.

<sup>53</sup> Samuel Klingestierna (\* 1698; † 1765).

<sup>54</sup> Markovič, *Ruđe Boškovič*, 659, 676; Boškovič, *Lettere a Giovan Stefano Conti*, 226, 267.

<sup>55</sup> Stepling, *Anmerkung*, 285; Smolka, *L'Abbé Nollet*, 134; Nollet, *Vergleichung der Wirkungen des Donners*, 5, 101, 110.

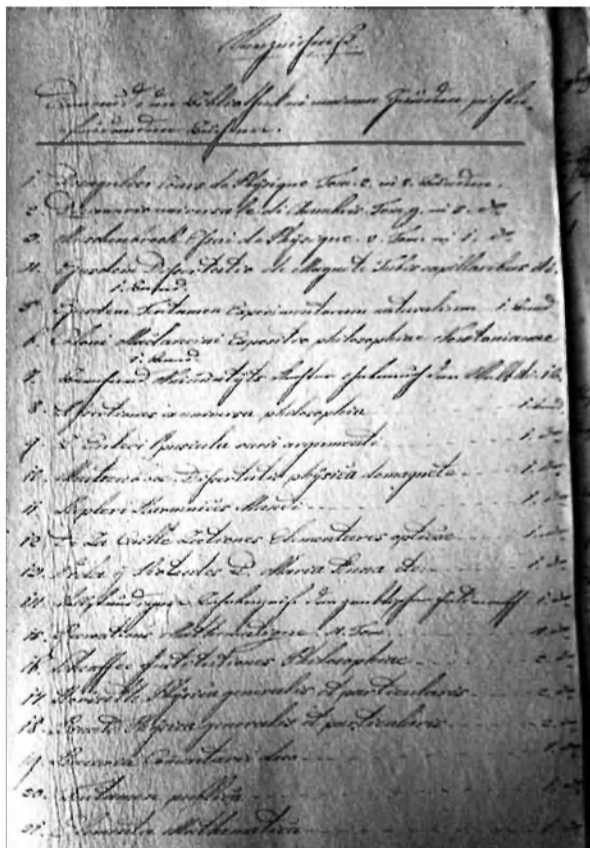
<sup>56</sup> Bahor, *Samostanske knjižnice*, 405.

<sup>57</sup> Prelovšek, *Ljubljanska arhitektura*, 179.

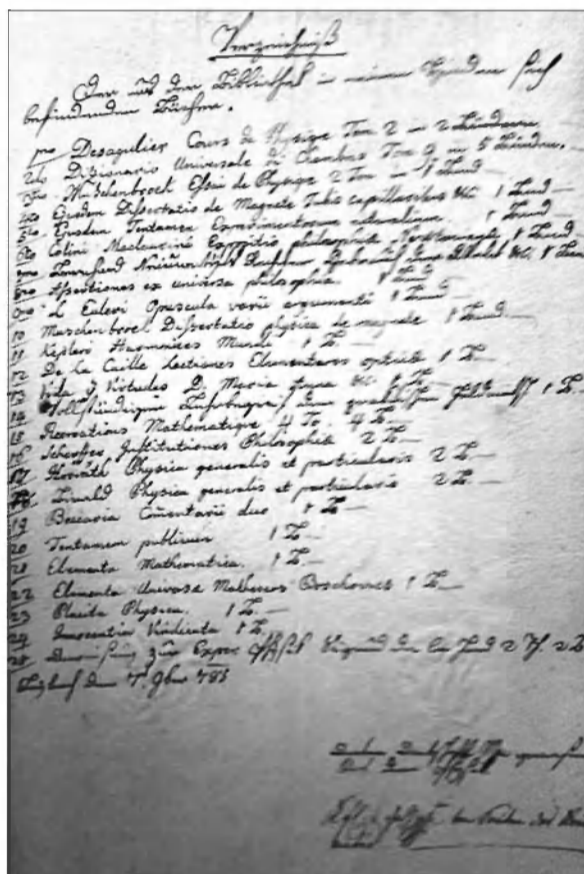
Gruber je pobral šila in kopita (ne pa tudi dolgovi) v mrzli noči sredi januarja 1785. Tedaj že hudo bolni škof Karel Janez Herberstein je medtem okoli Ambschlovega vratu že vil zanko, ki je po svoje botrovala innsbruški preselitvi ljubljanskih filozofskih študijev dne 20. 10. 1785. Dobra dva tedna pozneje sta sedaj že bivši ljubljanski profesor Ambschell in baron Karl Gall v imenu ljubljanske Kresije podpisala katalog fizikalnih knjig v svojevrstni primopredaji, ki povedno oriše napeto ozračje po Gruberjevem skrivnem pobegu s prevročih kranjskih tal. Knjige je z eksperimentalnimi napravami vred prevzelo Društva za poljedelstvo in koristne umetnosti, ki pa je kaj kmalu tudi samo shiralo od vsega hudega.



Boškovičeva matematika in Lanova *Placita Physica* (1724) na 22. oziroma 23. mestu popisa knjig predanih Društvu za poljedelstvo in koristne umetnosti v Ljubljani, kot ga je podpisal madžarski fizik Anton Ambschell dne 7. 11. 1785 nad podpisom barona Karla Galla (Arhiv Republike Slovenije, AS 553, KKD (= Kranjska kmetijska družba) / Spisi, statut / 1780-1820, nepaginirano, začetni listi z Ambschellovim podpisom).



Začetek primopredajnega popisa knjig madžarskega fizika ljubljanskega rektorja Antona Ambschlla dne 7. 11. 1785 (Arhiv Republike Slovenije, AS 553, KKD (= Kranjska kmetijska družba) / Spisi, statut / 1780-1820, nepaginirano, začetni listi).



Druga kopija primopredaje knjig za Društvo za poljedelstvo in koristne umetnosti v Ljubljani, kot ga je podpisal donedavni ljubljanski fizik Anton Ambschell dne 7. 11. 1785, ob njem pa še zastopnik ljubljanske Kresije ob primopredaji, baron Karl Gall (Arhiv Republike Slovenije, AS 553, KKD (= Kranjska kmetijska družba) / Spisi, statut / 1780-1820, nepaginirano, začetni listi z Ambschellovim podpisom, Fotografiral pisec z dovoljenjem ARS).

Preglednica 3: Gruberjeve in Ambschlllove učne knjige v številkah: Za vsakega od njiju imamo na razpolago po 25 naslovov: 15 Gruberjevih naročil leta 1768, 10 drugih ohranjenih knjig z lastniškim vpisom njegove katedre in 25 knjig ob Ambschlllovi primopredaji (okrajšave za jezike so njihove prve črke: NEmški, NIzozemski, Francoski, Latinski, Švedski, ŠPanski, Angleški, Italijanski)

	Ambschell	Gruber
LETO NATISA (prvega dela, če ni bila vsa knjiga obelodanjena sočasno):		
1618-1704 (od Tridesetletne vojne do ustanovitve ljubljanskih višjih študijev filozofije)	2	3
1705-1750 (do Erbergovega prevzema matematično-fizikalne katedre v Ljubljani)	9	2
1751-1758 Erbergova profesura matematike-fizike (filozofije) v Ljubljani	5	2
1759-1763 (do konca Sedemletne vojne)	2	7
1764-1773 (do ukinitve jezuitskega reda)	3	10
1773-1785 (do odhoda Gruberja in Ambschlla iz Ljubljane)	2	0
Neznano	2	1
JEZIK:		
Latinski original	14	5
Latinski prevod	3 (iz I, 2 F)	2 (iz I, Ne)
Nemški original	0	10
Nemški prevod	3 (iz N, A, F)	6 (iz A, Šv, 3 F, N)
Francoski original	3	1
Španski, italijanski ali francoski prevod	2 (I in Šp iz L)	1 (F iz A)
PODROČJE:		
Bogoslovje, filozofija fizike	4	0
Splošne enciklopedije	1	0
Praktično kmetijstvo	1	0
Naravoslovje-prirodoslovje nasploh	0	3
Fizikalni učbeniki	4	0
Eksperimentalna fizika	3	0
Optika, astronomija	4	2
Magnetizem	2	0
Elektrika	0	1
Mehanika, vakuum	2	1
Kemija, alkimija, metalurgija	0	2
Matematika, perspektiva, matematična fizika	3	2
Arhitektura in strojništvo	0	13
Nedoločljivo	1	1

Gruber je nabavljal nekoliko novejših natisov, ki so zagledali beli dan predvsem v njegovih študijskih letih. Oba z Ambschllom sta si rada privoščila stare mojstre. Medtem ko je pri Ambschllu še prevladovalo latinsko pisanje povzeto po jezuitski nagnjenosti h klasiki, se je Gruber že osredotočil na sodobno nemško branje. Po odhodu iz Ljubljane se je tudi Ambschell po svoje spreobrnil, saj je najprej objavil nemški učbenik, in šele desetletje pozneje njegovo latinsko priredbo. Ambschell, presenetljivo, v Ljubljani ni izrecno uporabljal knjig docela posvečenih elektriki ali kemiji, čeravno je o obeh vedah lahko dovolj prebral v svojih učbenikih eksperimentalne fizike. Kljub povezanosti z Društvom za poljedelstvo in koristne umetnosti oba naša junaka nista ravno navdušeno prebirala naprednih knjig o poljedelskih veščinah z izjemno Johna Millsa (\* 1717). Učbeniki so tvorili večji del Ambschlllove knjižne zaloge, medtem ko je imel Gruber le Liesganigovega, bržkone se je zanj zagrel že v študentskih klopeh. Kot je mogoče pričakovati, je Gruber svojim študentom privoščil predvsem pregledne bogato porisane knjige o stavbeništvu in strojih, kar je tedanja neučakano mladež najbolj privlačilo. Industrijska revolucija je počasi trkala tudi na nekoliko zaostala kranjska vrata in učeni Gruber bi bil lahko postal njen prerok, če le ne bi kikirikal nekoliko pred zoro.

### Zaključek

Že pol tisočletja tiskane knjige spremljajo človekovo znanje. Pred njimi so podobno poslanstvo nosili rokopisi, bodočnost pa posvaja svetovni splet. Kljub nekaterim omejitvam rimskih oblasti so ljubljanski študentje Gruberjevih in Ambschlllovih dni imeli na voljo domala vse, kar so dobrega rojevale evropske prestolnice znanja. Resda je pozneje marsikatera od tedanjih v usnje vezanih ljubljanskih lepotic dobila noge. Še posebej nam je lahko žal za Keplerjevo *Harmonices Mundi*, ki je kaj kmalu zamikala kakšnega nepridiprava. Poznamo jo tako rekoč zgolj iz seznama, ki sta ga podpisala Ambschell in Gall.

Knjige so bile vedno povezane z ljudmi. Gruber in Ambschell sta bila velika človeka, čeravno za Gruberja velja, da je v primerjavi z drugimi jezuitskimi generali objavil bore malo tiskanih del, kar bi ga danes gotovo oviralo pri prijavi na raziskovalne razpise. Je bil pač takšne vrste patron, celo svoje lastne raziskave je raje prepuščal v objavo bratu Tobiji. Toliko več pa je bral, vsaj dokler ga iz ljubljanske znanosti ni zaneslo v rusko politiko. Iz inženirja se je prelevil v diplomata tako umetelno, da nosi levji delež zaslug za obnovo Družbe Jezusove, katere dvestoletnico letos obhajamo. Leta 1804 je svoje prisege pri obnovljeni Gabrijelovi jezuitski družbi obnovil njegov brat Tobija, vodilni praški znanstvenik

in prostožidar. S tem je lepo orisal potrebno prepletanje levih in desnih političnih prepričanj, ki edino vodi v svetlo prihodnost njegovih slovenskih zanamcev, v kateri Slovenec ne mori Slovenca, brata.

### Okrajšave

**FSLJ** – Signature knjižnice ljubljanskih frančiškanov.

**FSNM** – Signature knjižnice novomeških frančiškanov.

**KSSKL-Loka** – Signature knjižnice škofjeloških kapucinov.

**NM** – Signature knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani.

**NUK** – Signature Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.

**Zois** – Zois, Žiga. AS 1052, Posebno udejstvovanje, katalogizirane knjige.

### Viri in literatura

#### Arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani (ARS)  
AS 7, Deželno Glavarstvo za Kranjsko  
Rubrica Publico Politica, Litera S, Numero 19,  
Volumen 9, š. 73  
AS 33, Deželna vlada  
Konvolut 455, š. 182  
AS 553, KKD (= Kranjska kmetijska družba)  
Spisi, statut / 1780-1820

#### Literatura

**Allmer, Franz.** *Joseph Liesganig*, S. J. Graz: Mitteilungen der geodätischen Institute der Technischen Universität, Graz 1987.

**Andrejka, Rudolf.** Zgodovina gostilne "Pri Šestici" v Ljubljani. *Kronika slovenskih mest*, 1940, 7/2, 85-91.

**Bahor, Stanislav.** Samostanske knjižnice na Dolenjskem. *Rast*, 2005, 66/3-4, 387-409.

**Benedikt XIV.** *Index Librorum Prohibitorum*, Camerae Apostolica, Romae 1758 (FSLJ-9 c 92).

**Bošković, R. J.** *Ruggerio Giuseppe Boscovich, Lettere a Giovan Stefano Conti*, Leo S. Olschki Editore, Firenze 1980.

**Bufon, Zmago.** Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 1971, 1: 15-77.

**Cantor, Moritz Benedict.** *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik 4*. B. G. Treubner, Leipzig 1908.

**Ciperle, Jože.** Ljubljanska gimnazija (1773-1808). II. del. *Kronika*. 1980, 28/3: 175-182.

*Der Königl. Akademie der Wissenschaften in Paris physische Abhandlungen 1692-1718. Aus der franz. Übersetzt von Wolf Balth. Adolph von Steinwehr der königl. Akademie der Wissenschaften in Berlin Mitglieder.* Johann Jakob Korn, Breslau 1748-1750.

**Dolar, Jaro.** Knjižnica frančiškanskega samostana v Ljubljani, V: *Frančiškani v Ljubljani: samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Kranjc, Sivin), Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, Ljubljana 2000, 433-445.

**Glomar, Joža.** Mühlbacher Franc Ksaver (geslo), *SBL*. 1935, 6.

**Grdenić, D.** *Zgodovina kemije*, In obs medicus, Ptujška Gora 2007.

**Gruber, Gabrijel.** Gruber in Polosko. *Magazin für das Neueste aus der Physik und Naturgeschichte*, 1790, 13/7/1, 179.

**Gruber, Tobija.** 1787. Eudiometrische und Meteorologische Beobachtungen. *Böhm. Ges.* 1787, 3/1, 196-200.

**Klemun, Marianne.** Internationale Kontakte und Funktionen des Mineraliensammelns am Beispiel von Sigmund Zois (1747-1818). *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*, 2000, 51, 13-20.

**Kos, Dušan.** Borba slovenskih fantov in deklet za svobodo. *Zgodovina za vse*, 2009, 16/1, 5-39, 30.

**Kovačič, Lojze.** Rektorji jezuitskega kolegija v Ljubljani (9. 8. 1597-29. 9. 1773), *Jezuitski kolegij v Ljubljani*, Ljubljana 1998, 49-76.

**Kurdi, Krisztina.** *Galicia és a galiciái zsidóság.* Doktorat na Eötvös Lorand Univerzi, Budimpešta 2008.

**Macelan, J.** Mediation of Zabarella in Northern Germany 1586-1623. *La presenza dell'Aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità* (ur. Gregorio Piaia), Antenore, Roma-Padova 2002, 173-198.

**Marković, Željko.** *Rude Bošković*, Izdavački zavod Jugoslovenske akademije, Zagreb 1968-1969.

**Modesti, Valentin.** *Fernere Anmerkung über den Beweis des Herrn Franz Xav. Gmeiners, daß die Ordensgelübde jener Orden, die der Landesfürst in seinen Staaten nicht mehr dulden will, ohne Vorgehender Dispensation ihre Verbindlichkeit verlieren*, Kleinmayr, Klagenfurt 1782.

**Pickl, Othmar.** Mur und Drauf als Verkehrswege nach dem Sudosten. *Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do leta 1918. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci. Zvezek 9.* (ur. Vanek Šiftar in Janko Kuster). Univerza v Mariboru, Maribor 1977, 225-240.

**Pivec-Stele, Melita.** *Biblioteka Kmetijske družbe za Kranjsko (Slovenijo) 1820-1945. – La bibliothèque de la Societe d'agriculture pour la Carniole (Slovenie) 1820-1945.* Slovenska akademija

- znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede. Razprave V. Hauptmanov zbornik. Ljubljana 1966.
- Popovič, Janez Žiga Valentin.** *Untersuchungen vom Meere: die auf Veranlassung einer Schrift, De columnis Herculis, welche der hochberühmte Professor ... Christ. Gottl. Schwarz, herausgegeben, nebst andern zu derselbigen Anmerkungen, von einem Liebhaber der Naturlehre und der Philologie, vorgetragen werden*, Frankfurt und Leipzig 1750.
- Prelovšek, Damjan.** Ljubljanska arhitektura 18. stoletja. *Zgodovina Ljubljane* (ur. Ferdo Gestrin). Kronika, Ljubljana 1984.
- Priestley, Joseph.** *A Scientific Autobiography of Joseph Priestley, 1733-1804*. The M. I. T. Press, Cambridge/London 1966.
- Rajšp, V.** (ur.). *Jezuitski kolegij v Ljubljani*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Ljubljana 1998.
- Remeš, M.** Abbé Martin Kuralt, *Zbornik / na svetlo daje Matica Slovenska*, 1912, 14, 1-48.
- Scharr, Kurt.** *Die Karpaten: Balthasar Hacquet und das „vergessene“ Gebirge in Europa*. Studien Verlag, Innsbruck/Wien/München/Bozen 2004.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig.** *Der Adel in in den Matriken des Herzogthum Krain*. Goriška tiskarna A. Gabršček, Gorica 1905.
- Schmidt, Vlado.** *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 1, DZS, Ljubljana 1963.
- Smolka, Josef.** L'Abbé Nollet et la physique en Bohême. *XI<sup>e</sup> Congrès international d'Histoire des sciences*. 1971, IIIB, 131-135.
- Stefan, Konrad.** *Zgodovina C.kr. Študijske knjižnice v Ljubljani*. NUK, Ljubljana 2009.
- Stepling, Joseph.** Anmerkung über die elektrische Ableiter. *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte, und der Naturgeschichte*. 1777, 3, 284-285.
- Stepling, Joseph.** Fragen über das Erdbeben, welche der philosophische Versammlung im Jahre 1757 fen 29 Jänner vorgelegt worden. *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte, und der Naturgeschichte*. 1782, 6, 218-240.
- Šorn, Jože.** Modernizacija cestnega in vodnega omrežja v času od leta 1713 do 1830 na ozemlju današnje Socialistične republike Slovenije. *Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do leta 1918. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci. Zvezek 9*. (ur. Vanek Šiftar in Janko Kuster). Univerza v Mariboru, Maribor 1977, 59-86.
- Umek, Ema.** Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski Časopis*. 1986, 40/3, 233-268.
- Umek, Ema.** Kranjska kmetijska družba: 1767-1787. *Arhivi*. 2006, 29/1, 1-34.
- Walcher, Joseph.** *Kurzer Inhalt der mechanischen Collegien, welche auf der Universität zu Wien in dem philosophischen Saal öffentlich gehalten werden*. Kurzbock, Wien 1759-1760; 1767 (NUK-8144, NUK-8145).
- Walcher, Joseph.** *Nachrichten von den im Jahre 1778, 1779, 1780, und 1781 in dem Strudel der Donau zur Sicherheit der Schifffahrt vorgenommenen Arbeiten durch die Kais. Königl. Navigations-Direktion an der Donau*. J. Edlen von Kurzbeck, Wien 1781.
- Wilde, F. A.** Haupttabelle über den Zustand der Unterrichts-Anstalten im Herzogthume Krain, *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, Ljubljana 1860, 65-72.
- Winter, E.** *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Europa Verlag, Wien 1971.
- Žmavc, Ksenija.** Najstarejši zapisi in besedila o slovenski tehniški dediščini do začetka 19. stoletja. *Zgodovina strojništva in tehnike na Slovenskem* (ur. Mitjan Kalin). Fakulteta za strojništvo, Ljubljana 2010, 46-60.

### Zusammenfassung

#### DIE MATHEMATISCH-PHYSIKALISCHEN BÜCHER VON GABRIEL GRUBER (Zum 200. Jahrestag der Wiedererrichtung des Jesuitenordens)

Der Beitrag beschreibt das Tun und Lassen der zwei bedeutendsten Laibacher Gelehrten auf dem Gebiet der mathematischen Wissenschaften nach dem Verbot des Jesuitenordens, nämlich Gabriel Gruber und Rektor Anton Ambschell. In Verbindung mit dem Verein für Landwirtschaft und nützliche Fertigkeiten unterzeichneten die beiden tüchtigen Männer jeder sein Verzeichnis von physikalisch-mathematischen Büchern: Gruber trug in seine neuerworbenen, in Leder gebundenen kostbaren Bücher regelmäßig auch eine gewöhnlich undatierte Bezeichnung seines Lehrstuhls *Zur Mechanik* ein, als ob er uns die Suche nach diesen Kostbarkeiten in der heutigen National- und Universitätsbibliothek NUK erleichtern wollte. Beide unterzeichneten neben den Büchern auch ein umfangreiches Verzeichnis von Geräten für physikalische Experimente, die an anderer Stelle behandelt werden.

Die Merkmale und Charakteristika der Bücher beider berühmter ehemaliger Jesuiten sind ein guter Wegweiser ihrer Forschung; leider waren die dama-

ligen bibliothekarischen Gewohnheiten weit von den heutigen Zitierweisen entfernt, so dass uns keine vollständigen Angaben über die Titel und Autoren vergönnt sind, vor allem aber findet sich keinerlei Spur von den Erscheinungsjahren oder Druckorten. Gruber wünschte sich die Bücher für seinen Lehrstuhl der Mechanik und bekam fast alle, wie seine Bucheignerzeichen *Zur Mechanik* bei denselben Titeln der Bücher zeigen, die heute in der National- und Universitätsbibliothek verwahrt werden. Ambschell hingegen unterzeichnete als Spitzenfachmann, zusammen mit dem Repräsentanten des Laibacher Kreisamtes Baron Karl Gall von Gallenstein, eine Liste von 25 Fachbüchern des Vereins für Landwirtschaft und nützliche Fertigkeiten. Der Inhalt der Bücher zeigt die Ähnlichkeit der wissenschaftlichen Interessen von Ambschell und Gruber, gleichzeitig aber auch die Unterschiede. Gruber kaufte neuere Werke in lebenden Sprachen; in Ljubljana/Laibach unterrichtete er nämlich die sich rasch entwickelnden technischen Wissenschaften, denen das Lateinische schon seit Galileos Zeiten nicht mehr gewachsen war. Auf der anderen Seite interessierte sich Gruber teils im Geheimen für die okkulten alchemistischen Wissenschaften, ähnlich wie dies bei I. Newton der Fall war. Keiner der beiden publizierte seine diesbezüglichen Ergebnisse, denn berechtigterweise sorgten sie sich um ihr Ansehen.

Als ehemalige Jesuiten erlitten Gruber und Ambschell ein ähnliches Schicksal während der für die Jesuiten ungünstigen Regierungszeit von Joseph II., die ihnen die Tore von Ljubljana für immer verschloss. Gruber durfte nicht einmal zum Begräbnis seiner Mutter zurückkehren, die ihre letzten Tage in der Laibacher Vila Podrožnik erlebte, die der treusorgende Sohn Gabriel Gruber in seinen besseren Laibacher Tagen für sie gekauft und renoviert hatte. Obwohl der jüngste Bruder Anton Gruber fast zwei Jahrzehnte den oft harten Schädeln der Laibacher Hochschuljugend mathematische Gleichungen beizubringen versuchte, kam Gabriel nie mehr in die Nähe von Ljubljana. Seine Vertreibung verdeutlicht auf wunderbare Weise, warum Ljubljana in seiner neueren Geschichte keine erfolgreichen Politiker hervorbrachte: Jeder, der den Durchschnitt überragte, wurde sogleich um einen Kopf kürzer gemacht.

Schon viele Jahrhunderte verzeichnet das gedruckte Wort die Errungenschaften der Menschen; davor taten dies Handschriften, danach wird wohl das weltweite Internet zum Gedächtnis der Menschheit. Trotz einiger Beschränkungen blätterten Grubers und Ambschells Laibacher Studenten mit großem Gewinn in allen klugen Werken, die die europäischen Drucker ans Tageslicht brachten. Gruber selber sandte nur wenige seiner Geisteswerke in Druck; er war ein vorsichtiger Mann und ebnete sich schon in Ljubljana den Weg, der ihn

später an die Spitze der Weltpolitik der frühen Napoleonischen Jahre bringen sollte. Schlussendlich erlangte er die Position des General-Vikars der Jesuiten und war ein wahrer Erneuerer des Jesuitenordens vor zweihundert Jahren. Wir können nur träumen, was der überaus fähige Gabriel Gruber für Slowenien hätte erreichen können, wenn ihm die sprichwörtliche Krainer Missgunst nicht den Boden unter den Füßen entzogen hätte.

**Schlagwörter:** Gabriel Gruber, Anton Ambschell, Geschichte der mathematischen Wissenschaften, Bibliotheksgeschichte, Schulgeschichte, 18. Jahrhundert, Ljubljana/Laibach, Ackerbaues und nützliche Künste Gesellschaft



*Damir Globočnik*

# ***Vodnikov spomenik v Ljubljani***

**GLOBOČNIK, Damir**, ddr., muzejski svetnik,  
Langusova ulica 29, SI-4240 Radovljica

725.945 (497.451.1):929Vodnik V.

## **VODNIKOV SPOMENIK V LJUBLJANI**

Spomenik pesnika, časnika in jezikoslovca Valentina Vodnika v Ljubljani je prvi slovenski nacionalni spomenik. Prva pobuda za Vodnikov figuralni spomenik je bila dana leta 1857. 2. februarja 1858 (ob stoletnici Vodnikovega rojstva) so slovesno odkrili spominsko ploščo na Vodnikovi rojstni hiši v Šiški. Denar za kiparski spomenik v Ljubljani so zbirali 30 let. Avtor Vodnikovega kipa je bil mladi kipar Alojzij Gangl (1859–1935). Spomenik so odkrili 30. junija 1889 pred ljubljanskim licejem v sklopu velikega tridnevnega slavlja v čast Vodniku, ob prisotnosti narodnih društev in nad 10.000 ljudi.

**Ključne besede:** *Valentin Vodnik, javni spomeniki, spomeniško kiparstvo, Franc Zajec, Alojzij Gangl*

**GLOBOČNIK, Damir**, Ddr, Museum Councilor,  
Langusova ulica 29, SI-4240 Radovljica

725.945 (497.451.1):929Vodnik V.

## **THE VODNIK MONUMENT IN LJUBLJANA**

The monument of the poet, journalist and linguist Valentin Vodnik in Ljubljana was the first Slovenian national monument. The initiative for a figurative monument of Vodnik was made in 1857. On 2 February 1858 (upon the centenary of Vodnik's birth), the plaque was unveiled during a ceremony at Vodnik's house of birth in Šiška. It took 30 years to collect money for the statue in Ljubljana. Vodnik's monument was the work of the young sculptor Alojzij Gangl (1859–1935). The monument was unveiled on 30 June 1889 in front of the Ljubljana lyceum as part of a three-day ceremony in honor of Vodnik that was attended by national societies and over 10,000 people.

**Key words:** *Valentin Vodnik, public monuments, cultural heritage statuary, Franc Zajec, Alojzij Gangl*

Moderen narod ali razvita narodna skupnost sta se v 19. stoletju lahko pohvalila s kulturnimi in izobraževanjskimi ustanovami (gledališča, muzeji, šole) in javnimi spomeniki (narodni spomeniki). Slovensko meščanstvo je bilo ekonomsko in politično prešibko, zato ni uspelo samostojno oblikovati lastnih nacionalnih ustanov. S krepitvijo narodne zavesti so naraščale težnje po postavljanju spomenikov zaslužnim možem, vendar so Slovenci tudi v spomeniškem čaščenju svojih velmož večino 19. stoletja precej zaostajali za večjimi evropskimi narodi. Vlogo prvih slovenskih (napol)javnih spomenikov so prevzeli nagrobni spomeniki. Prvi reprezentativni narodni spomenik so uspeli postaviti šele leta 1889 v Ljubljani.

Slovenski javni spomeniki so slavili zlasti osebnosti s kulturnega področja. Služili naj bi potrjevanju kulturne in jezikovne identitete, vendar je bila meja med kulturnim in političnim pogosto zabrisana.

Najbolj primeren in sprejemljiv kandidat za mesto prvega slovenskega pesnika je bil sredi 19. stoletja razsvetljenec Valentin Vodnik (1758–1819), avtor prve samostojne pesniške zbirke posvetnih pesmi v slovenščini, urednik prvega slovenskega časnika, jezikoslovec in prevajalec. Pri izbiri Vodnika je imelo pomembno vlogo dejstvo, da je bil staroslovenec bližji kot France Prešeren. Slednji je sicer aktivno sodeloval pri utrjevanju Vodnikovega pesniškega pomena: skupaj z Andrejem Smoletom je 1840 izdal zbirko Vodnikovih pesmi (prva posmrtna izdaja dela slovenskega literata), leta 1845 je napisal elegijo *V spomin Valentina Vodnika*. Vendar je po letu 1850 dejanski Vodnikov pesniški pomen (mdr. je delno vplival na Koseskega, Levstika, Jenka, Gregorčiča) stopal polagoma v ozadje. Staroslovenci so v ospredje postavili Vodnikovo časnikarsko in narodnopolitično delovanje.<sup>1</sup>

V skladu z narodno-političnim programom *Zednjene Slovenije* (prizadevanja za povezavo vseh dežel s slovenskim prebivalstvom v skupno enoto pod okriljem habsburške monarhije, za enakopravnost slovenskega jezika v javnosti), ki so ga Slovenci oblikovali v letu 1848, je bilo potrebno Vodnika, čigar delovanje je bilo vezano na Kranjsko, ustoličiti na mesto osrednjega slovenskega pesnika.

Na preoblikovanje Vodnika iz prvega pesnika Kranjske (Žiga Zois ga je imenoval »Kranjcev prvi poet«, Matija Čop piše, da je Vodnik konec 19. stoletja slovel kot »odličen kranjski pisatelj in človek, od katerega je treba največ ali tako rekoč vse pričakovati za kranjski jezik in književnost«)<sup>2</sup> v prvega slovenskega pesnika nas opozar-

jajo posegi v Vodnikovo pesem, ki jo danes poznamo pod naslovom *Dramilo*. Vodnik jo je prvič objavil brez naslova. V *Pesmih za pokušino* ji je dal naslov *Pesma na moje rojake*. Njen uvodni verz je sprva nagovarjal Kranjce (»Kranjz, tvoja deshela je sdrava ...«). V izdaji Vodnikovih pesmi iz leta 1869, ki jo je uredil Fran Levstik (1831–1887), je naslov pesmi spremenjen v *Dramilo mojih rojakov*, verz pa se glasi: »Sloven'c! tvoja zemlja je zdrava ...«. To obliko verza, s katero naj bi Vodnik nagovoril vse Slovence, z rahlimi popravki srečamo v nadaljnjih izdajah Vodnikovih pesmi.

Spreminjalo se je tudi vrednotenje najbolj odmevne Vodnikove pesmi, ode *Ilirija oživljena*, ki jo je objavil v slovnici *Pismenost ali gramatika za perve šole* (1811); pesem je kmalu po izidu knjige objavljena tudi v francoskem uradnem listu *Télégraphe officiel* in v francoskem prevodu v antologiji pesmi slovanskih narodov. Narodnoprerdna, politična pesem – hvalnica Napoleonovih Ilirskih provinc, ki je po njihovem koncu privedla do avtorjeve predčasne upokojitve in vse do marčne revolucije 1848 ni smela biti ponatisnjena, je postala neka-kšna domovinska hvalnica in slovenska domoljubna pesem (pogosto so jo izvajali na narodnih prireditvah), ki jo je bilo v prid Vodnikove politične rehabilitacije potrebno razumeti v kontekstu celotnega Vodnikovega pesniškega opusa. Tako je dr. Janez Bleiweis leta 1859 zapisal v Vodnikovem albumu: »Res da ne véem, kako se mu je môgla 'Ilirija oživljena' tako za zlo vzeti, ako se bere, kako je o Francozu mislil, in ako se ne prezrejo njegove 'brambovske'«. <sup>3</sup>

Prvi v časnikih objavljeni pobudi za postavitev Vodnikovega spomenika sta sestavila publicist Ivan Kuk (1823–1864)<sup>4</sup> in staroslovenski prvak dr. Lovro Toman (1827–1870). Slednji je leta 1857, med pripravami na proslavo 100-letnice Vodnikovega rojstva, želel, da bi spomenik postavili pred Vodnikovo rojstno hišo v Šiški. V mislih je imel štiristranski steber iz domačega marmorja z napisi (*V. Vodniku Slovenija*, verzi *Ne sina ...*, datum rojstva in smrti) in Vodnikovo podobo iz kararskega marmorja na vrhu.<sup>5</sup>

### Odkritje spominske plošče na Vodnikovi rojstni hiši

Urša Vodnik, lastnica Vodnikove rojstne hiše, je izročila dr. Lovru Tomanu in dr. Janezu Bleiweisu pismeno

<sup>3</sup> Janez Bleiweis, »Vodnikove Novice. Čertica k življenjepisju Vodnikovem«, *Vodnikov spomenik / Vodnik-Album*, Ljubljana 1859, str. 33, po: Božidar Jezernik, »Stereotipna podoba prvega slovenskega pesnika kot narodni kapital«, *Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi (zbornik predavanj)*, Ljubljana 2007, str. 142.

<sup>4</sup> Ivan Kuk, »O spominu Vodnikovem«, *Novice*, 1857/92.

<sup>5</sup> Po: Lovro Toman, »Vodnikov stoletni rojstni dan 3. februarja 1858«, *Novice*, 1857/89.

<sup>1</sup> Po: Janko Kos, *Valentin Vodnik*, Ljubljana 1990, str. 201–202.

<sup>2</sup> Po: Matija Čop, *Pisma in spisi*, Ljubljana 1983, str. 97.



Rodna kuća Vodnikova.

Riso V. Katzler.

Vincenz Katzler, Vodnikova rojstna hiša (Slavjanski jug, 1868, št. 3 in 4)

dovoljenje za namestitev spomenika ali spominske plošče na mesto, ki ga bosta sama izbrala. – »Ko bi se prezidavati imela kdaj hiša, smeta imenovana gospoda ali tista oseba ali tisto društvo, ktero izvolita za nadzornika kamna, si na novič izbrati na hiši mesto za kamen pripravno.

Izdreti ne smé noben posestnik več tega kamna iz hiše.«<sup>6</sup>

Na svečnico 1858 je snežilo, vendar se je do tretje ure, ko se je pričela slavnost pred Vodnikovo rojstno hišo (tedaj imenovano Pri Žibertu ali Pri kamniti mizi), nebo razjasnilo. Zbralo se je veliko ljudi raznih stanov. Predsednik c. kr. deželnega sodišča pl. Još, predsednik c. kr. Kranjske kmetijske družbe Fidelis Terpinc, predsednik kupčijske in obrtnijske zbornice L. K. Lukman, zastopnik mesta ljubljanskega, predstojnik ljubljanske mestne gosposke Johann Guttman idr. so slovesno sprejeli deželnega glavarja grofa Karla Siegmunda von Hohenwartha. Na vrtu za Žibertovo hišo je dr. Toman nagovoril grofa Hohenwartha. Domoljubne misli je povezal z zvestobo do cesarja: »Danes obhajamo god duševne moči, stoletni rojstni dan moža, kateri nam je prvi razodel sladkost, krepost in bogastvo slovenskega jezika v svojih neumerljivih pesmih in jezikoslovnih delih in ga tako posvečil kot občno blago vseh duš naroda.

Od tistihmal, zlasti naše dni, se je naš jezik bolj oblikal kakor pred v stoletjih, da! vzdignil se je na stopnjo, da se je čuditi!

<sup>6</sup> Po: Lovro Toman, »O Vodnikovem godu«, Novice, 1858/4.

Za to urno napredovanje se imamo zahvaliti modrim, umetnost in učenost vsacega naroda velike občne domovine pospešajočim postavam Njegovega Veličanstva, našega premilostivega Cesarja in Gospoda.

Naj mi tedaj blagovoljno pripusté, Vaša Ekselencia, z vsemi Slovenci soglasno izreči, da bomo za to terdno in neganljivo zvestost in vdanost do cesarja in domovine ohranili in jo vselej za svojo najsvetejšo dolžnost spoznali.«

Grof Hohenwarth naj bi odgovoril Tomanu z naslednjimi besedami: »Slavni pesnik – kakor sam v eni svojih prelepih pesmi poje ('ne sina, ne hčere' itd.) ni sicer mislil, da mu gré kak drug spominek, kakor edini ta da narod prepéva pesmi njegove, ki so mu segle tako globoko v serce. Al mi gotovo spalnemo le pobožno dolžnost, ako na večer tistega dneva, na katerem je pred sto leti

Modrica svojega ljubljenca v zibelki tak prijazno in tak milo pozdravila ter ga navdahnila z vsemi tistimi darovi, s katerimi nas je pozneje tako serčno razveselil, mu postavimo v njegovi rojstni hiši spominek preserčne hvaležnosti svoje. Naj kamen ta naslednikom našim bode priča, kako visoko smo čislali in ljubili pesnika, kateri – kakor mu je že ime njegovo prerok bilo – je svoji domovini in njegovim pevcem bil po svojih krasnih in nadušivnih pesmih rano tako ljubljenei kakor slavljenei vodnik v polni in pravi pomembi besede.«

Besede deželnega glavarja so navdušile prisotne. Zaslišali so se klici »Živio ljubljenei naš glavar!, Živio! živio!«. Cesarska pesem (Bog ohrani nam cesarja), ki jo je zaigrala godba 2. bataljona cesarskih lovcev, je okrepila navdušene klice. Sledila je pesem, ki jo je Lovro Toman napisal posebej za to priložnost na melodijo stare narodne pesmi Stoji, stoji tam lipica (bogato vezano besedilo pesmi pa je tudi poklonil deželnemu glavarju):

»Stoji, stoji tam hišica,  
Pri hiši miza kamnita;  
Pa v hiši Vodnik se rodil,  
Ki prvi pesnik naš je bil.  
Njegova struna pevala  
Je slavo doma národa,  
Rojake v zmago klicala,  
Se kviško k bogu dvigala.  
Zato donel bo njeni glas  
V vremenov vsih prihodnji čas,  
Zato slavi navdušen rod  
Njegov stoletni rojstni god.«

Toman je spremil deželnega glavarja do spominske plošče, ki so jo vzdali na sprednjo stran hiše. Ljubljanski tapetniški mojster Fr. Doberlet je odstranil zagrinjalo, ki je zakrivalo spominsko ploščo iz črnega kamna z zlatim napisom: »Tu se je rodil 3. svečana 1758 / Valentin Vodnik / prvi slovenski pesnik«. »In jasno je v tem slovesnem trenutku zasijalo sonce izmed zimskih oblakov, in jasno je zasvetilo ime prvega slovenskega pevca v oči pričujočih, ki so enoglasno zadoneli: Živi, živi Vodnik v večnem spominu!«

Deželni glavar in drugi gostje so odšli v prvo nadstropje Žibertove hiše, v »stanico« (sobo), v kateri se je rodil Valentin Vodnik. Deželni glavar, dvorni svetnik grof Andrej Hohenwarth in dr. Bleiweis so sedeli za mizo, nad katero je viselo Vodnikova slika, ki jo je krasil lovorov venec. Pri drugi mizi so se zbrale narodne gospe in gospodične. Pri tretji mizi in ob strani so se zvrstili ostali imenitni gostje. »Na mizi je bil po narodni slovanski šegi hleb kruha s soljo, s katerim so bili prečastiti gosti postreženi.« Toman je deželnemu glavarju poklonil vezan izvod Vodnikovih pesmi. Deželni glavar se je rokoval z Vodnikovimi sorodniki in se z njimi prijazno pogovarjal. Napitnica je sledila napitnici, vse so bile namenjene Vodniku. Najbolj odmevne so bile besede deželnega glavarja grofa Hohenwartha: »Prepričani smo vsi, da danes sto let ne bo nikogar nas več živega; – ali Bog daj, in nadjamo se tega, da bodo naši nasledniki ta dan čez sto let ravno tako veseli in ravno tako hvaležni obhajali, kakor ga obhajamo danes mi!« Po izbi so znova zadoneli navdušeni klici Živio!

Pred Vodnikovo hišo je vladalo veselo vzdušje. Vojaška godba je zaigrala češko pesem *Kje dom je moj?* (besedilo Jozef Kajetan Tyl, glasba František Škroup), »ktera vselej, kadar koli se sliši, izbuja serčno radost«, in *Radetzky-Marsch* Johanna Straussa st., »kterega veličastni glasovi so presunili serca vseh«. Deželni glavar se je zahvalil za slovesen dogodek, pohvalil tvorca slovesnosti dr. Tomana in se nato, spremljan z navdušenimi klici in zvoki *Cesarske pesmi*, odpeljal v Ljubljano. Po odhodu deželnega glavarja so godbeniki dobili hrano in pijačo. Obiskovalci so se vsuli v hišo, »kjer je bilo vse židane volje«. »Pri vsaki mizi je bilo petje zgolj slovensko in zdravico za zdravico so napivali Vodniku, Slovencom, in radosti je serce poskakovalo v persih vsakemu, kateri je vidil, kako so se ljudje družih narodov serčno veselili in pobratovali s Slovenci in s tem vred so se zapisovali v naročine pole za Vodnikov 'Album', ktere je gospod dr. E. H. Costa med goste razdelil.«

Godba je znova zaigrala *Kje dom je moj?*. Pesmi je spremljalo glasno ploskanje. Publika je pomagala zapeti narodno *Prišli so k meni štirji rumeni* in druge pesmi. »Še enkrat jo je mogla zaigrati in ko je o silnem ploskanju

končala, je priletel velik zelen venec izmed množice do gosp. Hofman-a, vodja te muzike.« Zadnji skladbi, ki ju je zaigrala godba, sta bili *Radetzky-Marsch* in *Cesarska pesem*.<sup>7</sup>

Vodnikova hiša in njena okolica sta bili slovesno okrašeni z venci iz smrekovih vej, trobojnicami in drugimi zastavami, mlaji in transparenti (V-1758-znamenje vere, upanja in ljubezni, *Ne hčire ne sina*). Dekoracijo sta zasnovala nožar Nikolaj Hoffmann in kupčijski knjigovodja in naravoslovec H. Haufen.<sup>8</sup>

Ker se je začelo mračiti, so na okna Žibertove hiše postavili svetilke. Razsvetlili so tudi spominsko ploščo, ki jo je obdajal lovorov venec. »Vratim ravno nasproti je visela v zlatem oklepu in z lovorjevim vencem opletena Vodnikova podoba med dvema svetilnikoma: na levi steni ste visele na sredi tudi krasno ovenčane podobi presvitlega cesarja in presvitle cesarice, in na tej kakor vsih drizih stenah so bile obešene podobe kranjskih nôšinj.<sup>9</sup>

V tem ko se je na vertu in v spodnjih stanicah vse radovalo, so se zbrali v zgornji stanici častitelji rajnega očeta slovenskega pesništva, in so njegov slavni spominj z domorodnim prepevanjem, iskrenimi govori in serčnimi zdravicami obhajali, in se v njih tudi novejših pervakov slovenskega pesništva, Prešerna in Koseski-ta spominjali. Kar naenkrat so zadoneli gromeči živio! živio in ploskanje in vrisanje je klicalo vse iz hiše, gledat, kaj je. In, o radost! lična podoba Vodnikova je sijala v transparentu vsem na steni hiše na vertu, katero je talijanski slikar, gospod Mellè nalašč za ta večer napravil.«

Bengalični ogenj je znova priklical navdušene vzklike na usta prisotnih. Domači možje in fantje so začeli spontano prepevati narodne pesmi, mdr. Vodnikov *Moj spominik* (*Moj spominek*). Pridružili so se jim ljubljanski pevci. »Veslje vseh se je pa še bolj vnelo, ko so Šiškarji zvezdli, da so jim častiti gospod predsednik c. kr. kmetijske družbe F. Terpinc, pred svojim odhodom vina kupili, da bi tudi oni slavni spomin svojega rojaka veselo obhajali, kar se je tudi pretečeno nedeljo zgodilo, ker se to na Svečnice dan zavoljo prevelike množice ljubljanskih gostov ni dalo storiti. Pohvaliti moramo Šišenčane, ki so marsikaterikrat terčnili s kozarci na zdravje našega

<sup>7</sup> Po: Fran Malavašič, »Slovesnosti, obhajane v spomin stoletnega rojstnega dneva Valentina Vodnika, očeta slov. pesništva«, *Novice*, 1858/6.

<sup>8</sup> Po: »Spomin na stoletnico Vodnikovo«, *Slovenski narod*, 1889/147.

<sup>9</sup> Najbrž 12 upodobitev narodnih noš, ki so bile priložene zadnjemu letniku Carniolie (1838–1844). Dunajski grafik Leopold Zechmayer (1805–1860) je bakroreze izdelal po akvarelih narodnih noš, ki jih je Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein v letih 1837–1838 narisal za Emila Korytka (glej D. Globočnik, »Ilustracije v dveh karlovških listih iz šestdesetih let 19. stoletja«, *Acta historiae artis Slovenica*, 2004/9, str. 171–182).

gospoda darovavca, zavoljo njih rednega in treznega obnašanja o tej priložnosti.«

Večina obiskovalcev se je napotila domov. Tisti, ki so ostali, so se ob pol treh zjutraj zbrali v Vodnikovi rojstni sobi. Med čakanjem na uro pesnikovega rojstva so brali Vodnikove pesmi in spregovorili o njegovem pomenu. Ko je ura odbila tri, je dr. Toman izrekel zdravico: »Šel visoko pit Savico, / Sladkih pesmi hladni vir; / **Mojstru pevcev na zdravico** – / *Nej mu teče ta požir!*« Ko je kozarec izpraznil, je pristavil: »*Da pa nihče ne oskruni več te posode, naj se razleti za vselej v drobne kosce!*«, kar se je tudi zgodilo. Zadnji Vodnikovi častilci so se napotili proti domu. Za spomin je vsak med njimi odtrgal list z lovorovega venca.<sup>10</sup>

Prispevke za Vodnikov figuralni spomenik je sprva zbiral dr. Lovro Toman, ki je denar naložil v ljubljansko hranilnico.<sup>11</sup> Novice so začele redno objavljati imena darovalcev in zneske, ki so jih prispevali. Davorin Trstenjak (1817–1890) je bil na začetku leta 1858 pripravljen prevzeti nabiranje prispevkov rodoljubov iz Maribora in okolice in jih pošiljati v Ljubljano.<sup>12</sup>

Nabiralna akcija za Vodnikov spomenik, ki sta jo vodila Toman in Bleiweis, je postopoma zastala. Leta 1867 je bilo zbranih 1742 goldinarjev in 80 krajcarjev. »*Posihmal, kar se je bila izcimila ideja Vodnikovega spominka, je prišla nabira za nabiro za deset in dvajset reči, in časi niso zmiraj bili navduševalni slavenstvu; ni čuda tedaj, da skupljeni znesek ni še zadosten za vreden spominek na kakem javnem trgu. Odloženo pa ni opuščeno. Kadar razvedrijo se vremena Slovincem, tekli bodo darovi zopet obilno. To je vzrok, da dr. Toman in dr. Bleiweis mirujeta.*

*Vendar to nikakor ni zadržek, da drugi pogumnejši začno nabirati. V hranilnici že leži lep znesek; še trikrat toliko, in Vodniku je spominek gotov. Zato začnite! Kamen na kamen palača!*<sup>13</sup>

Ob stoletnici Vodnikovega rojstva denarja ni bilo dovolj, zato so odkrili spominsko ploščo na rojstni hiši v Ljubljani. Tudi v naslednjem desetletju se spomeniška akcija ni uspela premakniti z mrtve točke. Leta 1868 je Fran Levstik predlagal, naj bi vsaka čitalnica pripravila vsaj eno »bésedo« za Vodnikov spomenik.<sup>14</sup>

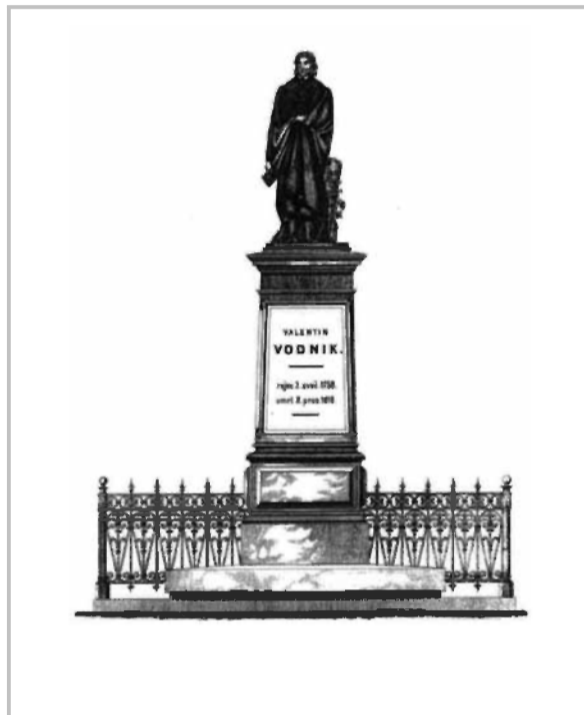
<sup>10</sup> Po: Fran Malavašič, »Slovesnosti, obhajane v spomin stoletnega rojstnega dneva Valentina Vodnika, očeta slov. pesništva«, *Novice*, 1858/7.

<sup>11</sup> Po: Lovro Toman, »O Vodnikovem godu«, *Novice*, 1858/4.

<sup>12</sup> Davorin Trstenjak, »Novoletnica«, *Novice*, 1858/1.

<sup>13</sup> Po: »O Vodnikovem spominku / Vprašanje in odgovor«, *Novice*, 1867/23.

<sup>14</sup> A. (Fran Levstik), »Iz Ljubljane. 28. sept.«, *Slovenski narod*, 1868/77.



Franc Zajec, risba na pozivu Slovenije, 1869  
(Arhiv Republike Slovenije)

Leta 1869 je Društvo za brambo narodnih pravic (društvo Slovenija) objavilo poziv za ponovno zbiranje prispevkov za Vodnikov spomenik in dalo napraviti načrt spomenika.

Risba spomenika s kipom stoječega pesnika na visokem podstavku je bila objavljena na pozivu društva Slovenija. »*Slovinci! S tem vabilom stopimo tedaj še enkrat pred Vas; zdaj veljaj javno in sijajno pokazati hvaležnost svojo duševnemu očetu naroda našega! Bodi kakoršnega koli stanu položi po svoji moči velik dar ali mali darek na oltar domovine, kajti prav to, da se udeležimo vsi slavnega čina, kazalo bode svetu, da je Vodniku staval spomenik narod slovenski. /.../ In za spominek tolikega moža gre zdaj. 'Matica' naša mu stavi ravno zdaj duševni spominek z izdavanjem pesmi njegovih, 'Sloveniji' pa gre dolžnost, da dovrši mu javni spominek.*

*Slovinci! Pristopite jej, da kmalu stoji vreden spominek Vodniku!*

*Doneske prejema blagajnik 'Slovenije' gosp. Fr. Souvan stareji, in bode njihov sprejem potrjeval v 'Novicah'.*« Poziv Slovenije sta podpisala predsednik njenega odbora dr. Janez Bleiweis in tajnik dr. Ivan Murnik.<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Poziv odbora »Slovenije«, 1. december 1869 (natisnil J. Blaznik v Ljubljani, založila »Slovenija«).

Avtor risbe s kipom Vodnika (načrt za spomenik) je bil najbrž Franc Zajec (1821–1888),<sup>16</sup> ki je poleg Vodnikovega doprsja za Vodnikovo »bésedo«, ki jo je 5. februarja 1858 v deželnem gledališču zasnoval dr. Lovro Toman,<sup>17</sup> leta 1869 pripravil tudi celopostavne Vodnikove kipe iz patiniranega mavca. Na podoben način je upodobil tudi druge slavne slovenske može: Barago, Bleiweisa, Costo, Knobleharja, Prešerna, Slomška, Tomana, Valvasorja, Vego, Vodnika in Wolfa. Kipci so bili iz mavca, prevlečenega z bronso, stearinom (snov iz stearinove kisline, osnovna sestavina trdnih maščob, uporablja se za sveče idr.) ali rumeno barvo. Cena kipcev je bila 3 goldinarje, s podstavkom 4 goldinarje.<sup>18</sup>

Na začetku leta 1887 je pobudo za postavitve spomenika obnovil odbor Pisateljskega podpornega društva, kajti junija 1886 so ljubljanski Nemci, organizirani v telovadnem društvu Turnverein, postavili spominsko ploščo nemškemu pesniku in politiku Anastasiju Grünu – grofu Antonu Aleksandru Auerspergu (1806–1876) na vogalu ljubljanskih Križank, kjer je bil sloviti nemški meščanski pesnik rojen. Pisateljsko podporno društvo, kateremu je od ustanovitve 1885 predsedoval mladoslovenec dr. Josip Vošnjak (1834–1911), je prevzelo od Slovenske matice nabrani denar (»Vodnikov zaklad« je konec leta 1886 znašal 5420 gld.)<sup>19</sup> in v dogovoru s Slovensko matico in ljubljansko mestno občino ustanovilo Odbor za postavitve Vodnikovega spomenika. V njem so bili predstavniki pisateljskega društva (Fran Levec, Anton Raič, dr. Josip Vošnjak), predstavniki Slovenske matice (Anton Praprotnik, Jožef Šuman, dr. Jernej Zupanec) in predstavniki mestne občine (Ivan Hribar, Karel Bleiweis-Trsteniški in dr. Alfonz Mosche). Odbor je vodil dr. Vošnjak, njegov namestnik je bil notar dr. Jernej Zupanec, tajnik profesor Anton Raič in blagajnik odvetnik dr. Alfonz Mosche. Na prvi seji 13. februarja 1887 je odbor razpravljal o lokaciji spomenika in pripravah na njegovo postavitve.<sup>20</sup>

Za izdelavo Vodnikovega kipa so želeli izbrati slovenskega kiparja. Odbor se je leta 1887 začel dogovarjati z mladim Alojzijem Ganglom (1859–1935), ki je tedaj obiskoval drugi letnik dunajske akademije. Nadarjeni kipar iz Metlike si je prvo kiparsko znanje nabiral v različnih rezbarskih in podobarskih delavnicah (metliški



Alojzij Gangl leta 1889, Belokranjski muzej Metlika (iz Alojzij Gangl / Kipar na poti v moderno, katalog razstave Narodna galerija v Ljubljani in Belokranjski muzej, Metlika 2010, str. 186)

podobar Jernej Jereb st., graški podobar Jakob Gschiel) in v večerni obrtni šoli v Gradcu, od leta 1885 pa je študiral kiparstvo na akademiji na Dunaju. Rodoljube je opozoril nase s sakralnimi deli (lesenega Kristusa na križu je prodal kanoniku Karlu Klunu, ta pa mu je priskrbel 100 gld. letne podpore kranjskega deželnega odbora za študij na Dunaju) in portreti. Portret Frana Šukljeta (1886), ki je bil Ganglov podpornik med študijem na Dunaju, je uspešno predstavil na razstavi v dunajskem Künstlerhausu.

Odbor je pridobil tudi druge ponudbe (mdr. ponudbo Fr. Recherja: kip in spomeniški podstavek za 3500 gld.). Zato je Gangl 13. aprila 1887 pisal dr. Vošnjaku in mu zagotovil, da želi izdelati spomenik iz domoljubnega navdušenja, pri ceni bi bil pripravljen tudi popustiti, spomenik bi lahko dokončal v poldrugem letu: »Gospod prof. Šuklje mi je blagovolil pokazati Vaše pismo, v katerem ste povedali svoje mnenje o moji ponudbi. Dovoljujem si na to odgovarjati sledeče: V cenjenem svojem listu želite mojo zadnjo besedo. Z ponudbami raznih umetnikov navedenimi v pismu se mi je ustreglo. Zanimiva pak je pač ponudba Fr. Recherjeva, ponujočega statuo, in pedestal za 3500 gld. Govoril sem o tem z veščakom, zamolčavši seveda vsake specialnosti in on mi odgovori z nasmehom: Verujem, da napravi za to ceno, a po dnevi bodo morali zagrinjati spominek in odtegniti ga tako javnemu ogledu-

<sup>16</sup> Po: Špelca Čopič, »Vodnikov spomenik«, Ljubljansko kiparstvo na prostem, Ljubljana 1991, str. 106.

<sup>17</sup> Denar, ki so ga zbrali na Vodnikovi »bésedi«, je bil namenjen postavitvi Vodnikovega spomenika (po: Lovro Toman, »O Vodnikovem godu«, Novice, 1858/4).

<sup>18</sup> Po: »Iz Ljubljane«, Zgodnja Danica, 1871/10.

<sup>19</sup> Po: Dr. Fr. L. (Frančišek Lampe), »Vodnikova slavnost«, Dom in svet, 1889/7, str. 162.

<sup>20</sup> Po: »Občni zbor pisateljskega podpor. društva«, Slovenski narod, 1887/75.

vanju. Premislil sem stvar natanko. Terjatev moja, 2700 gld. zdi se Vam, spoštovani gospod doktor, prevelika. Jaz sem mlad in revež, to se dobro ve. A na materijalno ne oziram se čisto nič tej zadevi, to se pravi, kakega dobička ne iščem, kaj dobička, niti oziroma skromnega zaslužka bi ne imel v eventualni pogodbi. A mlad sem in misliti mi je o bodočnosti, katero bi si rad ogledil s tem, da pokažem, kaj sem in kaj morem – in Vodnika bi mi bilo napraviti, budnika našega naroda! Tudi jaz sem sin Vodnikove domovine, in plamtečim navdušenjem sprejel sem celo stvar. Napravil sem skizzo in pokazal ta prvi osnutek spominka nekaterim g. g. državnim poslancem. Če pak želite o tem mojem obziru strokovnjakega mnenja, dobite ga lahko, častiti gospod doktor, od mojega profesorja g. Hellmerja, ki si je osnutek ogledal.

Predrag sem! Če računim 1½ leto v delo, imam naslednje večje stroške: Atelier me na leto stane, ki si ga v to delo moram najti najmanj 300 gld., za 1½ leto torej 450 gld.; prst in železje 160 gld.; vlitje v gips 280 gld.; model 600 gld. – skupaj torej 1490 gld.; model hočem vsakako imeti, če tudi je morebiti kateri ofenretov, podaši Vam pogoje, mislil stvar brez modela dogotoviti, kar bi tudi jaz umel, a hotečemu delo dostojno izvršiti, je model naraven prepotreben in brez tega se stvari ne lotim. Ostalo bi mi torej 1210 fl. Razume se, da bi moral čas posvetiti delu, nemogoč prisluziti si še kaj z drugim delom. Če pak ni nikakor mogoče nabrati potrebnih denarjev v to svoto, znižam še svojo terjatev, akoprav mi je to bridko, in poslednja moja je zahteva 2000 gld.; odpustim torej celih 700 gld. Če odštejem prej navedene stroške, ostaja mi 500 gld. (Pomisliti je še, da se ima dokaj manjših stroškov mej delom se shajajočih, katerih se sedaj ne računa.) Dovoljujem si vprašanje, cenjeni Gospod doktor, če je ta denar mogoč ustvariti: mi za časa dela dovoljenega življenja osvoboditi me skrbi za prve vsakdanje potrebe? Pač jedva. O honoroaru, kakem relativnem plačilu za delo umetniško, se niti govoriti ne more. A z navdušenjem lotim se stvari in z lastno mi vstrajnostjo hočem delati in ne stal bi jaz nikdar pred spomnikom, stamujoč se svojega dela. Meni je za stvar v objektivnem in subjektivnem oziru. Dovolite mi, čestiti gospod doktor, še par besedi zaradi časa. Dve leti, pravite, v dovršenje dela, zdi se Vam predlogo. Časa nikakor nisem dosledneje omejil, to mi vsaj tudi ni mogoče. Obljubim stvar v poldrugem letu izvršiti. Da, skončal bi lahko v jednem letu, s tem pogojem ne prevzamem nikakor dela, ker bi potem ne bil Vodnik tak, da bi ga mogel objaviti delom lastnim, niti bi si ga Slovenci mogli misliti svojim Vodnikom, to je, spominek bi ne bil dostojen. Če dogotovim delo par mesecev kasneje porabivši ta čas boljše izvršitev stvari je to sigurno le v korist celi reči.«<sup>21</sup>

<sup>21</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 13. aprila 1887, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

Gangl je 26. aprila 1887 poslal z Dunaja osnutek za spomenik (»voščeno bronsirano podobico na marmoriranem postamentu«),<sup>22</sup> na podlagi katerega je dobil naročilo za izdelavo kipa. Iz Ganglovega pisma dr. Vošnjaku: »Dovolite mi, spoštovani gospod doktor, nekaj besedi o obisku. Izdelal sem ga iz voska in pobronzoval kakor me je nekaj gospodov podučilo in sem sam vsled čitanja o Vodniku uvidel, sem ga morebiti malo preveč okrasil. Spremeni se vsaj lahko vse in stvarim ga po željah č. gospodov (kar se tiče formalnosti, seveda), kakor mi bode naznanili. Vsaj to je samo osnutek, mala stvar. Vse kaj družega je pač delo veliko, mogoč predstavljati Vodnika stvarno in umetno dostojnega.«<sup>23</sup>

Konec maja 1887 sta se odbor in kipar Alojzij Gangl dogovorila za izdelavo spomenika. Dogovor je 27. maja 1887 v Ljubljani podpisal dr. Josip Vošnjak, 29. maja pa na Dunaju Alojzij Gangl. Gangl se je obvezal, da bo do konca leta 1888 izdelal Vodnikov kip, visok 2.10 m, za kar bo prejel 2700 goldinarjev honorarja. Kot predujem je dobil 150 goldinarjev. Vsakega prvega v mesecu mu bo izplačanih 60 goldinarjev. Iz vsote 2700 goldinarjev bo državni poslanec, prof. Fran Šuklje plačeval za atelje, material in druge stroške. Po dovršenem delu pa bo Gangl prejel preostanek denarja.<sup>24</sup>

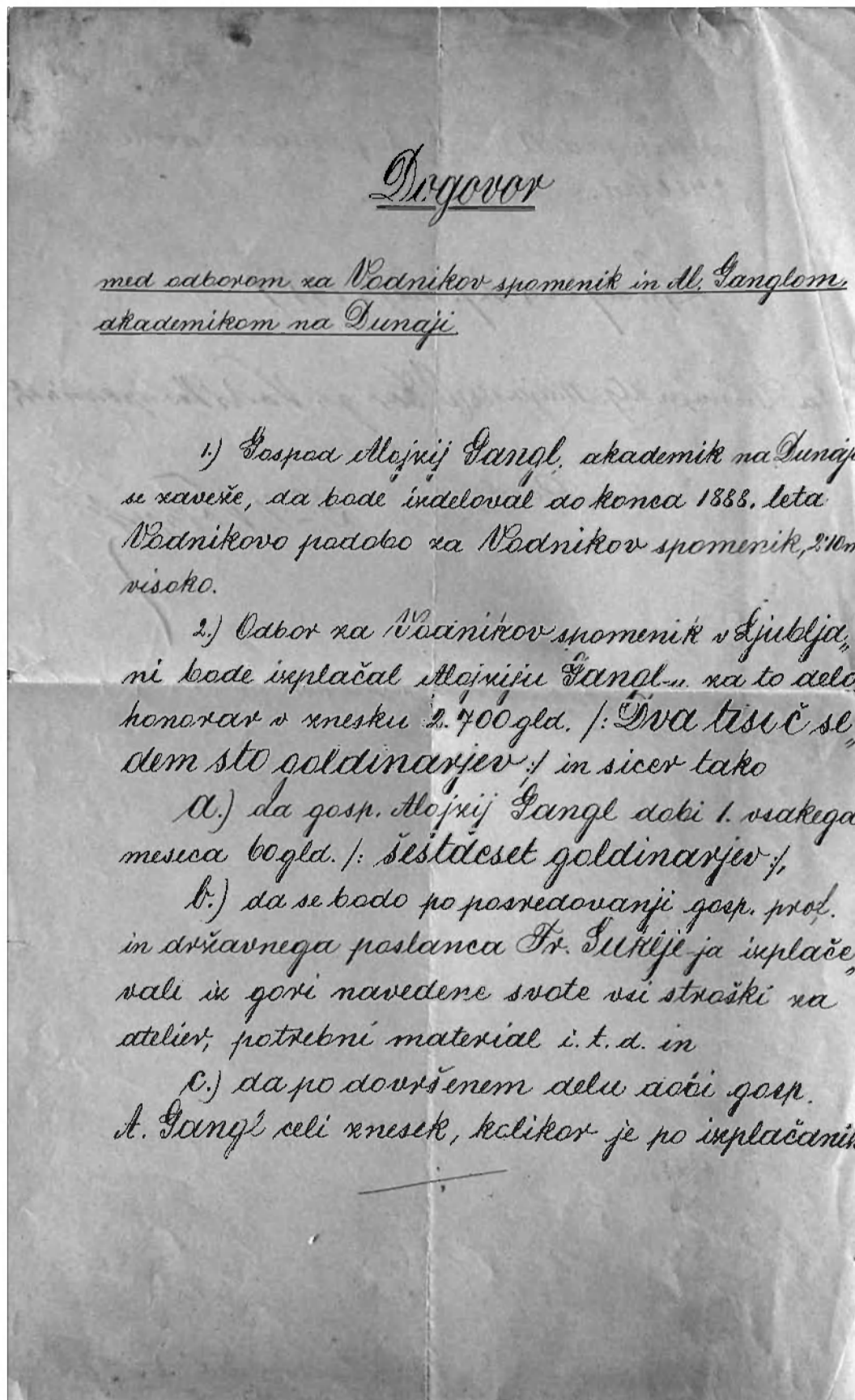
Sredi leta 1887 je dr. Vošnjak obvestil Gangla, da bo potrebno spomenik nekoliko zvišati, s čemer se je Gangl strinjal: »Ob straneh prostora, določenega spominku, stojte, kakor pišete, hiše dvda nadstropja, a jedna stran je daleč odprta. Spominek 5 m visok bil bi pač pritlikov. Ne ve pak tudi če se dotični prostor za več let kako ne spremeni, glede svoje okolice.« Gangl je Vošnjaku poslal mere Schillerjevega spomenika na Dunaju (kip 3,37 m, podstavek 2,8 m, skupna višina 10,8 m; avtor spomenika je bil kipar Johannes Schilling, spomenik je bil odkrit 1867). »Povišanje spominka slede seveda primeroma tudi večji stroški in potreba časa, če napravim podobo kacij 50 cm ali 70 cm višjo trebam, recimo, 2 meseca več časa; kar mi priraste truda in dela, ne zahtevam za to nič več; a potrebujem živ model dalj časa in glede tega bi se stroški naj bolj povišali. Vse skupaj bi znašalo vsaj 100 fl. več (model mi je namreč potem potreben okolu 2 meseca dalj vsaj 3 ure na dan, ura po 50 novcev, bolj kup nikakor ni mogoče.«<sup>25</sup>

<sup>22</sup> Jos.(ip) Gustin, »Ganglov 'Vodnik', Ljubljanski zvon, 1889, str. 57.

<sup>23</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 26. aprila 1887, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>24</sup> »Dogovor med odborom za Vodnikov spomenik in Al. Ganglom, akademikom na Dunaju« (rokopis), ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>25</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 7. julija 1887, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.



Dogovor med odborom in Alojzijem Ganglom, 27. maja 1887 (Arhiv Republike Slovenije)



Gangl je od 1. novembra 1885 do konca leta 1887 prejemal tudi 20 goldinarjev mesečne deželne podpore. V korespondenci med Ganglom in dr. Vošnjakom je ohranjenih več Ganglovih prošenj za denarne predjme (ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621).

Ganglovo pismo 20. aprila 1887: »Častiti gospod doktor!

Zahvaljujem se Vam za Vaše prijazno pismo. Kar se tiče osnutka, katerega sem izdelal še pred par tedni, ustregel bi rad Vaši želji in ga poslal v Ljubljani, če bi me nekaj ne oviralo, ali da odkrito povem, častiti gospod doktor, manjka mi denarjev za poštnino. Mizar mi je uže napravil zaboj, v katerem bi poslal skizo. Vsaj se ve, da sem še revež, uživajoč celo deželno podporo in če človek slučajno nimam kake tedne postranskega zaslužka, je lahko v neprijetni stiski. Moja je tudi želja, da bi Vam precej poslal osnutek, katerega bi si lahko ogledali. Storim to, kakor hitro bode moč.«

Ganglovo pismo 25. maja 1887: »Zaslužil sem si seveda le redkokoli kaj in ko bi velečastiti gospod prof. Šuklje, kateremu ne morem biti dovolj hvaležen, ne bil tako do brotnim in mi dajal stanovanja in tega in onega, ne vem, kako bi bil živel. Lehko se razume, da imam male luknje, katere bi rad zamašil. Sam osnutek veljal me je okolo 30 gld. in v žepu nisem imel skoro krajcarja, ko sem ga delal. Obleke in perila – oprostite prečastiti gospod doktor, da govorim tako neženovano – živo potrebujem, niti vrhne suknje nimam, da bi jo nosil v teh hladnih dnevih. Živeža si moram boljšega privoštiti, na kar me opominja zlasti gospod profesor, Hellmer in dobri mi prijatelji; jaz sem jako oslabljen, a sedaj mi bode pridno delati, da dovršim stvar o pravem času in dostojno. Ker imam deželne podpore 20 gold. na mesec, zadostovalo bo 60 gld. mesečnine, ker bi imel skupaj 80 gld. v porabo. Vendar si dovolim prošnjo, spoštovani gospod doktor, da mi blagovolite poslati sedaj prvi mesec vsaj 130 gld., da zamašim luknje (katere sicer nikakor niso neznanske), si napravim nekaj prepotrebne obleke in perila, ter živim skupaj z deželno podporo mesec dni. K sreči prosim lahko večjo svoto, ker si itak prištedim najemnino za atelier, vsaj mi ga je prepustil g. prof. Hellmer za nekaj mesecev brezplačno, to je ne za denarja. Kaj v začetku pak bodo še stroški za železje, prst, oder in model, kar pak oskerbi, kakor ste pisali, gospod profesor Šuklje. Jaz hočem koj začeti z delom, škoda je vsakega dne in atelier sem si uže priredil.«

Ganglovo pismo 25. julija 1887: »Denar, ki ste mi ga dali blagovoljno pred svojim odhodom, sem uže davno porabil. Model imam vsak dan okolo 5 ur in me uže samo to mnogo stane. Zadnji čas plačeval sem ga uže iz svojega. Usojam si toraj, spoštovani gospod profesor, nadlegovati

Vas s prošnjo, da mi pošljete blagovoljno precej vsaj kakih 50 gld.«

Ganglovo pismo 16. novembra 1887: »Vi ste tako prijazni, spoštovani gospod doktor, da me uprašate, če ne potrebam kaj več denarjev v potrebsčine za zimo. Potreba mi je res in odločil sem se bil, prositi nekaj denarjev. Zimsko suktnjo in obleko si moram napraviti, potem še nekaj perila. Prosim toraj, velečastiti gospod doktor, da se mi blagovoljno pošlje 70 goldinarjev, kar mi bode morebiti zadostovalo.«

Ganglovo pismo 7. julija 1888: »Majhno prošnjo imam spoštovani gospod doktor. Prosim namreč najuljudnejše, da se mi blagovoljno pošlje 40. gld., ki jih nujno potrebam za naročena oblačila, prosim samo velečastiti gospod doktor, da se mi ta svota takoj pošlje.«

Ganglovo pismo 23. februarja 1889: »Ker nimam ravno velikega trgovskega talenta, in radi tega na drobno ne vem kako naši računi stoje, prosil bi Vas spoštovani gospod doktor, da pustite pri priliki izračuniti in poročati koliko, da imam še dobiti; kakor žali Bog! Čutim, ne bo več svota velika.«

Gangl je spomenik izdelal na Dunaju. Profesor Edmund Hellmer (1850–1935) mu je dal na razpolago atelje v Pratru. V zameno za brezplačno uporabo ateljeja je moral Gangl občasno pomagati Hellmerju pri delu.<sup>26</sup>

Josip Gustin je menil, da prva študija Vodnikovega kipa (višina 46 cm) prikazuje »kakih 30 let starega malo previtkega Vodnika v prepasanem talarji z lepo drapiranim plaščem, kateri levi del slikovito pokriva kos grškega stebra, na katerega se naslanja vsa podoba, plašča drugi del tišči gracijozno desna roka k telesu, v levici drži zvito listino«. »Razločuje se od osnutka v tem, da podoba stoji mirno z ravnotežjem ne levi nogi na levo stran, in da je vsa podoba marljivo modelirana in po narodi preštudirana.« Bronsirane mavčne odlitke kipca je Gangl prodajal po 20 goldinarjev.<sup>27</sup> Sredi leta 1887 je bil Ganglov model kipa za Vodnikov spomenik razstavljen v Petričičevi trgovini na glavnem trgu.<sup>28</sup>

Gangl je do sredine leta 1888 oblikoval model Vodnikovega kipa v polovični človeški velikosti (bronsirani mavec, višina 130 cm) in ga poslal v Ljubljano.<sup>29</sup> »V glavnih motivih se ne razločuje veliko od prve, samo postava je čvrstjša, gibanje telesa mirnejše, obraz starej-

<sup>26</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku, 25. maj 1887, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>27</sup> Jos. (ip) Gustin, »Ganglov 'Vodnik'«, Ljubljanski zvon, 1889, str. 59.

<sup>28</sup> Po: »Vodnik-Denkmal«, Laibacher Zeitung, 1887/122.

<sup>29</sup> Model hrani Narodna galerija v Ljubljani (sign. na podstavku A. Gangl 88). Kip so leta 1959 odlili v bron.



Model kipa Valentina Vodnika, 1888, bron, 133 × 50 × 40 cm  
(Narodna galerija, inv. št. NG 316, foto: Bojan Salaj)

ši, nekatere partije so plastičneje modelirane in v vseh drobnostih tehnično izdelane.«<sup>30</sup>

Gangl je polovični model, ki se je »posebno dopadel« Ganglovemu profesorju Zumbuschu, hotel podariti oziroma predati kranjskemu Deželnemu muzeju Rudolfinu (v zameno za povrnitev stroškov).<sup>31</sup>

Na seji Odbora za Vodnikov spomenik 18. novembra 1888 je dr. Vošnjak poročal, da spomeniški model hvalijo dunajski strokovnjaki in akademijski profesorji »kot izborna delo, ki je v čast domačemu mlademu umetniku«. Spomeniški model je bil stalno na ogled v kranjskem

Deželnem muzeju.<sup>32</sup> Leta 1889 so Vodnikov kip postavili v nišo v veži stranskega vhoda v muzej.<sup>33</sup>

Gangl je v dogovoru z dr. Vošnjakom oziroma Pisateljskim podpornim društvom v letu 1888 prevzel tudi izdelavo spominske plošče narodnemu buditelju in skladatelju Miroslavu Vilharju, ki jo je Pisateljsko podporno društvo odkrilo na Vilharjevi rojstni hiši v Planini.<sup>34</sup>

Predvideni stroški za Vodnikov spomenik so znašali 8000 goldinarjev (Gangl 2700 gld., odlivanje 3200 gld., kamnosek 1000 gld., ograja in drugi stroški 1100 gld.). Do novembra 1888 so s prostovoljnimi prispevki zbrali 5646 goldinarjev in 71 krajcarjev. Kranjski deželni odbor je prispeval 1000 goldinarjev.<sup>35</sup>

Mestno občino so 28. novembra 1889 zaprosili za denarno podporo v višini okrog 1000 gld. in za brezplačno prepustitev prostora na Valvasorjevem trgu pred gimnazijo, kjer bo stal spomenik. Zaprosili so tudi za pristanek, da bo občina prevzela spomenik v svojo last, in predlagali, naj se Valvasorjev trg po odkritju spomenika preimenuje v Vodnikov trg.<sup>36</sup>

Slovenska spomeniška akcija je naletela na podporo lokalnih oblasti. Ljubljani je tedaj županoval Peter Grasselli, prvi v vrsti slovenskih županov. Slovencem so bila dokaj naklonjena tudi aktualna politična razmerja v avstrijski polovici monarhije. Za časa Taaffejeve vlade je namreč popustil nemško-liberalni pritisk.

Alojzij Gangl je spomladi 1888 začel izdelovati Vodnikovo figuro v nadnaravni velikosti. Pomagal si je z živim modelom, ki mu je poziral po tri ure dnevno. Gangl je v tem času obiskoval specialko prof. Casparja von Zumbuscha (1830–1915), znamenitega dunajskega kiparja, ki je izpeljal nekatera najpomembnejša dunajska spomeniška kiparska naročila: spomenik Mariji Tereziji (1875–1888), Beethovnov spomenik (1873–1880) in konjeniški spomenik maršala Radeckega (1886–1892). Za mnenje o nastajajočem Vodnikovem kipu v nadnaravni velikosti je Gangl želel povprašati tudi odlične dunajske Slovence.<sup>37</sup>

<sup>30</sup> Jos.(ip) Gustin, »Ganglov 'Vodnik', Ljubljanski zvon, 1889, str. 58–59.

<sup>31</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 7. julija 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>32</sup> Po: Fran Levec, »Vodnikov spomenik v Ljubljani«, Ljubljanski zvon, 1888/12, str. 765, in Karel Dežman, »Das Museum-Gebäude«, Mittheilungen des Musealvereins für Krain, 1889, str. 371.

<sup>33</sup> Po: Karel Dežman, »Das Museum-Gebäude«, Mittheilungen des Musealvereins für Krain, 1889, str. 371.

<sup>34</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 20. februarja 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>35</sup> Zapisnik seje odbora za Vodnikov spomenik 18. novembra 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>36</sup> »Slavni mestni zastopnik« (pismo odbora za Vodnikov spomenik), 28. november 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>37</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 7. julija 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.



Fotografija Vodnikovega kipa, Belokranjski muzej Metlika (iz: Alojzij Gangl / Kipar na poti v moderno, katalog razstave Narodna galerija v Ljubljani in Belokranjski muzej, Metlika, 2010, str. 185)

Vodnik nosi dolgo duhovniško obleko. Ogrnjen je v dolg plašč, ki je položen tudi preko Vodnikove desne roke. Josip Gustin piše, da je bilo modeliranje draperije zahtevno, vendar je šlo kiparju delo hitro od rok. Vodnik je rahlo sklonjen. V desni roki drži šop papirjev, ki naj bi ponazarjali pesništvo. Levica je iztegnjena z govorniško gesto in naj bi pomenila učitelja. Draperija podpira držo telesa.

Josip Gustin poudarja, da je Gangl oblikoval povsem novo verzijo Vodnikovega kipa, ki se ni opirala na prejšnje študije. Na končni verziji kipa ni več antičnega dodatka – kosa grškega stebra, na katerega se je naslanjala figura.<sup>38</sup>

Pod napisom *Vodnik* na podstavku je bila predvidena bronasta lira z lovorovim vencem. Zamisel so zaradi prevelikih stroškov opustili. Sprednjo stran podstavka naj bi krasilo »le ime Vodnik zgoraj odprto na pol lipov pol lovorov venec«.<sup>39</sup> Gangl je narisal črke, a je bil proti

<sup>38</sup> Jos. (ip) Gustin, »Ganglov 'Vodnik'«, *Ljubljanski zvon*, 1889, str. 58–59.

<sup>39</sup> Jos. (ip) Gustin, »Ganglov 'Vodnik'«, *Ljubljanski zvon*, 1889, str. 59.



Risba Vodnikovega kipa (Dom in svet, 1889, št. 7, str. 147)

vencu, »katerega sicer ne bi treba bilo, ker samo ime Vodnik je bol monumentalno –: a če se pa vsekakor zahteva ga naredim.«<sup>40</sup>

Gangl je Vodnikov kip končal do novembra 1888. Kip je signiran in datiran desno spodaj: Al. GANGL / Fecit 1888.

Odbor se je glede odlivanja kipa dogovarjal z zvo- narno Alberta Samasse, ki pa bi moral najeti cizelerja.<sup>41</sup> Gangl je priskrbel predračune dunajskih livarn: Carl Turbain (predračuni 3950 gld., 3230 gld., 3500 gld.), Fr. Essler (3000 gld.), I. C. Hernik (3200 gld.) in c. kr. livarna Franza Pönningerja (3200 gld.).<sup>42</sup> Kip je odlila c. kr. livarna Franza Pönningerja (K. k. Kunst-Erzgiesserei).<sup>43</sup> Gangl je kip dostavil v livarno 17. januarja 1889.<sup>44</sup>

<sup>40</sup> Vodnikovo pismo dr. Vošnjaku 18. januarja 1889, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>41</sup> Zapisnik seje odbora za Vodnikov spomenik 18. novembra 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>42</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 13. novembra 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>43</sup> Po: »Zahvala«, *Slovenec*, 1889/149.

<sup>44</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 18. januarja 1889, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

Gangl je bil najbrž tudi avtor načrtov za spomeniški podstavek. V dokumentaciji odbora je ohranjena risba podstavka z Ganglovim podpisom in letnico 88. Gangl omenja načrt podstavka v pismih dr. Vošnjaku 30. avgusta, 29. septembra in 8. decembra 1888. Želel je, da bi bil podstavek iz temnega kamna (repentaborskega marmorja). »Piedestal cel naj se napravi od temnejšega kamna, ki ste mi ga poslali, repentaborskega. Le podlaga sama pod stopnicami naj se naredi od črnega kamna. Jasnejši kamen ne pristuje k podobi bronovi, ki sčasoma otemni.«<sup>45</sup>

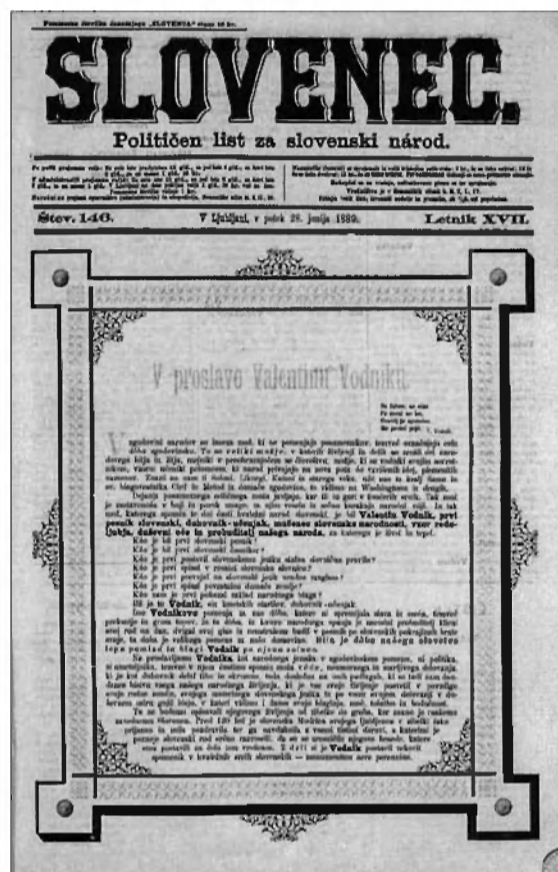
Kamnoseška dela in betoniranje je opravila tvrdka Feliksa Tomana v Ljubljani (1386 gld.).<sup>46</sup> Odbor se je dogovarjal tudi z kamnosekom Vinkom Čamernikom in Alojzijem Vodnikom.

Betonirano dno spomenika je skrito pod zemljo. Trojno stopničasto podnožje je iz šentštefanskega kamna. Tridelni podstavek (nizek kvader in nad njim dva ožja kvadra, ki se proti vrhu piramidalno zožujeta) je iz repentaborskega kamna. Srednji del podstavka je spodaj in zgoraj zaključen s profiliranim zidcem. Na prednji strani je napis *Vodnik*, na zadnji strani napis *Ne hčere, ne sina po meni ne bo, / dovolj je spomina me pesmi pojo* (zadnja kitica Vodnikove pesmi *Moj spominek*, 1816).<sup>47</sup>

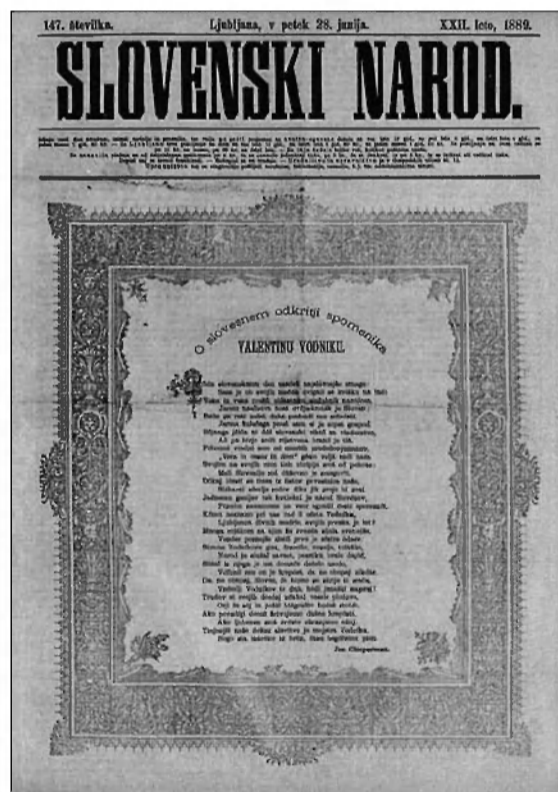
Kip Vodnika je visok okrog 240-245 cm in tehta 960 kg.<sup>48</sup> Celoten spomenik je visok 5.75 m. Spomenik so po Ganglovem nasvetu postavili v osi nekdanjega liceja, dobrih 6 m pred njegovim vhodom. Nadzorstvo nad postavljanjem spomenika in okraševanjem tedanjega Valvasorjevega trga so zaupali inženirju deželnega stavbnega urada in strokovnjaku za hidrologijo Janu Vladimirju Hraskyjemu (1857-1939) in arhitektu Antonu J. Hrubýju.<sup>49</sup> Gangl se je vrnil z Dunaja in nadzoroval nameščanje kipa.<sup>50</sup>

Odbor za Vodnikov spomenik so leta 1889 sestavljali: dr. Vošnjak (predsednik), učitelj Andrej Žumer<sup>51</sup> (tajnik), dr. Mosche (blagajnik), dr. Bleiweis-Trsteniški, Hribar, Levec, Praprotnik, Ivan Šubic in dr. Zupanec.

<sup>45</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 26. novembra 1888, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887-1889, fond AS 621.  
<sup>46</sup> Pismo Feliksa Tomana 26. maja 1889, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887-1889, fond AS 621.  
<sup>47</sup> Ob proslavi 120-letnice Napoleonove Ilirije (Ilirskih provinc) so podstavku dodali bronast venec, sveženj (fascies) in črki R in F (Republique Francaise).  
<sup>48</sup> Po: »Vodnikova podoba«, Slovenski narod, 1889/146.  
<sup>49</sup> Po: »Zahvala«, Slovenec 1889/149. Hrasky in Huby sta leta 1889 izdelala načrt za nekdanje deželno gledališče v Ljubljani (današnja Opera).  
<sup>50</sup> Po: »Vodnik-Denkmal«, Laibacher Zeitung, 1889/143.  
<sup>51</sup> Žumer je postal član odbora novembra 1888, nadomestil je umrlega Antona Raiča.



Slovenec, 1889, št. 146, prva stran



Slovenski narod, 1889, št. 147, prva stran

Odbor je razpolagal z 9026 goldinarji in 33 kronami. Največji delež so predstavljali prostovoljni prispevki in obresti zanje (5944 gld. 61 kr.). Kranjski deželni odbor je prispeval 1000 gld., ljubljanski svet 1700 gld. Na slavnosti so nekaj dohodkov prinesli prodaja sedežev na tribunah (147 gld.), vstopnina na koncertu (121 gld.), prebitek na banketu (41 gld.) idr.

Obračun stroškov je odbor pregledal in potrdil na seji 18. julija 1889. Stroški za spomenik so znašali 7604 gld. 18 kr. Kipar Gangl je za svoje delo prejel 2810 gld., odlivanje kipa je stalo 3150 gld., kamnoseška dela pa 1574 gld.

Ohranjeni računi in potrdila o izplačilih pričajo, da je odbor moral poravnati kopico stroškov, ki so nastali pri slavnosti: 168 gld. za godbo, 479 gld. za okrasitev slavnostnega prostora, 250 gld. za šotor in razsvetljavo na čitalničnem vrtu, 37 gld. za prenočišča, 227 gld. za tiskovine, 84 gld. za prepis in tisk kantate, 40 gld. za veselico šišenske čitalnice 52 gld., za razpošiljanje vabil, 21 gld. za streljanje z gradu.<sup>52</sup>

Igralca Gizela Nigrinova in Slavko Ravnikar sta dr. Vošnjaku sporočila, da se ne strinjata z nizkim honorarjem za nastop v gledališki in operni predstavi.<sup>53</sup>

### Vodnikova slavnost

Spomenik so odkrili 30. junija 1889 (zaradi samomora prestolonaslednika Rudolfa so odkritje morali preložiti) v sklopu velikega tridnevnega slavlja v čast Vodniku, ob prisotnosti narodnih društev in nad 10.000 ljudi.

Odbor za Vodnikov spomenik se je na slavnost temeljito pripravil. 26. junija je pozval Ljubljančane, naj razobesijo zastave.<sup>54</sup> Narodna tiskarna v Ljubljani je natisnila vabila, 1200 sporedov in oklicev, 2320 vstopnic za vstop v slavnostni prostor in na slavnostni banket, 300 jedilnih listov za slavnostni banket, 460 plakatov, 30 načrtov za razporeditev občinstva na Valvasorjevem trgu, 500 programov, 400 gledaliških listov, 200 cesarskih pesmi, 2000 kantat in 1000 vstopnic.<sup>55</sup>

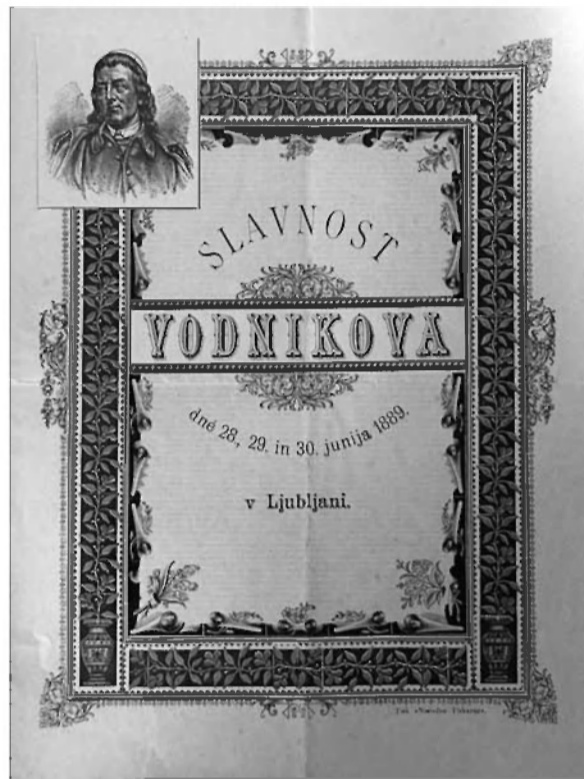
C. kr. deželna vlada je odobrila program slavnosti. 17. junija 1889 je ljubljanski mestni magistrat dovolil

<sup>52</sup> Po: »Račun dohodkov in stroškov za Vodnikov spomenik in Vodnikovo slavnost«, Ljubljanski zvon, 1889/2, str. 127–128, in ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>53</sup> Pismo Gizele Nigrinove in Slavka Ravnikarja 4. julija 1889, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>54</sup> »P. n. Ljubljanskim meščanom!«, Slovenski narod, 1889/146.

<sup>55</sup> ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.



Spored slavnosti (Arhiv Republike Slovenije)

odboru postaviti dva slavoloka, tribuno za povabljenе goste, dve tribuni za gledalce, šotor, oder za govornika in drogove za zastave. Tribuni nista smeli biti naslonjeni na zid liceja, temveč so ju morali nekoliko odmakniti. Po slavnosti pa je bilo potrebno vse objekte nemudoma odstraniti.<sup>56</sup>

Ljubljanski župan Peter Grasselli je naročil, naj na mestnih poslopih visijo zastave.<sup>57</sup> Starosta ljubljanskega Sokola Ivan Hribar je pozval Sokole, naj se slavnosti udeleže v sokolskih uniformah. »Bratje! Ker bode v slavnostnih dneh obilo gostov iz vseh slovenskih pokrajin v Ljubljani, pokažitev z obilno udeležbo v društveni opravi da je 'Sokol' vedno še isto društvo, katero je lani doživelo toliko sočustva od vsega slovenskega naroda. Nazdar!«<sup>58</sup> Pevci so se večkrat zbrali na vajah

21. junija 1889 je ljubljanski župan Peter Grasselli obvestil predsednika odbora dr. Vošnjaka, da bo mestna gosposka skrbela za red na odkritju spomenika, vendar pa magistrat z oziroma na pičlo število redarjev ne more ustreči prošnji odbora, naj bi mestno redarstvo stražilo

<sup>56</sup> Odlok ljubljanskega mestnega magistrata, št. 10228, 17. junij 1889, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>57</sup> »Someščanje!«, Slovenski narod, 1889/147.

<sup>58</sup> »Bratje Sokoli!«, Slovenski narod, 1889/146.

ponoči na slavnostnem prostoru od začetka priprav do 1. julija, »in to tem mènj, ker gre tu za zgolj privatno stvar in bi bilo podjetnikom dela skrbeti za to, da se kaka škoda ne naredi«. Glede streljanja z mestnimi topiči naj se odbor dogovori z mestnim čuvajem na gradu.<sup>59</sup>

29. junija 1889 je deželni predsednik Kranjske Andrej Winkler obvestil dr. Vošnjaka, da se odkritja spomenika ne bo mogel udeležiti: »Nisem se namreč pred tremi leti udeležil jednake slavnosti Nemcev, in to iz znanih, obžalovanja vrednih vzrokov, in zdaj ne morem ravnati drugače. Vi kot razsoden mož to gotovo razumete.

Mislím, da tako bolj ustrežem tudi Slovincem, kajti po tem bode za njih nasprotnike manj povoda, zopet spominjati neprijetnih stvari, zlasti ako se bode Vaša slavnost vršila v lepem redu in po vsem dostojno, kar Vam srčno voščí Vam ves udani Winkler deželni predsednik.«<sup>60</sup>

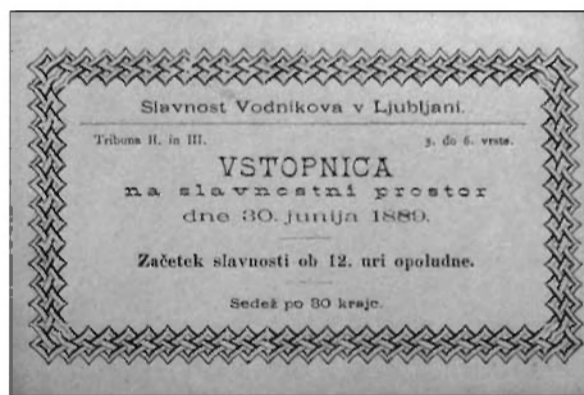
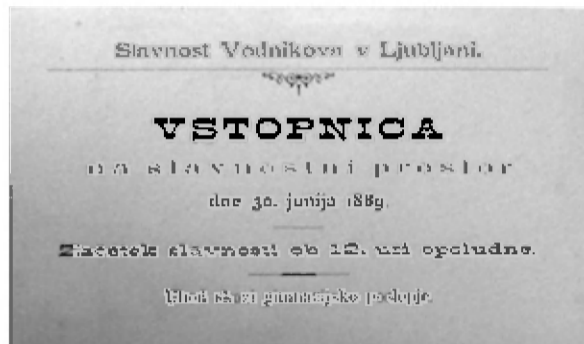
28. junij je bil namenjen sprejemu gostov. Okrog 100 ljudi je prišlo s Koroške z gorenjskim vlakom. Slovesno so jih pozdravljali na gorenjskih postajah. Na ljubljanskem kolodvoru so jih pričakali Sokoli, pevsko društvo Slavec in slavnostni odbor. Na kolodvoru sta bila postavljena mlaja z zastavami. Številna je bila tudi deputacija štajerskih Slovencev.

Ob osmi uri zvečer se je začel koncert na čitalničnem vrtu, na katerem so postavili pokrito lopo za več sto gostov. Igrala je Blejska zdraviška godba (oddelek godbe dvornega gledališča), pelo je 60 članov pevskega društva Slavec. Na sporedu so bile slovanske skladbe. Mdr. je vodja godbe na rogu zaigral *Po jezeru bliz' Triglava*. Dr. Vošnjak je napil Koroškim Slovincem. Z napitnicama sta se za lep sprejem zahvalila Serajnik iz Tinj in Wutti iz Brnce. E. Klavžar iz Gorice je spregovoril o težavah Slovenskega bralnega društva v Gorici in v imenu Slovencev iz perifernih področij prosil za podporo. Napil je slogi vseh Slovencev in vzajemnosti vseh slovenskih dežel. Zaslišali so se klici Živio, pevci so zapeli samospjev *Domovini* oziroma *Bodi zdrava domovina* (besedilo Radoslav Razlag, glasba dr. B. Ipavec). Ivan Hribar<sup>61</sup> je opozoril na prispevek glasbe in skladateljev k narodnemu preporodu: »Jednega najizvrstnega skladatelja, čegar pesem nas je ravnikar razplamtila, imamo danes mej seboj. To je g. dr. Benjamin Ipavic! Njemu napijem iz

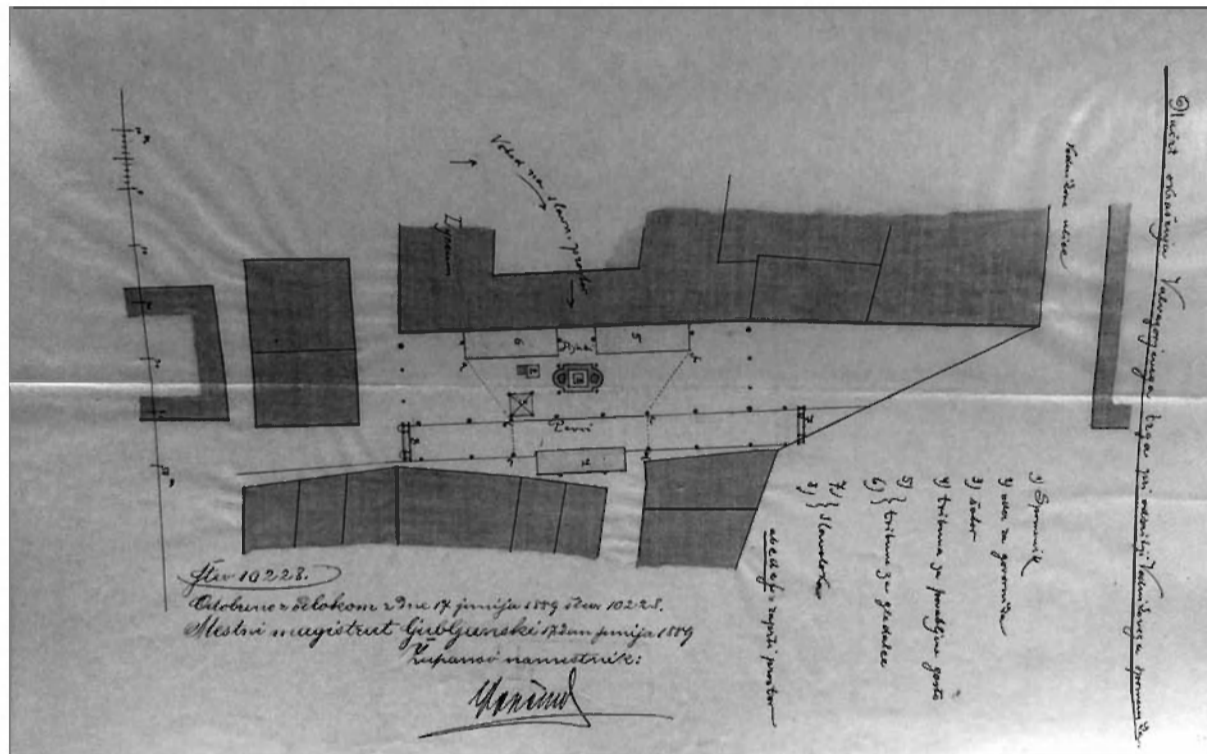
<sup>59</sup> Dopis ljubljanskega magistrata odboru, št. 11001, ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>60</sup> ARS, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>61</sup> Ivan Hribar je kandidiral na volitvah v kranjski deželni zbor, ki so potekale 8. julija 1889. Na ožjih volitvah 9. julija 1889 je prejel 351 glasov, njegov protikandidat Alfonz Mosche, blagajnik Odbora za postavitev Vodnikovega spomenika, pa 322 glasov (po: Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*, Ljubljana 1965, str. 344).



Vstopnice na slavnostni prostor in banket  
(Arhiv Republike Slovenije)



Načrt okrasitve Valvasorjevega trga (Arhiv Republike Slovenije)

vsega srca. Živio dr. Ipavci!» Sokoli so dvignili dr. Ipavca na ramena in ga nosili naokrog po vrtu. Dr. Benjamin Ipavec (1829–1908), ki je na slovesnost prišel iz Gradca, se je zahvalil za ovacije in lep sprejem. Spomnil se je, da je pesem *Bodi zdrava domovina* napisal pred 37 leti v Gradcu in omenil nevarnost, ki mu je tedaj pretela, saj je strela treščila v tla samo nekaj korakov pred njim. Dr. Hribar je govoril o junaškem delovanju hrvaških in slovenskih rodoljubov v Istri ter prebral telegram iz Pulja o narodni zmagi. »Navdušenja, ki ga je izzvala ta vest, ni lahko popisati, in dolgotrajni bili so slava- in živio-klici!«<sup>62</sup>

29. junija je bila ob 7. uri zjutraj maša v cerkvi Marijinega obiskovanja na Rožniku. Maševal je gimnazijski profesor Tomo Zupan (1839–1937), pri maši je pel čitalnični pevski zbor. Ob 10. uri je sledil ogled kranjskega Deželnega muzeja Rudolfinuma. Kustos Alfonz Müllner (1840–1918) je v bralni sobi Deželnega muzeja pripravil razstavo Vodnikovih rokopisov in tiskanih del ter slik iz Vodnikove dobe. Na ogled sta bila tudi Ganglov osnutek Vodnikovega spomenika (mavec) in Ganglov model Vodnika v polovični velikosti.<sup>63</sup>

<sup>62</sup> Po: »Tridnevna slavnost Vodnikova. Vsprejem v Ljubljani«, Slovenski narod, 1889/149.

<sup>63</sup> Po: »V deželnem muzeju Rudolfinumu«, Slovenski narod, 1889/146, »Gospod Alfonz Müllner«, Slovenec, 1889/145, in »Im Landesmuseum Rudolfinum«, Laibacher Tagblatt, 1889/146.

Po kosilu v raznih gostilnah je napočil čas za krajši izlet pod Turn ali na grad. Ob pol šestih so rodoljubi iz čitalnice odkorakali na pokopališče pri sv. Krištofu. Kljub slabemu vremenu se je ob Vodnikovem grobu zbrala večina narodnih društev in deputacij. Govorila sta Ivan Hribar in učitelj in skladatelj Feliks Srečko Stgnar (1842–1915). Slovenski narod je omenil samo Hribarjev govor, ki je bil resda »improviziran, a poslušalcem je po svoji iskreni, s pravim domoljubnim ognjem napolnjeni vsebini segal globoko v srce in govorniku čestitalo se je od mnogih strani.« Zapelo je društvo Slavec. Odbor za Vodnikovo slavnost, Slovenska matica, Pisateljsko društvo, koroški Slovenci, Sokol in druga društva so položili vence na Vodnikov grob.<sup>64</sup>

Ob 8. uri je sledila predstava Dramatičnega društva v dvorani ljubljanske čitalnice. Na sporedu sta bili komična opereta v enem dejanju *Mesečnica* (poslovenil J. Bavdek-Ulčarjev, uglasbil hrvaški skladatelj Ivan pl. Zajc, dirigent kapelnik Fran Gerbič) in veseloigra v enem dejanju *Svoji k svojim* (avtor dr. Josip Vošnjak, režiser Jos. Kocelj). Igri je bila posebej za slavnost dodana alegorična apoteoza Valentina Vodnika, pri kateri so sodelovali Sokoli in pevci ljubljanske čitalnice, ki so pred okrašeno Vodnikovo podobo zapeli *Ilirijo oživljeno* (glasba Benjamin Ipavec). »To je bil ginljiv prizor, ki je

<sup>64</sup> »Tridnevna slavnost Vodnikova. Dne 29. junija«, Slovenski narod, 1889/150.

moral vsacega navdušiti ter marsikateremu izvabiti solze.«<sup>65</sup>

Kljub neznosni vročini (v gledališču naj bi bilo kakor v parni kope-li) je občinstvo hrabro vztrajalo do konca. Po gledališki predstavi je bil koncert na čitalničnem vrtu (Blejska zdraviška godba in čitalnični pevski zbor). »... in koncert bil je v vseh točkah prelep, žal da je neka utrujenost, nekaj pa prevelika množina občinstva bila uzrok, da za koncert ni bilo one pozornosti kakeršne bi bilo zlasti petje zaslužilo.«<sup>66</sup> Srečko Stegnar je napil narodni gorečnosti in navdušenosti. Dr. Ivan Tavčar je proslavljal Vodnika, »čegar duh je zbral ta večer toliko Slovencev iz raznih krajev v eno družino«. »Če je Vodnik prašal že pred osemdesetimi leti, čegava je Drava [op. mišljeni so Vodnikovi verzi »Drava čigava je, / Soča čigava je? / Jih bomo varvali, / kdo jih če pit.«, Vodnik jih je dodal prevodu oz. priredbi Collinove pesmi *Wehrmannslust – Brambovska dobra volja*], moramo danes tem gotoveje zroč na lepo število korotanskih bratov odgovarjati: Drava je naša, Drava je slovenska! Kakor se je gospodu govorniku videlo, da mu prihaja vsaka beseda iz dna srca, takó je našel govor njegov tudi v vsakem srci navzočih glasen odmev, kar je najbolje dokazovalo navdušenje s katerim je bil sprejet govor njegov.«<sup>67</sup>

30. junija ob pol devetih zjutraj so se narodna društva in deputacije rodoljubov zbrali na vrtu čitalnice in na Kongresnem trgu. V povorki so se napotila do Št. Jakobske cerkve (Vodnik je bil leta 1796 imenovan za kooperatorja v fari sv. Jakoba). V cerkvi je bila ob pol enajstih slovesna maša. Maševal je stolni prošt dr. Leonard Klofutar (1819–1901). Pel je šentjakobski cerkveni pevski zbor pod vodstvom Leopolda Belarja (1828–1899). Po maši so v sprevedu odšli proti Valvasorjevemu trgu, kot se je tedaj imenoval trg pred licejem.

<sup>65</sup> Po: »Vodnikova slavnost. Dne 29. junija«, *Slovenec*, 1889/149.

<sup>66</sup> Po: »Tridnevna slavnost Vodnikova. Dne 29. junija«, *Slovenski narod*, 1889/150.

<sup>67</sup> Po: »Vodnikova slavnost. Dne 29. junija«, *Slovenec*, 1889/149.



Anton J. Hruby, načrt za okrasitev Valvasorjevega trga, akvarel  
(Arhiv Republike Slovenije)



Anton J. Hruby, načrt za okrasitev Valvasorjevega trga, akvarel  
(Arhiv Republike Slovenije)

Dva slavoloka sta stala v smeri Poljanske ceste. Slavnostni prostor so obdajali mlaji, na katerih so vihrale slovenske in cesarske zastave. Na mlaje so bili pritrjeni razni grbi. Na slavolokih so bili Vodnikovi verzi: »Od prvega tukaj stanuje moj rod« (*Ilirija oživiljena*), »Drava čegava je?«. Postavljene so bile tribune za povabljenec, dame in druge imenitne goste iz Ljubljane in z dežele (dve pred gimnazijskim poslopjem, ena pri vhodu v Dijaške ulice). Dostop v slavnostni prostor je bil dovoljen samo z vstopnicami. Sedeži v prvih dveh vrstah tribun so bili naprodaj po 50 kr., v ostalih vrstah po



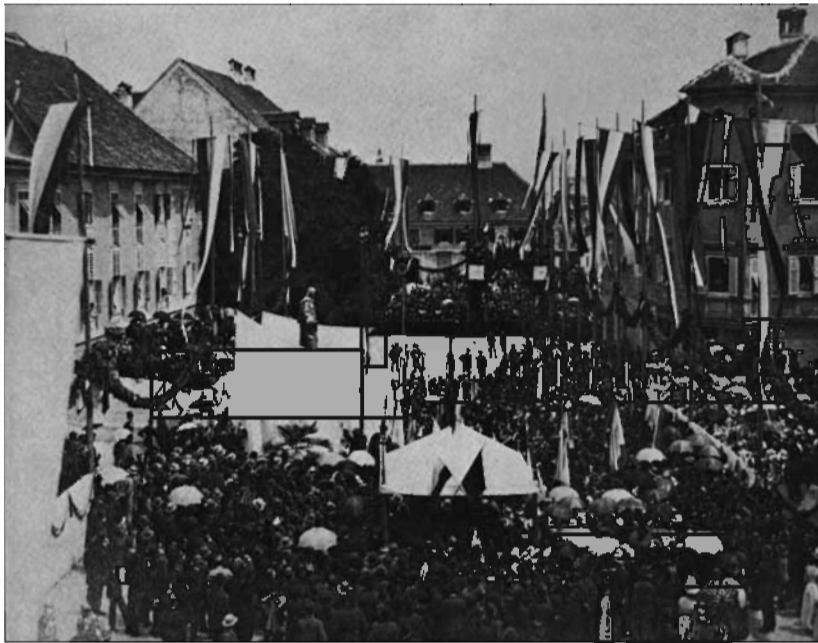
30. kr. Pred zakritim spomenikom je stal govorniški oder. Ob njem je bil šotor, v katerem so se zbrali slavnostni gostje: deželni glavar dr. Josip Poklukar, deželna odbornika cesarski svetnik Ivan Murnik in Oton Detela, deželni poslanec dr. Andrej Ferjančič, finančni prokurator dr. Račič, župan Grasselli, mestni odborniki, osemčlanska deputacija Reške čitalnice pod vodstvom dr. Erazma Barčiča, deputacija bogoslovcev s prof. Tomom Zupanom na čelu.<sup>68</sup>

»Četrť ure predpoludnem začno prihajati došli zastopniki raznih čitalnic in društev, sploh gosti z mnogimi zastavami in s trobentanjem na slavnostni prostor, kar je napravljalo res veličasten vtis. Tako je bil tudi kaj veličasten prizor, ko se je vhod zaprl, ko se je zgrnila na obeh zaprtih straneh neštevilna množica ljudstva, ko je stalo na slavnostnem prostoru obilno zastav med gosti, sokolci, dijaki ... to je bil res diven prizor!«

Okrog zakritega spomenika so se zbrali župan in mestni odborniki, duhovniki, profesorji, učitelji, dijaki, narodna društva. Ko je odzvonilo poldne je na govorniški oder stopil slavnostni govornik ravnatelj nižje gimnazije, klasični filolog in literarni zgodovinar Fran(č) Wiesthaler (1849–1927). »Sprva nekoliko tiho, a pozneje prav krepko in glasno govori gospod govornik bodisi po vsebini, bodisi po zunanosti krasen in tehten, a tudi primeren govor.«<sup>69</sup> Vodnika je razglasil za »slovenskega Prometeja«, »kranjskega Orfeja – Tirteja«, »mojstra pevcev«, narodnega očeta, vodnika in narodnega mučenika. Opozoril je tudi na prvo pobudo za spomenik v letu 1858, na Vodnikov album in na dolgotrajno zbiranje prispevkov. »S pomočjo slavnihih zborov dežele kranjske in mesta ljubljanskega se je slednjič nabrala potrebna vsota in danes smo prihiteli od blizu in daleč, da slovesno odkrijemo spomenik, primeren ne toliko slavljencevim zaslugam, kolikor skromnim našim možem. Posvečena Vodniku sedemdeset let po njegovi smrti razslavlja ta umetnina zajedno slovensko ime; saj je delo slovenskega uma in večinoma tudi slovenske dlani, postavljeno od vesoljnega naroda slovenskega, ki obhaja danes idejalen praznik kakeršnih je le malo učakal. /.../.

<sup>68</sup> Po: »Tridnevna slavnost Vodnikova. Dne 30. junija«, Slovenski narod, 1889/152.

<sup>69</sup> Po: Dr. Fr. L. (Frančišek Lampe), »Vodnikova slavnost«, Dom in svet, 1889/7, str. 162.



Neznani fotograf, Odkritje Vodnikovega spomenika, 30. 6. 1889 (17,3 × 22,6 cm, Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko, fotodokumentacija Grafičnega kabineta)

Ti pa, premili narod slovenski, ki si se v takó ogromnem številu zbral, da poveličaš s svojo navzočnostjo današnje slavnosti, prisezi, pri mánih pokojnikovih te rotim, prisezi o tej slovesni priliki, da hočeš kakor dolej tudi v bodočnosti vsegdar zvesto izvrševati duševno oporoko njegovo ter mu s tem zgraditi lepši in trajnejši spomenik, nego je ta od broná in marmorja, ki ga sedaj odkrijmo! Padi torej zavesa, odgrni Ljubljana, odgrni Sloveniji umetni posnetek častljivega obraza Vodnikovega, pokaži slovanstvu, pokaži vesoljnemu svetu, kakó zahvaljuje slovenski narod največjega dobrotnika svojega, kateremu bodi na vekov veke čast in slava!<sup>70</sup>

Po padcu belega zastora, ki je obdajal spomenik, so gledalci uzrli »prvi spomenik slavnega Slovenca v domovini«. »Nepopisno navdušenje se polasti občinstva. Z 'Grada' doli pa doné močni strelí in pretresajo tla, naznanjujoč, da se je razkril slavnemu Slovencu, prvobouditelju, spomenik slave.«<sup>71</sup>

Tridesetletnemu Ganglu je uspelo oblikovati življenjsko prepričljivo figuro Vodnika, ki kljub visokemu podstavku ni učinkovala vzvišeno ali nedostopno. »Bil je veličasten, ganljiv prizor, ki ostane vsacemu kdor je bil prisoten v blaženem spominu vse žive dni. Z nekako pobožnostjo je zrlo občinstvo v razkriti spomenik, v mojstrsko izdelani kip Vodnikov, ki ima izredno ljubezniv obraz in

<sup>70</sup> Po: Fr. Wiesthaler, »Slavnostni govor«, Ljubljanski zvon, 1889, str. 386–392.

<sup>71</sup> Po: Dr. Fr. L. (Frančišek Lampe), »Vodnikova slavnost«, Dom in svet, 1889/7, str. 162.

je tako uspodobljen, kakor da bi z razprostrtima rokama hotel stopiti mej nas in nas pritisniti na svoje blago srce.«<sup>72</sup>

K spomeniku so položili 33 vencev (Odbor za Vodnikov spomenik, Slovenska matica, Pisateljsko društvo, Narodni dom, Družba sv. Cirila in Metoda, Sokol, koroški Slovenci, Glasbena matica, ljubljanska, vrhniška, kranjska, škofjeloška, celjska, vipavska čitalnica, uredništvo Slovenca, Slavec, reška čitalnica, Josip Gorup iz Reke, akademsko društvo Slovenija na Dunaju, koroški Slovenci, Mohorjeva družba v Celovcu, češka deputacija, gimnazijski učitelji, gasilci iz Vač, Lira iz Kamnika idr.). Najkrasnejši naj bi bili venec Ljubljanskih domorodkinj, ki so ga kot prvega položile na spomenik gospodične Souvanova, Lozarjeva in Kremžarjeva (na vencu je bil napis: *Dokler svoj jezik bo Slovan poznal, Bo srce tvoja struna mila mu budila.*) in venci koroških Slovencev.<sup>73</sup> Na prošnjo osmošolca Bulovca, ki je bila predložena vodstvu gimnazije, je deželni šolski svet dovolil osmošolcem in višjim gimnazijcem udeležbo na slovesnosti »in položiti na spomenik po jeden venec, a gimnazijskemu vodstvu naročil, potrebno ukreniti, da na teh venci ne bode niti trakov, niti napisov«.<sup>74</sup>

Zbori Glasbene matice, ljubljanske čitalnice, Lire iz Kamnika, Šiške, Celja, Novega mesta, Litije, Slavec in drugi zbori pod Gerbičevim vodstvom (300 pevcev) so skupaj zapeli kantato *Slava Vodniku* (besedilo strokovni učitelj na obrtni šoli Anton Funtek, glasba dr. Benjamin Ipavec).<sup>75</sup> Deželni odbornik in predsednik odbora za postavitev spomenika dr. Josip Vošnjak je izročil ljubljanskemu županu Petru Grasselliju spomenik v last in varstvo. Dr. Vošnjak: »Padla je zavesa. Odkrit je spomenik. V solčnem svitu blišči se Vodnikov kip, ustvarjen od ženjalne roke domačega umetnika Aljozija Gangla (burni klci: živio Gangl, živio!), ustvarjen v proslavo pesnika, proroka, prebuditelja, prvega narodnega mučenika Valentina Vodnika. S kamenitega stojala nam kliče pesnik: *Ijubite tudi vi svoj narod tako goreče, kakor sem ga jaz ljubil. Delajte zanj, žrtvujte mu vse svoje moči, ne ustrašite se nobenih ovir in protivnikov, ustrajni bodite in neupogni, kakor sem bil jaz, da se bodo tudi vas, ko bode te že zdavnaj počivali v grobu, spominjali hvaležni potomci.*«<sup>76</sup>

Župan Grasseli se je zahvalil odboru. »In da se pokaže odlično avstrijski duh cele slovesnosti, zapoje močni

<sup>72</sup> Po: »Tridnevna slavnost Vodnikova. Dne 30. junija«, Slovenski narod, 1889/152.

<sup>73</sup> Po: »Vence na Vodnikov spomenik«, Slovenski narod, 1889/148.

<sup>74</sup> Po: »Polaganje vencev na Vodnikov spomenik«, Slovenski narod, 1889/146.

<sup>75</sup> Besedilo pesmi je objavljeno v *Dom in svet*, 1889/7, str. 146.

<sup>76</sup> »Tridnevna slavnost Vodnikova. Dne 30. junija«, Slovenski narod, 1889/152.



Jedilni list (Arhiv Republike Slovenije)

pevski zbor dve kitici 'cesarske pesmi', katero vse občinstvo stoje poslušala.«<sup>77</sup>

Vodnikovega obeda oziroma slavnostnega banketa na vrtu čitalnice ob pol drugi uri se je udeležilo 250 oseb. Za postrežbo je poskrbel »čitalniški restavratèr« Fran Kaube. Na »Jestveniku« so bile naslednje jedi: rjava juha s praženim grahom, svinjina in narezki, pljučna pečenka z omako, mešana kuretina in solata, mrzle močnate jedi, siri. Vino je bilo potrebno plačati posebej (dolenjsko, Rifošk, štajerski šampanjec in Jeruzalemec, francoski šampanjec).

Pri osrednji mizi so sedeli dr. Vošnjak, kipar Gangl, deželni glavar dr. Poklukar, državni poslanci dr. Tonkli, M. Vošnjak, dr. Ferjančič, štajerski deželni poslanec dr. Josip Šernec, deželni odbornik Murnik, ljubljanski župan Grasselli, koroški deželni poslanec Muri, skladatelj Benjamin Ipavec, člani odbora za Vodnikov spomenik prof. Tomo Zupan, Janko Kersnik, dr. Ivan Tavčar, župnik Rozman, reška deputacija, zastopniki štajerskih in goriških Slovencev.

<sup>77</sup> Po: Dr. Fr. L. (Frančišek Lampe), »Vodnikova slavnost«, *Dom in svet*, 1889/7, str. 162.

Dolgo vrsto napitnic je začel dr. Vošnjak, ki je napil avstrijskemu cesarju. Zadoneli so glasni klici Živio. Blejska zdraviška godba je zaigrala cesarsko himno. Sledila je napitnica župana Grassellija, ki je poudaril, da je Ljubljana s poplačilom dolga Vodniku izpričala narodni značaj. Spomnil se je gostov, bratov Hrvatov ter zastopnikov Čehov in Korošcev, »*katerim se mej vsemi Slovenci najhuje godi*«. Dr. Sernec iz Celja je v daljšem govoru opozoril na narodno požrtvovalnost in blagost srca, s katerima bo mogoče zaustaviti germanizacijo.

Janko Kersnik je zatrdil, da stih Simona Jenka »*Pri zeleni mizi / Moški ino ženske / Družčina gospode / Bila je slovenska. / Z družčino možakov / Gospodične zale / V našem so jeziku / Gladko vse kramljale*«. (iz ciklusa Obrazi IV) niso več sanje, ampak prijetna resnica. »*Naglaša potem svobodno spoznanje lepega in pravega individualnost osebe (živio klici), kateri jedini bodeta pripomogli, da ne bodemo vedno na istem stališči, akoravno smo že 100 let starejši ter zaključiti s klicem: Živeli svoboda, umetnija in umetniki slovenski! Živio Gangl!*« Sokoli so med burnimi klici Živio dvignili kiparja Gangla na rame.

Na burno pritrjevanje so naletele tudi besede dr. Tavčarja, da ne smemo izgubiti več niti pedi slovenske domovine. Vodnikov, »*po kipeči narodnostni ljubezni postavljen spomenik*«, bo vedno stal na čisto slovenski zemlji. Tavčar je govor zaključil z napitnico: »*Bog živi slovenski narod! Slovenija čez vse!*«

Koroški deželni poslanec Muri se je zahvalil državnim poslancem, ki so se pogumno borili za koroške Slovence in jih prosil, naj nadaljujejo s tovrstnimi prizadevanji. V imenu koroških Slovencev je zaklical: »*Živeli naši državni poslanci!*«<sup>78</sup>

Dr. Poklukar je poudaril, da se državni poslanci »*vedno poganjajo za celokupnost naroda*« in se bodo še naprej borili za koroške brate. Napil je poslancu Muriju in »bratom iz Korotana«.

Dr. Ferjančič je opozoril na slovenski napredek, saj Nemci ne morejo Slovencev več imenovati »*interessantes Natiönchen*«. K temu so veliko pripomogli državni poslanci, ki so vedno delovali kot vseslovenska stranka. Napil je Koroščem in vsem Slovencem.

Dr. Vošnjak je pozdravil osmerico gostov iz Reke, o katerih velja reči, da smo »*Jedna kri, jeden narod*«. – »*Bog živi Hrvate!*« Dr. Erazmo Barčič se je zahvalil za napitnico in se ozrl na napredek v Srbiji, v Črni gori, na volitve v Dalmaciji, na zmago (hrvaške in slovenske) narodne stranke v Istri, ki je na volitvah v istrski deželni

zbor namesto prejšnjih šestih dobila deset poslancev. Ob zaključku je zaklical: »*Slava Vodniku!*«

Kipar Gangl se je zahvalil, da je dobil priložnost, izdelati »*to velečastno delo*« (t. j. prvi javni spomenik slovenskemu prvaku) in se priporočil v nadaljnjo podporo. Prof. Zupan je opozoril, da so na slavnosti tudi Vodnikovi sorodniki (družini Vodnik in Knez). Napil je obema družinama oziroma gospodoma, ki sta ju zastopala. Ivan Hribar je pozdravil reške goste in v daljšem slovenskem in hrvaškem govoru opozoril na vzajemnost med Slovenci in Hrvati ter napil bratstvu obeh narodov. Urednik A. Jakič iz Pulja je opisal narodni preporod v Dalmaciji in Istri ter napil slogi Slovanov.

Župnik Rozman je priporočal Vodnika za vzor. »*On ni poznal razlike mej narodom, zatorej se tudi mi ne ločimo v liberalce in konservativce stare in mlade. Vse bodi pozabljeno, bodimo bratje mej seboj, jednega duha, jednega srca!*«

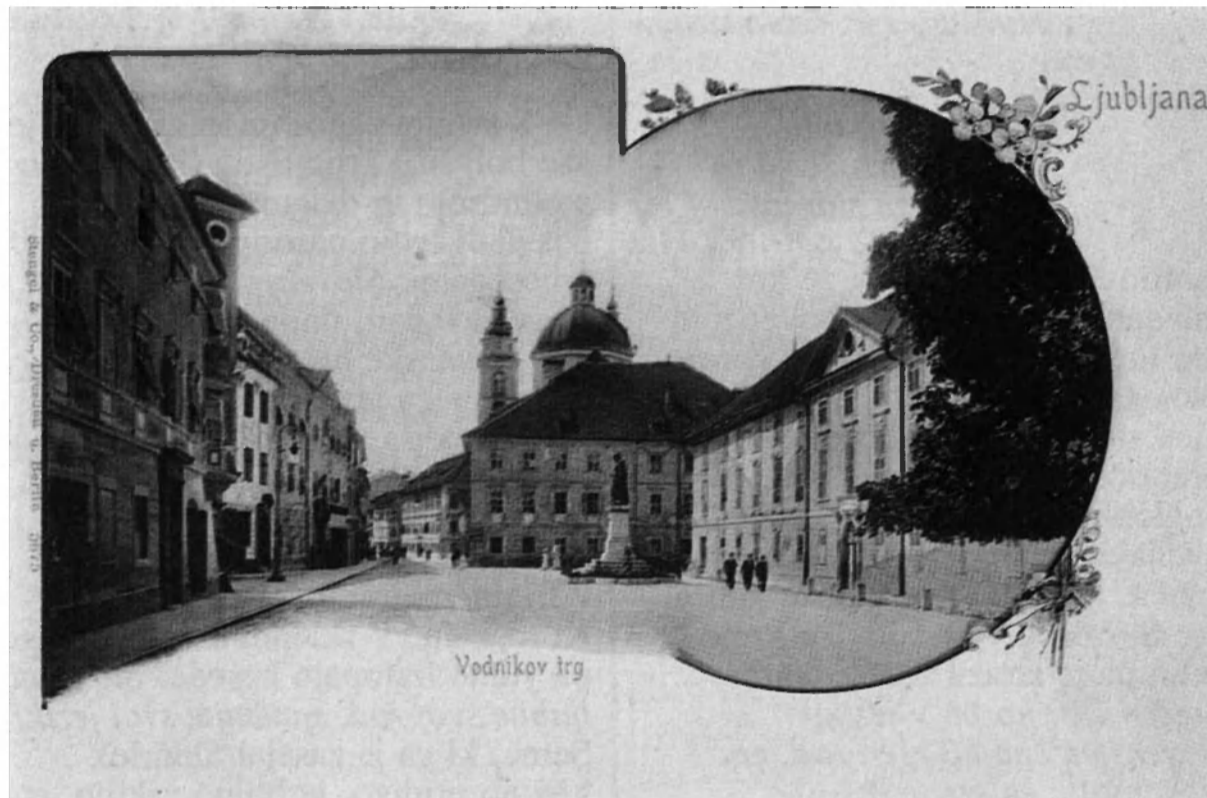
Zadnji govornik je bil Matija Kunc iz Ljubljane, ki je zastopal obrtnike. Rodoljubi so bili zaradi zaporednih napitnic že precej utrujeni, zato njegove besede niso naletele na tolikšno pozornost kot prejšnji nastopi. Kunc je ob zaključku govora povedal naslednje: »*Ker pa iz duhá življenja izvira, je vse, kar so storili naši pesniki in buditelji za duševni razvoj svojega rodu, – koristilo tudi napredku domače umetnosti in obrtnosti! Zato pa slavijo take može, tudi priprosti obrtniki in delavci, ker vedo da v duševnem razvoji naroda leži ključ gospodarskemu napredku! Narodna zavednost vzbuja značaje, daje pričetnikom pogum, – in živahno podkrepljenje domače umetnosti in obrtnosti donášalo bode narodu in deželi najlepši in plodoviti sad! Treba pa je, da vsi to spoznamo. Duh in moč, veda in delo sta jednakopravna faktorja, – ta misel mora prodreti mej nami, – in pridobili si bodemo ž njo zadovoljnost slovenskega delavskega stanu, za kar skrbeti je vsem narodna dolžnost! Ti ideji, ki spaja genialno misel s fizično krepkostjo, – slogi, ki veže učenjaka s priprostim delavcem, velja naj moja napitnica!*«

*Bog živi slovenski duh!  
Bog živi slovensko moč!*<sup>79</sup>

Ob peti uri je šišenska čitalnica priredila ljudsko veselico pri Vodnikovi rojstni hiši (Na Jami, Pri Žibertu). Spored: 1. *Putnica* (igra c. kr. vojaška godba) 2. Suppe: slavnostna uvertura (c. kr. vojaška godba) 3. D. Fajgelj: Kantata v proslavo V. Vodnika (moški zbor) 4. slavnostni govor učitelja Franceta Galleta 5. Ivanovič: *Valček na Dunavi* (c. kr. vojaška godba) 6. Scherenzl: *Venec slovenskih pesmi* (c. kr. vojaška godba) 7. Fran Gerbič: *Moj*

<sup>78</sup> Po: »*Tridnevna slavnost Vodnikova*«, *Slovenski narod*, 1889/153.

<sup>79</sup> Po: »*Tridnevna slavnost Vodnikova*«, *Slovenski narod*, 1889/154.



Dopisnica z veduto Vodnikovega trga, okoli 1900 (iz: S. Krese, Naprej zastava slave, Celje 1990, str. 51)

spomink (besedilo V. Vodnik, mešani zbor) 8. Kafka: *Krasoticam* (c. kr. vojaška godba) 9. Czibulka: *Stano-  
vička* (c. kr. vojaška godba) 10. Leopold Belar: *Rojakom*  
(moški zbor) 11. Hrabroslav Volarič: *Sladko počivaj* (me-  
šani zbor) 12. Král: polka mazurka *V senčnatem gozdu*  
(c. kr. vojaška godba) 13. Ischpold: *Pregled operet* (c. kr.  
vojaška godba) 14. Benjamin Ipavec: *Ilirija oživljena*  
(besedilo V. Vodnik, moški zbor) 15. Strauss: *Valček* (c.  
kr. vojaška godba) 16. Ivan Zajc: uvertura k operi *Co-  
pernica* (c. kr. vojaška godba) 17. *Na tujem* (mešani zbor)  
18. Benjamin Ipavec: *Domovina* (c. kr. vojaška godba)  
19. Hronsky: *Diable* (c. kr. vojaška godba) 20. razne igre,  
razsvetljava in umetni ogenj. »Prostovoljni doneski za  
godbo se bodo hvaležno sprejemali. – Slavnosti se bode  
vdeležilo tudi društvo 'Sokol' ter s telovadbo pomnožilo  
zanimivi spored ljudske veselice.«<sup>80</sup>

V Ljubljano je prispelo okrog 140 telegramov, mdr.  
iz Paríza, Italije, Bolgarije, Hercegovine, Češke, Dunaja,  
Hrvaške (14), Primorske (28), Koroške (29), Štajerske  
(21) in Kranjske (28).<sup>81</sup>

Risbe kipa so objavile revije *Dom in svet*, *Ljubljanski  
zvon* in *Vrtec*. Album s fotografijami vizitnega formata  
*Slava Vodniku* je v spomin na Vodnikovo slavnost iz-

dala Krajcarska družba. Podobe (Vodnik, lastnoročni  
življenjepis, Koprivnik idr.) oziroma klišeje zanje je iz-  
delala dunajska firma Angerer in Göschl. »Gotovo bo  
vsak Slovenec z veseljem segel po tem lepem spominu na  
Vodnikovo slavnost, že zategadel, ker je to prvo delo te  
vrste na Slovenskem in je njegov čisti dohodek namenjen  
'Narodnemu domu'.«<sup>82</sup>

Kaplan Peter Bohinjec (1864–1919) je za slovensko  
mladino napisal brošuro *Valentin Vodnik, prvi pesnik  
slovenski* (58 str.). Izdala in založila jo je Družba sv. Ci-  
rila in Metoda. Tudi v njej je bil objavljen Vodnikov kip

Dijaki 5., 6. in 7. razreda ljubljanske gimnazije so  
zbrali 32 gld. 15 kr. za venec, ki so ga želeli položiti  
pred Vodnikov spomenik. Ker jim je deželni šolski svet  
prepovedal trak v narodnih barvah in napis na vencu,  
dijaki takšnega venca niso želeli položiti.<sup>83</sup> Zato so zne-  
sek izročili Slovenskemu narodu oziroma Pisateljskemu  
društvu, da ga uporabi za načrtovani Prešernov spome-  
nik.<sup>84</sup> Gangl se je pričel dogovarjati z dr. Vošnjakom za  
izdelavo Prešernovega spomenika.<sup>85</sup>

<sup>82</sup> Po: »Slava Vodniku«, *Slovenski narod*, 1889/146.

<sup>83</sup> Po: Janez Kos, *Glejte ga, to je naš Prešeren!*, Ljubljana 1997, str. 27.

<sup>84</sup> Po: »Za Prešernov spomenik«, *Slovenski narod*, 1889/160.

<sup>85</sup> Ganglovo pismo dr. Vošnjaku 5. marca 1889, ARS, Konvolut Odbor  
za Vodnikov spomenik 1887–1889, fond AS 621.

<sup>80</sup> Po: »Čitalnica v Šiški«, *Slovenec* 1889/146.

<sup>81</sup> Po: »Ob Vodnikovi slavnosti«, *Novice*, 1889/27.

Gangl je julija 1889 prejel povabilo Josipa Juraja Strossmayerja, naj prevzame kiparska dela pri katedrali v Đakovem.<sup>86</sup> Leta 1890 je dobil naročilo za izdelavo kipov za novo Deželno gledališče v Ljubljani.

Vodnikov spomenik, ki ga odlikuje skladnost med realističnim Vodnikovim kipom in monumentalno preprostim, pretehtano oblikovanim podstavkom, je stal pred licejem, kjer je Vodnik poučeval. Stavbo so leta 1903 porušili,<sup>87</sup> tako da je spomenik ostal brez nujno potrebnega ozadja. Po izgubi arhitekturnega ozadja se je spomenik optično zmanjšal.<sup>88</sup>

Ob odkritju je spomenik obdajala trata z zelenjem in cvetjem, ki je bila obrobjena z nizkim zidcem. Ker je bila trata stalno poteptana in podstavek onesnažen, je mestna občina naročila mestnemu gradbenemu odboru, naj izdela načrt za ograjo. Ograjo, ki jo je zasnoval Jan Duffé, je izdelal ljubljanski mojster umetnega ključavnničarstva Ivan Šprajcer.<sup>89</sup>

### Viri in literatura

#### Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)  
AS 621, Konvolut Odbor za Vodnikov spomenik  
1887–1889

#### Časopisni viri

Novice, 1857, 1858, 1867, 1889  
Slovenski narod, 1887, 1889  
Zgodnja Danica, 1871  
Ljubljanski zvon, 1888, 1889  
Slovenec, 1889  
Dom in svet, 1889, 1903  
Laibacher Zeitung, 1887, 1889

#### Literatura

Matija Čop, Pisma in spisi, Ljubljana 1983  
Špelca Čopič, Ljubljansko kiparstvo na prostem, Ljubljana 1991  
Špelca Čopič, Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja, Ljubljana 2000

<sup>86</sup> Po: »Heimische Kunst«, *Laibacher Zeitung*, 1889/166.

<sup>87</sup> Po: Viktor Steska, »Licejsko poslopje v Ljubljani«, *Dom in svet*, 1903/1, str. 59.

<sup>88</sup> Po: Karel Dobida, »Spomenik kralja Petra I. v Ljubljani / Nekaj kritičnih opazk«, *Slovenec*, 1927/37.

<sup>89</sup> Po: Špelca Čopič, »Spomenik Valentinu Vodniku«, *Ljubljansko kiparstvo na prostem*, Ljubljana 1991, str. 221.

Der Traum vom Glück / Die Kunst des Historismus in Europa, Katalog, Band 2, Künstlerhaus & Akademie der bildenden Künste, Dunaj, 1996/1997  
Gesichte der bildende Kunst / 19. Jahrhundert, V. Band, München, Berlin, London, New York, 2002  
Janko Kos, Valentin Vodnik, Ljubljana 1990  
Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi (zbornik predavanj), Ljubljana 2007  
Vodnikov spomenik / Vodnik-Album, Ljubljana 1859

### Zusammenfassung

#### DAS DENKMAL VON VALENTIN VODNIK IN LJUBLJANA

Das Denkmal des ersten slowenischen Dichters, Zeitungsmannes und Sprachwissenschaftlers Valentin Vodnik aus dem Jahr 1889 in Ljubljana ist das erste slowenische Nationaldenkmal und markiert den Beginn der slowenischen bildhauerischen Denkmalkunst.

Mit der Stärkung des Nationalbewusstseins wuchs das Streben nach Denkmalerrichtungen für verdienstvolle Männer, doch hinkten die Slowenen den größeren europäischen Völkern bei Denkmalehrungen ihrer großen Männer fast das gesamte 19. Jahrhundert um einiges nach. Die Rolle der ersten (halb)öffentlichen Denkmäler übernahmen Grabmäler, wie es Vodniks Grabmal aus dem Jahr 1827 war.

Zur ersten Anregung für ein figurales Denkmal Vodniks kam es im Jahr 1857. Bei der Wahl Vodniks spielte die Tatsache, dass er den Altslowenen näher stand als der Dichter France Prešeren, eine wichtige Rolle. Es tauchten auch Vorschläge auf, statt einem bildhauerischen Denkmal das Andenken Vodniks durch eine Denkschrift oder ein Stipendium für die besten Slowenischschüler zu ehren. Am 2. Februar 1858, zum hundertjährigen Geburtstag Vodniks, wurde eine Gedenktafel auf seinem Geburtshaus in Šiška feierlich enthüllt.

Das Geld für sein bildhauerisches Denkmal in Ljubljana wurde 30 Jahre lang gesammelt. Die Sammelaktion, die zunächst von Dr. Lovro Toman und Dr. Janez Bleiweis geleitet wurde, geriet zunehmend ins Stocken. Im Jahr 1869 veröffentlichte der Verein zum Schutz der nationalen Rechte Slowenien (Društvo za brambo narodnih pravic Slovenija) einen Aufruf zur erneuten Geldsammlung für Vodniks Denkmal und ließ einen Entwurf erstellen. Der Autor der Zeichnung mit der Statue Vodniks war wahrscheinlich der Bildhauer Franc Zajec, der auch die heute verlorene Büste für die zu Ehren Vodniks abgehaltene »bésed« [gesellige

Veranstaltung] am 5. Februar 1858 im Landestheater in Ljubljana sowie Vodniks Ganzkörperstandbilder aus patiniertem Gips (1869) geschaffen hatte.

Die Initiative für die Denkmalerrichtung wurde zu Beginn des Jahres 1887 vom Ausschuss des Unterstützungsvereins für Schriftsteller (Pisateljsko podporno društvo) erneuert. Der Unterstützungsverein übernahm das vom slowenischen Verein *Slovenska matica* gesammelte Geld und gründete in Absprache mit der *Slovenska matica* und der Laibacher Stadtgemeinde einen Ausschuss zur Errichtung des Vodnik-Denkmal unter Leitung von Dr. Josip Vošnjak. Der Ausschuss kontaktierte den jungen Bildhauer Alojzij Gangl (1859–1935), der damals das zweite Studienjahr an der Akademie in Wien absolvierte. Im Mai 1887 erhielt Gangl den Auftrag. Er fertigte mehrere Studien für Vodniks Statue an.

Gangl stellte Vodniks Statue bis zum November 1888 in einem Atelier im Prater fertig, das ihm von Professor Edmund Hellmer zur Verfügung gestellt wurde. Im Tausch für die kostenfreie Nutzung des Ateliers musste Gangl Hellmer fallweise bei seiner Arbeit behilflich sein. Die Statue wurde in der k. k. Kunstgießerei von Franz Pönninger in Wien gegossen. Gangl war wahrscheinlich auch der Autor der Pläne für den Denkmalsockel. Die Steinmetz- und Betonarbeiten wurden von der Firma Feliks Toman in Ljubljana durchgeführt. Das Denkmal wurde auf Gangls Anraten in der Achse zum ehemaligen Lyzeum aufgestellt. Es wurde am 30. Juni 1889 im Rahmen einer großen dreitägigen Feierlichkeit zu Ehren Vodniks enthüllt, in Anwesenheit von verschiedenen nationalen Vereinen und über 10.000 Menschen.

Der Beitrag behandelt im Detail die Tätigkeit des Ausschusses, die Korrespondenz zwischen Vošnjak und Gangl, die Denkmalkosten und die feierliche Enthüllung. Der Ausschuss hatte 9026 Gulden zur Verfügung. Den größten Anteil an dieser Summe stellten freiwillige Beiträge und deren Zinsen dar. Der Krainer Landesausschuss steuerte 1000 Gulden bei, der Laibacher Stadtrat 1700. Die Kosten für das Denkmal betragen 7604 Gulden (Gangl erhielt für seine Arbeit 2810 Gulden, das Gießen des Denkmals kostete 3150 Gulden und die Steinmetzarbeiten 1574 Gulden).

**Schlagwörter:** Valentin Vodnik, öffentliche Denkmäler, bildhauerische Denkmalkunst, Franc Zajec, Alojzij Gangl

Andrej Studen

## »Kjer se pijančevanje ustavi, red in sreča se zopet pojavi«<sup>\*</sup>

*Drobec o protialkoholnem boju v času poveljne psihoze*

STUDEN, Andrej, dr., izr. prof., znanstveni svetnik,  
Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000  
Ljubljana

392.86(497.4)(091)  
613.81(497.4)(091)  
178.1(497.4)(091)

»KJER SE PIJANČEVANJE USTAVI, RED IN SREČA  
SE ZOPET POJAVI«

*Drobec o protialkoholnem boju v času poveljne psihoze*

Protialkoholno gibanje na Slovenskem se tudi v letih po prvi svetovni vojni ni moglo pohvaliti z vidnejšimi uspehi. Čas poveljne psihoze je na eni strani zaznamovalo vsesplošno pomanjkanje in neznosna draginja, po drugi pa tudi nadvse živahno družabno življenje, ki je delovalo kot nekakšen mentalni faktor stabilizacije. Po prvi svetovni vojni so svetu zavladali alkohol, nikotin in sifilis. Strah za prihodnje rodove naj bi vzbujala zlasti mladina, ki odraščala v razbrzdanosti, surovosti, vdajanju užitek in brez vzorov. Poveljna psihoza je ljudi gnala v brezglavo rajanje, brezbržno razuzdanost in neizmerno popivanje, ki je povzročalo tudi veliko škodo v narodnem gospodarstvu. V boju proti alkoholizmu so se v letih po prvi svetovni vojni najbolj angažirali ljudje, ki so to počeli iz vzgojno moralnega, narodnogospodarskega in evgeničnega stališča. Pričujoča razprava izpostavlja poglede dveh protialkoholnih borcev, ki sta v času poveljne psihoze delovala v Celju. Emilijan Lilek se je zavzemal za prohibicijo po vzoru Združenih držav Amerike. Fedor Mikič je poudarjal, da je uspešno delovanje proti zlu alkoholizma možno samo s pomočjo države, pijanstvo pa da je največji povzročitelj slabega gospodarskega stanja v državi. A alkoholizma kot ene najtežjih slovenskih ljudskih bolezni napori protialkoholnih borcev tudi v naslednjih letih niso uspeli ozdraviti.

**Ključne besede:** Protialkoholno gibanje, alkoholizem, prohibicija, Emilijan Lilek, Fedor Mikič

\* Prerod, leto I., št. 2, 1922, Pametnice – pismo nadučitelja A. Sežuna in župnika V. Marčiča iz Mavčič, str. 31.

STUDEN Andrej, PhD, Associate Professor,  
Research Advisor, Institute of Contemporary History,  
Kongresni trg 1, SI1000 Ljubljana

392.86(497.4)(091)  
613.81(497.4)(091)  
178.1(497.4)(091)

“IF DRINKING DIE, LUCK AND ORDER WILL  
THRIVE”

*A Fragment about the Fight against Alcohol during the  
Postwar Psychosis*

The anti-alcohol movement in Slovenia had little to brag about in the years after the First World War. On the one hand, the time of postwar psychosis was marked by general indigence and famine prices; on the other, by a rich social life that functioned as a mental factor in creating stability. Alcohol, nicotine and syphilis ruled the world after the First World War. Older generations were particularly concerned about the young, who were growing up immersed in decadence, cruelty, indulgence in pleasures and a lack of ideals. This postwar psychosis pushed people into headless merrymaking, careless debauchery and excessive drinking, which caused considerable damage to the national economy. The most adamant fighters against alcoholism in the years after the First World War were people whose main impetus arose from educational-moral, national-economic and eugenic principles. This article highlights the views of two anti-alcohol fighters who worked in Celje during the postwar psychosis. Emilijan Lilek supported US-style prohibition. Fedor Mikič emphasized that the evil of alcoholism could only be fought with the help of the state and maintained that drunkenness was the main cause of the dire economic situation in the country. However, in spite of the anti-alcohol fighters' efforts, alcoholism as one of the most serious Slovene folk conditions could not be healed.

**Key words:** Anti-alcohol movement, alcoholism, prohibition, Emilijan Lilek, Fedor Mikič

Ob dvajsetletnici začetka »modernega« protialkoholnega gibanja na Slovenskem, septembra 1922, se borci proti alkoholni kugi niso mogli pohvaliti z vidnejšimi uspehi. Čeprav je njihovo delo pred veliko vojno »kljub skromnim sredstvom, kljub maloštevilnim borcem, kljub neštetim nasprotnikom, kljub nasprotovanju in smešenju od vseh strani« vendarle beležilo skromne uspehe na področju treznosti, pa naj bi skoraj vse sadove dela uničila vojna. Po grozni moriji naj bi ostalo le še nekaj drobnih sledi nekdanjih naporov, zato so redke trezne in pametne ljudi, ki jim je mar za narod in domovino, pozvali k sodelovanju pri reševanju ljudstva, ki se utaplja v morju alkohola. Potožili so namreč, da je tudi pri nas po vojski povsod zavlada psihoza, da je tako kot drugod zavlada »ista razposajenost, pijanost in podivjanost«, proti kateri se morajo boriti protialkoholni borci.<sup>1</sup>

Povojno obdobje je kljub kriznim časom dejansko odprlo vrata drugačnemu življenju. Čas povojne psihoze je na eni strani zaznamovalo vsesplošno pomanjkanje in neznosna draginja, po drugi pa tudi nadvse živahno družabno življenje,<sup>2</sup> ki je delovalo kot nekakšen mentalni faktor stabilizacije.<sup>3</sup> »Vojna je zrahljala marsikatero principe in jih strla v prah /.../. Mnogo onih, ki so bili silni v svojem mravstvenem čustvovanju, zmerni v uživanju, se je vrnilo iz vojaške službe domov, popolnoma demoraliziranih, vdanih vsakodnevnemu uživanju.«<sup>4</sup> Po prvi svetovni vojni so svetu zavladali alkohol, nikotin in sifilis. Krvavemu plesu vojne je sledil »kankan razuzdanosti, pijače, pohotnosti!«<sup>5</sup>

Moralisti so menili, da naj bi bili še posebej nevarni nesramni plesi. Plesišča po deželi in tudi po najzakovnejših gostilnah naj bi bila usodna zbirališča pijane mladine, divji ples in pijača naj bi iz dneva v dan ustvarjala razburjenost in netila poželenje. »Bakhus in Venera imata svoj nepretrgan praznik. Dan za dnem in uro za uro se jima žrtvuje. Lahko stajih vesela, svojih častilcev. Oh, kako je lušno na svetu! Vse pleše: fantje plešejo, dekleta plešejo, študentje plešejo, gospodične plešejo, otroci plešejo in stare omare plešejo. Plešejo tudi hiše, cesta in drevesa – vse se vrti naokoli. Veljak in prostak se vračata in vlečeta v pozni uri iz gostilne, se zibljeta in gugljeta po cesti, da se jima svet okoli vrti. Krokata in krulita vsak po svoje in prodajata svojo kulturo. Kletve se vsiplejo iz ust, pridušanje, psovke na debelo in poceni.«<sup>6</sup>

<sup>1</sup> Prerod, leto I., št. 11, 12, 1922, članek Naša dvajsetletnica, str. 161-162.

<sup>2</sup> Cvirn, Meščanstvo v Celju, str. 203.

<sup>3</sup> Prim.: Kaschuba, Lebenswelt und Kultur, str. 37.

<sup>4</sup> Kores, Kratka krilca, alkohol & charleston, str. 52.

<sup>5</sup> Prav tam.

<sup>6</sup> Prerod, leto I., št. 1, 1922, članek Da bomo narod poštenjakov! Prerod – zakaj in kako?, str. 2.



Protialkoholno glasilo Prerod

Uredništvo Preroda je v nadaljevanju izrazilo ogorčeno zaskrbljenost, da tudi pri nas, tako kot povsod po Evropi, na vsakem koraku »vlada veliko razdejanje, razdejanje v dušah in življenju, surovost, neusmiljenost, nenravnost, pijanost, podivjanost«. Strah za prihodnje rodove naj bi vzbujala zlasti mladina, ki odrašča v razbrzdanosti, surovosti, vdajanju užitek in brez vzorov. V skrbi za narodov blagor se je uredništvo zavzemalo »za nravni prerod našega ljudstva« ter pijanosti in razuzdanosti napovedalo novo vojsko.<sup>7</sup>

Vojna je poleg držav in družbenih sistemov razsula tudi sisteme moralnih vrednot. Namesto da bi se s povratkom miru življenje povrnilo v »normalne« vode, se je »strupeni bacil vojne vrtoglavosti« v pogojih splošne gospodarske krize, draginje in pomanjkanja prelevil v čas povojne psihoze, ki je ljudi gnala v brezglavo rajanje, brezbržno razuzdanost in neizmerno popivanje. Nova domovina se je po razpadu Avstro-Ogrske na bridko razočaranje protialkoholnih borcev spremenila »v eno samo, noč in dan odprto gostilno«. Pijančevanje je torej po vojni, kljub nekaterim ukrepom, še bohotneje razpaslo. Kot gobe žejni ljudje so pogosto šli čez vsako mero.<sup>8</sup> Alkoholizem, problem, ki je zajel vse plasti prebivalstva

<sup>7</sup> Podrobneje: prav tam, str. 2-4.

<sup>8</sup> Podrobneje: Matič, In zapela je harmonika, str. 81-89.





Protialkoholni strašilni pouk v Narodni čitanki o alkoholu Andrije Štamparja (Zagreb 1931) so popestrile številne grafike. Alkohol so uživali tudi otroci.

– tako urbane kot ruralne sloje in tudi izrazito delavska okolja<sup>9</sup> – je bil skratka znak pereče družbene krize, ki je v letih neposredno po strašni nevihti vojne v okoljih revščine, stiske, bede, pomanjkanja, draginje, verižništva in cvetočega oderuštva nosila pečat negotovosti jutrišnjega dne. Take razmere so seveda terjale varčnost in preudarne strategije preživetja. A moralisti, ki so se zgražali nad »vesoljnim potopom npravnega propada« v času poveljne psihoze, so v svojih moralkah izpostavljali zlasti zapravljenost za drogo kot je alkohol, pa tudi za tobak, za oblačila po zadnji modi itd. Opozarjali so na strašno brezčutnost src, na v nebo vpijoče pomanjkanje milosrčnosti, češ, da ljudje mislijo le na lastno grlo, lasten želodec, skratka, samo na lastne užitke: »Če prideš pobirat za siromake, ti da eno kronico, – zvečer jih požene sto. Drugi večer ravno toliko. In tretji tudi. Milijarde gredo po grlu!«<sup>10</sup>

»Končni cilj protialkoholnega dela«, torej »vsesplošna treznost«,<sup>11</sup> ki ga je tudi v letih po veliki vojni neutrudno in vneto propagiral nedvomno najbolj zagrizeni katoliški moralist Janez Kalan, se še zdaleč ni uresničil. Moralisti

so si že pred vojno vihro kot ideal predstavljali uspešno abstinenčno gibanje v Švici in kot bodočo Švico videli tudi našo deželo, a njihove utopične sanje se niso nikoli uresničile.<sup>12</sup> Namesto tega jim je poveljna psihoza povzročala pravo nočno moro, pijanstvo se je še bohotneje razpaslo. Med delavstvom ga npr. poleti 1920 ni uspela zajeziti prepoved strežbe alkohola po tovarniških kantinah. Čeprav so tovarnarje v utemeljitvi tolažili, da bo izpad dohodka zaradi prenehanja točenja alkohola obilno povrnjen z večjo storilnostjo treznih delavcev, se je kmalu izkazalo, da se je ob plačilnih dneh brezmejna strast vdajanja demonu alkoholu preselila v gostilne, kjer so sproščeno opijanje delavstva spremljali javno nasilstvo in pretepi, posledični izpad delovne sile zaradi alkoholizma pa je ogrozil tudi proizvodnjo in povzročal veliko škodo v narodnem gospodarstvu.<sup>13</sup> Eklatanten primer takšnega ekscesnega popivanja in njegovih posledic je aprila 1921 v pismu predsedniku deželne vlade za Slovenijo opisal državni nadzornik Trboveljskih premogovnikov Maks Pitamic, ki je poročal o skoraj 10% izpadu delovne sile.<sup>14</sup>

Gostilne so po vsej deželi rasle kot gobe po dežju in prekoračitve obratovalnega časa v njih so bile kar prepogoste. Uredništvo *Preroda* je s prstom kazalo na vlado, češ da »je največ kriva pijančevanja in ž njim združenega razgrajanja ljudstva«. Vlada naj bi na široko odpirala vrata pijančevanju: »Gostiln imamo desetkrat preveč. To vidi vsak pameten človek. A namesto da bi obrtne oblasti skrbele, da to število skrčijo na neko pametno mero, dovoljujejo še nove! Še vedno se imamo boriti z okrajnimi glavarstvi zoper nove gostilne. Gospodje vidijo in slišijo, kaj se po gostilnah in okoli gostiln godi, – saj lahko vsak teden v časnikih berejo, – pa jim jih še ni dosti! Vidijo lahko, da je gostilna vir moralnega zla. Pa namesto da bi te brloge korupcije hiteli zapirati, odpirajo nove. Nad vrata naših glavarstev bi lahko zapisali: 'Urad za pospeševanje pijančevanja...'.«<sup>16</sup> Pripomnimo še, da k drugačnemu ravnanju oblasti ni pripomogla niti izjava kralja Aleksandra, ki naj bi avgusta 1922 pokrajinskemu namestniku Ivanu Hribarju rekel: »Vsa Slovenija je raj; kazijo jo številni pijanci, katerih ni nikjer toliko videti kakor tukaj.«<sup>17</sup>

Nov udarec prizadevanjem protialkoholnih borcev pa je bila gotovo prosta kuha žganja. Zgroženo so ugotavljali, da je bilo strupeno žganje »eden prvih 'darov' narodne vlade našemu ljudstvu«. Prosta žganjekuha in prodaja žganja v trgovinah sta poleg bogate ponudbe go-

<sup>12</sup> Podrobneje: Studen, *Pijane zverine*, str. 87-89.

<sup>13</sup> Prav tam, str. 90-91.

<sup>14</sup> Matic, *In zapela je harmonika*, str. 84.

<sup>15</sup> *Prerod*, leto I, št. 9-10, 1922, članek Kraljeva izjava o Slovencih – in vlada, str. 130.

<sup>16</sup> Prav tam, str. 130-131.

<sup>17</sup> Prav tam, str. 129.

<sup>18</sup> Prav tam, str. 130.

<sup>9</sup> Prav tam.

<sup>10</sup> *Prerod*, leto I, št. 1, 1922, članek Da bomo narod poštenjakov! *Prerod* – zakaj in kako?, str. 1-2.

<sup>11</sup> *Sincerus*, *Konec pravdi o alkoholu*, str. 25.

stiln in vinotočev problem alkoholizma med delavstvom in drugimi sloji prebivalstva na Slovenskem torej samo še krepili in zaostrovali. Junija 1921 je uredba o državni trošarini na žganje določila, da je kuhanje žganja iz lastnih proizvodov za osebno potrebo davka prosto.<sup>19</sup>

Prosta žganjekuha je okrnila tudi zelo redke uspehe protialkoholnega boja. Medtem ko so v uredništvu *Preroda* npr. navdušeno pozdravili odločne ukrepe proti kugi pijančevanja v kamniškem okrajnem glavarstvu, kjer so posegli v delovanje gostiln, strožje nadzirali upoštevanje policijske ure in omejili dovoljenja za godbo in ples ter s tem dejansko omejili pijančevanje v gostilnah,<sup>20</sup> pa so na drugi strani ugotavljali, da se »krepke in priznanja vredne odredbe kamniškega okrajnega glavarstva glede omejitve pijančevanja« žal nanašajo le na gostilne, ne pa tudi na ples in pijančevanje po zasebnih hišah. Zlasti »sedaj na jesen, ko so si ljudje prosto nakuhal žganja v izobilju. /.../ Doma ga je nakuhal, gre pa zaradi družčine k sosedu ali v sosedno vas, ali v sosedno občino, kjer vé, da so ga tudi nakuhal, in si ga naroči firkelc za firkelcom. Pridejo še drugi, prihajajo, pijejo, dajejo zanj, v bližini je godec s harmoniko, – alo ponj. Začne se ples, starina pije, mladina raja, da v nobeni gostilni tako. Ker za zasebne hiše ni niti razglasa niti policijske ure...«<sup>21</sup>

Protialkoholni list *Prerod* je grešnike, ki so zakrivili take razmere seveda iskal tako med politiki kot strankami. Gospod minister Ivan Pucelj naj bi slovenskemu kmetu s svojim ministrskim vplivom »prinašal v dar« številne nove in nepotrebne gostilne »in s tem seveda napravlja nove pijance, nove propalice, nove pretepe, nove poboje, nove ranjence in – mrtve. Samostojna kmetijska stranka pa ima največjo zaslugo za to, da je in bo letos od žganja vse pijano – celo še otroci! Samostojna kmetijska stranka je namreč v svoji ljubezni do kmeta zahtevala in izposlovala od vlade to veliko dobroto, da se sme za vsakega dvanajst let starega (!) člana družine nakuhati zastonj toliko in toliko žganja. Ali si morete misliti brezvestnejšo demagogijo kakor je to?! Po drugih državah sklepajo državni zbori postave, po katerih je pod kaznijo prepovedano dajati mladim ljudem do 18. ali vsaj 16. leta opojne pijače, tudi vino in pivo. Pri nas pa se cela politična stranka z vsem svojim vplivom vrže na to, da smejo otroci pri 12 letih popiti toliko žganja kakor vsak odrasel človek! Pili ga bodo pa ne samo 12 letni, ampak tudi manjši, morebiti že dojenčci. /.../ Sramota za stranko, ki s takimi nemoralnimi, narod in kmeta uničujočimi sredstvi, išče naklonjenosti in pristašev! Pa tudi Slovenski ljudski stranki kličemo: 'Nikar ne iščite

<sup>19</sup> Podrobneje: Gašparič, *Tobak in alkohol*, str. 34.

<sup>20</sup> *Prerod*, leto I, št. 9-10, 1922, članek *Krepka beseda*, str. 146-147.

<sup>21</sup> *Prerod*, leto I, št. 11-12, 1922, članek *Ples in pijančevanje po zasebnih hišah*, str. 169-170.



Pot iz gostilne proti domu (Narodna čitanka o alkoholu, 1931)

naklonjenosti ljudstva s tem, da odpirate ljudem lažjo pot do pijančevanja!»<sup>22</sup>

V boju proti alkoholizmu v letih po prvi svetovni vojni so se »najbolj angažirali ljudje, ki so to počeli iz vzgojno moralnega ali pa narodnogospodarskega stališča in evgeničnega stališča. /.../ Vzroki za njihovo zaskrbljenost so se gibali od skrbi za javno moralo do strahu pred popolno degeneracijo genov naroda in propada nove države.«<sup>23</sup>

Eden vidnejših protialkoholnih »aktivistov« je bil tudi pedagog, zgodovinar, etnolog in domoljub Emilijan Lilek. 1. julija 1921 je npr. mladim celjskim maturantom položil na srce nekoliko lepih misli, med drugim tudi, da

<sup>22</sup> *Prerod*, leto I, št. 11-12, 1922, članek *Kdo je grešnik? Imamo ga!*, str. 125-126. Glede Slovenske ljudske stranke naj omenim, da naj bi bila odredba o prosti žganjekuhi ena najusodnejših v novejši zgodovini naroda in leta 1955 lahko v emigrantskem tisku (*Domoljub*, Vestnik Slovenske ljudske stranke, Washington, junij 1955) beremo »ostro in radikalno, a hkrati inovativno stališče« anonimnega pisca do proste žganjekuhe, posledice povsod razpaslega pijančevanja pa naj bi se v vsej širini pokazale med okupacijo. Slovenska ljudska stranka naj bi v emigraciji spoznala, »da je za svojo usodo po letu 1945 odgovorna sama, saj je storila navidez neznan, vendar odločilno politično napako – tolerirala je prosto žganjekuho.« – Gašparič, *Tobak in alkohol*, str. 34-35.

<sup>23</sup> Polajnar, *Vpliv alkohola in degeneracija naroda*, str. 110.



Emiljan Lilek v pogovoru (desno) ob Celjskem kulturnem tednu 1938 (Muzej noveše zgodovine Celje, Fototeka Pelikan)

sta »najhujša človekova nasprotnika alkohol in tobak.«<sup>24</sup> Priljubljeni profesor je torej glasno obsojal pijančevanje, kot predsednik Ljudskega vseučilišča v Celju pa je kot ponatise iz celjskega časopisa *Nova doba* kot prvi zvezek knjižnice omenjene ustanove v samozaložbi objavil knjižico *O zabrani alkoholnih pijač*. Uredništvo *Preroda* je izid knjižice toplo pozdravilo in ji zaželelo, »da se kar najbolj razširi, da naše ljudstvo, zaverovano in zaljubljeno v alkohol, uvidi, kako srečno in zadovoljno življenje se da živeti brez alkohola. Ljudskemu vseučilišču v Celju pa moramo biti hvaležni, da je takoj pri prvi svoji publikaciji obrnilo pozornost svojih 'slušateljev' na alkohol. Po pravi! Kajti kdo je večja cokla našega duševnega napredka kakor ta zločinec? Priporočamo se Ljudskemu vseučilišču celjskemu, da nas še nadalje podpira v našem stremljenju. S tem bo najbolje delalo gaz ljudski prosveti.«<sup>25</sup>

Profesor Lilek je na prvih straneh opisal zdravstvene, gospodarske in moralne uspehe prepovedi alkohola v

<sup>24</sup> Orožen, *Življenje in delo*, str. 59.

<sup>25</sup> *Prerod*, leto I, št. 7-8, 1922, rubrika *Književnost*, str. 125-126.

Združenih državah Amerike. Predavanja proti alkoholizmu na celjskem vseučilišču je sicer s 5000 kronami podprl Zdravstveni odsek v Ljubljani, a Lilek je poudaril, da so »Amerikanci kot praktični ljudje uvideli, da se samo s predavanji in poukom o zlih posledicah uživanja alkoholnega strupa ne dosežejo veliki uspehi; zategadelj so se poprijeli radikalnega sredstva za odstranitev te rane v človeški družbi: oni so enostavno z zakonom prepovedali proizvodnjo, prodajo, uvoz in izvoz alkohola.«<sup>26</sup> Alkoholizem naj bi bil poleg vojne največje zlo človeške družbe, ustvarjal naj bi degenerirane rodove in nacije, zločine in zločince, ubijal naj bi smisel za zdravo in čisto telo, za izobraževanje, varčnost, za družino in človeštvo. Uničeval naj bi zdravje in okrnil raso. Skratka, bil naj bi glavna ovira družbenega napredka.



Naslovnica Lilekove knjižice (Univerzitetna knjižnica Maribor)

Lilek, ki je predavanje o razmerah v Ameriki naslonil na članke pariškega tednika *Le Progrès Civique*, je opisal dvajsetletni boj ameriških protialkoholnih društev proti proizvajalcem in prodajalcem alkohola, ki ji je z odločno propagando uspelo vzgojiti generacijo, ki ima pijančevanje za bolezen, lenobo, nemoralnost in zločin. Na podlagi šokantnih statističnih podatkov naj bi ameriški delodajalci pri sprejemanju delavcev v službo začeli spraševati, ali pijejo alkohol. Tovarnarji

<sup>26</sup> Lilek, *O zabrani alkoholnih pijač*, str. 1.

naj bi tudi izračunali, koliko manj jih stane zavarovanje treznih delavcev, pri katerih se redkokdaj zgodi nesreča. Isto naj bi spoznale tudi zavarovalne družbe, ena med njimi naj bi svojim agentom razposlala 7 milijonov protialkoholnih brošur, pisanih v sedmih jezikih. Sčasoma so se protialkoholnemu gibanju pridružili tudi delavci, pa tudi ženske, »katere so dobile pravo glasovanja /.../ in ravno one so postale in ostale najstalnejša in najodločnejša antialkoholna vojska.«<sup>27</sup>

Posledica teh propagandnih uspehov je bila, da so do leta 1918 izvedli prohibicijo, torej prepoved prodajanja in pitja alkoholnih pijač, v 27 t. i. suhih državah (dry-states); »mnoge države in mnoga mesta so do tistega časa vsaj omejila fabrikacijo in prodajo alkoholnih pijač. Zdaj pa so se selili pijanci v t. i. mokre države (wet-states)«, torej v 21 držav, ki so nasprotovale prohibiciji.

Velik uspeh je predstavljal tudi prohibicijski zakon za celotno področje ZDA, ki je bil decembra 1917 sprejet tako v poslanski zbornici kot v senatu. Proizvajalci alkoholnih pijač in gostilničarji so se seveda odločno uprli proti izvrševanju omenjenega zakona, ki ga mora potrditi ameriško vrhovno sodišče, a tudi argumenti, da naj se zakon umakne iz »socialnega usmiljenja«, češ da »nesrečni človek vsaj v opojni pijači pozabi na svoje težave«, niso zalegli.<sup>28</sup>

Lilek je nato opeval čudežne učinke prohibicije: mladina naj bi »že popolnoma izgubila strast za uživanje alkoholnih pijač«. V pravo idilo pa naj bi se spremenilo tudi življenje proletariata: »Poprej je delavec na potu od fabrike do doma zapil v gostilni ½ in še tudi več od svoje tedenske mezde, zdaj pa prinaša celo domov. Zdaj ameriške gospe tožijo, da ne morejo priti do perice, služkinje ali postrežnice; poprej so morale žene in hčerke delavcev, ki so svojo plačo zapili, delati izven svoje hiše, da s težkim delom vzdržujejo sebe in druge člane obitelji, zdaj pa, ko donese mož, odnosno oče, celo svojo plačo domov, neče nobena žena delati izven svoje hiše. Danes imajo ameriški delavci, ki so poprej vse zapili, več tisoč dolarjev v bankah, v stanovanju pa moderno pohištvo, glasovirje, fonografe, telefone in drugo.«<sup>29</sup>

V Ameriki naj bi se zaradi prohibicije zmanjšalo tudi število blaznih. Padlo naj bi število smrtnih primerov zaradi uživanja alkohola, povečalo pa naj bi se uživanje mleka. Zaradi prepovedi alkohola naj bi se zmanjšalo število zločinov in tudi kaznjencev v zaporih. Čeprav so nasprotniki prohibicije prerokovali gospodarski zlom, ker je na temelju antialkoholnega zakona oblast brez

<sup>27</sup> Prav tam, str. 5.

<sup>28</sup> Prav tam, str. 6.

<sup>29</sup> Prav tam, str. 7.



Pijance so radi primerjali z živalmi  
(Narodna čitanka o alkoholu, 1931)

odškodnine zaprla naravnost ogromno število tovarn alkohola, pivovarn in gostiln, pa do gospodarske krize ni prišlo: »Na trgje prišlo več žita, sladkorja in sadja; vse zdrave in koristne industrije so zdaj boljše delale, posebej pa industrija hrane in obleke, ker svet je začel po alkoholni zabrani boljše jesti in se boljše oblačiti. Tudi prejšnji fabrikanti alkohola in pive izvršujejo danes koristnejša dela: oni izdelujejo goreči špirit, kemijske proizvode, sladki sirup in drugo. Gostilničarji pa so otvorili trgovine, ter prodajajo danes obuvale in obleko delavcu, katerega so včeraj zastrupljali z alkoholom.«<sup>30</sup>

Emilijan Lilek ni skrival navdušenja nad ZDA, ki so s svojo protialkoholno reformo »dale dozdaj še nedoživljen primer vztrajnosti in skupne energije«, a hkrati je moral resignirano ugotavljati, da »revolucionarna reforma«, ki jo hvali, »še ni v celoti osigurana, ker ameriški visoki krogi, posebno pa finanjska aristokracija, agitirajo za povratek alkohola. Svojo zahtevo po odpravi alkoholne zabrane opravičujejo s sledečimi razlogi: z zapiranjem gostiln se ubija društvenost, ki pomiruje društvene sloje; korist gostilne obstoji v tem, da delavec v raju pijanosti pozabi na pekel življenja; da se v vinu potaplja družvena sovraštva in da bo delavec, če ostane sam in trezen, začel razmišljati o slabih življenjskih razmerah ter vsled tega postal anarhist.«

Profesor Lilek je bil nad takimi pogledi kapitalistov seveda zgrožen, češ da ne govorijo prave resnice, namreč, da se narodne pijavke redijo samo na pijanem, neumnem in neizobraženem ljudstvu. S treznim narodom in z narodom, ki misli, pa se po njegovem mnenju nihče ne more poigravati. In temu v prid govorijo tudi statistične številke, ki kažejo korenito izboljšanje zdravstvenega stanja prebivalstva, dvig morale in zmanjšanje kriminalitete, izboljšanje gospodarstva ter prevla-

<sup>30</sup> Prav tam, str. 9-10.



Obnemogla srka (Narodna čitanka o alkoholu, 1931)

do blagostanja v delavskih hišah, kjer je poprej vladala beda. Ali kot je komentiral prohibicijo v ZDA hrvaški list *Priroda*: »Prepoved alkohola v ZDA je razširila svoj blagoslov nad celim narodom.«<sup>31</sup>

Pereč problem alkoholizma našega naroda je Lileka vzpodbudil, da je po ameriškem vzoru podal še 15 predlogov »za pobijanje pijanosti pri nas Slovincih«:

- »
1. Prav vsi, katerim je mar obstanek in napredek našega naroda in celotnega človeštva, bi morali tako v mestih kot na deželi sodelovati pri ustanavljanju antialkoholnih društev.
  2. Po društvih naj bi se izvajala predavanja in širili spisi o zlih posledicah pijančevanja. Delala naj bi se propaganda za abstinenco in treznost.
  3. Za poglobitev te protialkoholne propagande naj bi pridobili vsa ženska društva, pritegnili naj bi sploh ves ženski spol.
  4. Da bi ženske lahko uspešno izvrševale to protialkoholno propagando, bi morali (podobno kot v ZDA) podpirati njihove težnje po aktivni in pasivni volilni pravici, po državno-pravnem izenačenju z moškim spolom.
  5. Upravne oblasti naj ne bi več podeljevale nobenega dovoljenja za produkcijo, prodajo in uvoz alkoholnih pijač.
  6. Gostilnam naj se prepove točiti alkoholne pijače vsaj ob nedeljah in praznikih v času službe božje, to je celo dopoldne in popoldan od 14. do 16. ure. Povsod naj bo prepovedano točenje alkoholnih pijač po 22. uri.
  7. Noben gostilničar naj ne bi točil svojemu gostu več kot pol litra vina ali piva.
  8. Noben gostilničar naj ne bi postregel pijanega gosta.

<sup>31</sup> Prav tam, str. 10-11.

9. Gostilničar naj bi bil soodgovoren za vsakega pijanega gosta.
10. Gostilne ali kavarne, ki se ne bi držale teh ali podobnih predpisov, naj se takoj zaprejo.
11. Pijanost naj se ne upošteva na sodišču kot olajševalna okoliščina za storjeni zločin ali prestopok. Nasprotno! Pijanost naj bi se kaznovala »kot pregreha proti društvenemu redu«.
12. Vsi protialkoholni borci naj si prizadevajo, »da naša skupščina čim prej sklene zakon o zabrani proizvodnje, prodaje, uvoza in izvoza alkohola za celo našo državo«.
13. Zadnji in najvišji cilj vseh antialkoholnih društev bi moral biti, »da vsaj po 10 letih ne najdemo več v naših krajih nobene žganjerije, ni pivovarne, ni gostilne, ni kavarne, v kateri bi se točila alkoholna pijača. Za teh 10 let imajo sedanji škodljivci narodnega zdravja in blagostanja ter kvaritelji narodne morale zadosti časa, da si poiščejo delo, s katerim bodo narodu na korist in ne na njegovo zdravstveno, gmotno in moralno škodo.«

Zadnji, 15. predlog, pa je vseboval predpogoj za izvršljivost vseh preostalih, namreč pripravljenost »zdravstvene, upravne, zakonodajne in sodne oblasti /.../ da prisilijo narod na vršenje predpisov.«<sup>32</sup> A podobno kot uredništvo *Preroda* je tudi Emilijan Lilek ugotavljal, da je dosega tega cilja še zelo oddaljena in da je skrajni čas, da v boj za prohibicijo z vso odločnostjo in vneto poseže Sveta vojska. Glede na grozljivo alkoholno statistiko za Slovenijo v letu 1920 – po kateri je prišla na 185 oseb ena gostilna in na 308 oseb ena točilnica žganih pijač; na eno osebo je odpadlo povprečno 49 litrov opojnih pijač v vrednosti 1312 kron (tu niso bile vštete cenene mešanice s špiritom – fuzel, kot tudi ne uvoženo žganje in vino) in po kateri je na 6026 gostiln, ki točijo alkohol, prišlo 8 brezalkoholnih gostiln in zgolj peščica podjetij za izdelovanje brezalkoholnih pijač<sup>33</sup> – naj bi bila zanjo torej edina rešitev, »da se gibanje za prepoved točenja alkoholnih pijač razširi z največjo naglostjo in silo v vse vasi naše Slovenije.«<sup>34</sup>

Poleg Lileka so Ameriko in njeno prohibicijo opevali tudi borci Svete vojske. V ZDA so videli pravo Indijo Koromandijo: »Vseh oči so obrnjene v novi svet. Od ondi pričakujejo vsi stiskani pomoči. Res zasluži obljubljeni dežela, v kateri se cedi med in mleko, to občudovanje, zanimanje. Seveda niso tudi tam razmere take, kakor so bile v raju, ali vendar se lahko od Amerikancev marsičesa učimo. Predvsem zrejo abstinente s spoštovanjem, s poželenjem v državo prohibicije, alkoholne prepovedi.

<sup>32</sup> Prav tam, str. 12-15.

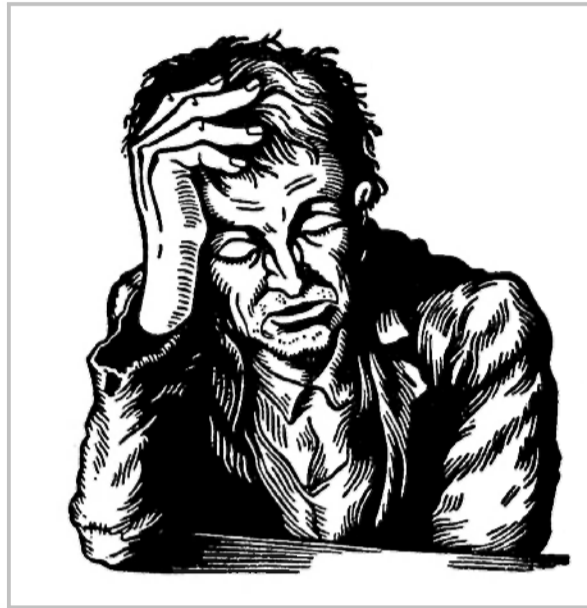
<sup>33</sup> *Prerod*, leto I, št. 2, 1922, članek Alkoholna statistika za Slovenijo v letu 1920, str. 28.

<sup>34</sup> Lilek, O zabrani alkoholnih pijač, str. 16.

Amerikanci slovijo radi svoje treznosti. Njih naziranje o pijanstvu je kaj različno od našega. Mi najdemo hitro kak izgovor, kako opravičilo za pijanca. Saj smatrajo celo naši zakoni pijanost za olajševalno okolnost. Na ta način dajejo pijancem le potuho. Pri nas vzbujajo pozornost abstinentje, onstran velike luže pa alkoholiki. V Ameriki bi postal visok uradnik nemogoč, če bi se zvedelo, da je bil kdaj pijan. To se smatra namreč za največjo sramoto. Smo pač še daleč od Amerike!<sup>35</sup>

Čislanje Združenih držav Amerike, ki so prepovedale izdelovanje in prodajanje alkoholnih pijač, pa je prišlo do izraza tudi v poročilu o »nenavadni internacionali alkoholne industrije proti treznostnemu gibanju«, o kateri so poročali nemški in švicarski listi. Poročilo pravi, da je »odločni korak Amerike že mnogo vplival tudi na Evropo, tako da je razmotrivanje alkoholnega vprašanja jako napredovalo v vseh deželah, zlasti še v onih z nizko valuto, katerih narodna ekonomija bi se morala izboljšati v prvi vrsti s prepovedjo uvoza in izdelovanja alkoholnih pijač«. A »alkoholna industrija se je z bala širjenja ameriške ideje po Evropi« in ustanovila internacionalno zvezo proti državni prepovedi alkoholnih pijač. Mednarodno združenje vseh nasprotnikov protialkoholnega gibanja naj bi delovalo na pretkan način, propagando proti prohibiciji naj bi širilo prek časopisja, v člankih, ki naj bi »na znanstveni način delali za alkohol« pa naj bi bralci ne zaslutili, »da so spisani v interesu alkoholnega kapitala«. Dr. Neumann iz Berna, glavni tajnik švicarske lige proti prohibiciji, je priporočal »izdajanje popularnih in znanstvenih revij z devizo zmernosti; kajti pri zmernem narodu bo uživanje alkohola mogoče še večje kot dosedaj. Najbolj nujna je po mnenju dr. Neumanna vzpostavitev znanstvenih naprav, ki bi jih vzdrževal alkoholni kapital, da bi vplivale na statistiko, ki je bila dosedaj najnevarnejše orožje v rokah abstinentov.« Nenavadna internacionala naj bi svojo propagandno mrežo razpredla tudi po šolah, med športniki, umetniki itd. Sveta vojska je seveda svarila pred takim »zvitim stremljenjem alkoholikov« in poudarila, da »alkoholje in ostane sovražnik ne samo telesnega zdravja in umskega napredka, ampak predvsem tudi morale in religije«.<sup>36</sup>

Poleg Emilijana Lileka se je med propagatorji treznosti v Celju v prvih povojnih letih zelo angažiral tudi Fedor Mikič. Kot mlad študent medicine je v precej energičnem tonu sodeloval pri izdaji protialkoholne Deklaracije Ljudskega vseučilišča v Celju in sestavil Zakonski načrt, v katerem je poudaril, da je uspešno delovanje proti socialnemu zlu alkoholizma možno samo s pomočjo države. Zakonski načrt je vseboval 28 členov, predvideval pa je proti-



Maček je huda reč (Narodna čitanka o alkoholu, 1931)

alkoholno delo in propagando v osnovnih in srednjih šolah, med vojaštvom. Posebna antialkoholna predavanja naj bi izvajala duhovščina, zdravstveni odseki pa naj bi svoja javna predavanja o posledicah zlorabe alkoholnih pijač zaradi nazornosti podprli še s filmi in skioptičnimi slikami. Na visokih in srednjih gospodarskih šolah naj bi se predavalo o nealkoholnem gospodarstvu. Učiteljstvo, duhovščino, dijaštvo, sodnike ipd. naj se vzgaja za antialkoholne propagatorje. K protialkoholni agitaciji naj se vključi tudi ves uradniški aparat. Prepove naj se pitje opojnih pijač na javnih mestih, prepove naj se prosta žganjekuha, točenje alkoholnih pijač ob sobotah, nedeljah, ponedeljkih in praznikih oziroma na dan pred in po volitvah, pa na plačilni dan, kar je še posebej pomembno za industrijske kraje, saj je znano, da industrijski delavci delajo manj in slabše, če so pijanci. Mikič je predlagal še ukinitvev izdajanja koncesij za točenje alkoholnih pijač. Namesto tega naj bi vlada z zakoni, moralno in finančno podpirala ustanavljanje brezalkoholnih gostiln. Zavzel se je za absolutno prepoved uvoza alkoholnih pijač, medtem ko naj bi bil izvoz svoboden in oproščen carine. Absurdno je, da Mikič pri tem ni pomislil, da bi tak izvoz, če bi že omejil potrošnjo alkohola doma, pač prispeval k povečanju zlorabe alkohola drugod. Dokaj nerazsvetljensko držo je pokazal tudi v svojih pogledih na prištevnost oziroma neprištevnost pri kaznivih dejanjih, saj bi pijane storilce strogo kaznoval. Zavzemal se je tudi, da naj se v vsaki oblasti ustanovijo »pivska zdravilišča«, da naj se z visoko globo ali zaporom kaznuje vsakega, ki bi dajal alkoholne pijače otrokom do 18. leta starosti in končno, da naj se suspendira vsakega pijanega uradnika.<sup>37</sup>

<sup>35</sup> Prerod, leto I, št. 2, 1922, rubrika Drobiž, str. 32.

<sup>36</sup> Prerod, leto I, št. 6, 1922, članek Nenavadna internacionala, str. 89-90.

<sup>37</sup> Prerod, leto I, št. 9-10, 1922, Deklaracija, str. 152-154; Zakonski načrt, str. 154-156.



Alkoholizem bo narodu zadal smrtni udarec  
(Narodna čitanka o alkoholu, 1931)

Pogledi mladega Mikiča na rešitev alkoholnega vprašanja (seveda ob izdatni pomoči države) so zelo radikalni. V oči bijejo zlasti njegove zahteve po izredno visokih globah in zapornih kaznih ter celo po konfiskaciji polovice ali kar celotnega premoženja. Poleg resne skrbi za telesni in duševni propad posameznika in celega naroda pa je alkohol postajal tudi vedno večji sovražnik narodnega gospodarstva in države. Znani zdravnik in higienik Ivo Pirc je pri razpravljanju o alkoholizmu brez zadržkov izpostavil, da »se moramo danes vpraševati o škodi, ki jo trpi narod kot celota zaradi uživanja alkohola.«<sup>38</sup>

Alkoholizem je bil za Fedorja Mikiča največji povzročitelj slabega gospodarskega stanja v državi, kar je skušal nazorno dokazati tudi s svojo, leta 1923 v samozaložbi izdano knjigo *Naše alkoholno gospodarstvo*. Poleg tega, da je v knjižici objavil grozovite številke o zapitem alkoholu, ki povzroča gospodarsko škodo in prezgodnjo smrtnost, je zanimivo tudi njegovo opozorilo na t. i. plave ponedeljke oz. mačkaste dni, torej na dneve, ki sledijo popivanju in »proizvajajo« manjvredne, za delo manj sposobne ljudi, ki seveda povzročajo precejšen minus v narodnem gospodarstvu.<sup>39</sup> Po mnenju Mikiča so ravno gospodarska neučinkovitost podjetij in milijonske izgube največja vzpodbuda za protialkoholno delo. Svoj boj proti hidri pijančevanja, proti strašnemu zlu družbe Mikič zaključil s pozivom vsem strankam – pa naj so demokratične, narodne, ljudske, socialne – da naj v svoj program dajo boj proti alkoholiz-

mu. Nova država Jugoslavija naj bi po njegovem mnenju namreč »zmagala in živela« samo v znamenju tega boja.<sup>40</sup>

Številna prizadevanja za omejitev pijančevanja kot največje nesreče našega naroda tudi v naslednjih letih niso obrodila zaželenih sadov. Higijenski zavod si je npr. na področju Slovenije v času med obema svetovnjima vojnama za ciljno publiko protialkoholne propagande in izobraževanja izbral predvsem mladino, saj naj bi raziskave alkoholizma nedvomno pokazale, »da sta razširjenost uživanja alkoholnih pijač in vpliv tega uživanja na duševni in telesni razvoj slovenske mladine tako velika, da preti slovenskemu narodu v tem pogledu nepopravljiva škoda.«<sup>41</sup> A alkoholizma kot »ene najtežjih, najbolj kompliciranih in najbolj ukoreninjenih slovenskih ljudskih bolezni« napore protialkoholnih borcev niso uspeli ozdraviti. Narod kot bolnik tega namreč ni resnično hotel, »brez njegove lastne volje, zaupanja in želje po zdravju pa mu ni pomoči.«<sup>42</sup>

Zdi se, da so kot gobe žejni Slovenci svojo žalost in skrbi vse bolj utapljali v kapljici pozabe in da so tako kot prej (in tako kot še danes) za zlorabo alkoholnih pijač izkoristili praktično vsako priložnost. V boju proti alkoholni kugi, kot v svojem znanem delu *Severni sij* pravilno ugotavlja pisatelj Drago Jančar, niso zalegla še tako drastična in z nazornimi slikami pospremljena opozorila, »ki bi vendar slehernega razumnega človeka morala odvrniti od pijančevanja«. V letu 1938, več kot desetletje in pol po omenjenih antialkoholnih prizadevanjih Lileka in Mikiča, je tudi Sveta vojska »na svoji letni skupščini morala ugotoviti in resignirano priznati, da je njeno več kot dvajsetletno prizadevanje na tem področju obrodilo premajhne sadove.«<sup>43</sup>

## Viri in literatura

### Časopisni viri

*Prerod*, leto I., 1922, št. 1, 2, 6, 7-8, 9-10, 11-12.

### Literatura

**Cvirn, Janez.** Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske. V: *Iz zgodovine Celja 1918-1941*, ur. Marija Počivavšek, Odsevi preteklosti 3, Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2001, str. 191-216.

**Gašparič, Jure.** Tobak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije, *Zgodovina za vse*, leto XV, 2008, št. 2, str. 26-36.

<sup>40</sup> *Prav tam*, str. 64.

<sup>41</sup> *Rešimo mladino pred alkoholizmom*.

<sup>42</sup> *Jagodič, Smernice dela proti alkoholizmu*, str. 49.

<sup>43</sup> *Jančar, Severni sij*, str. 91.

<sup>38</sup> *Polajnar, Vpliv alkohola in degeneracija naroda*, str. 113.

<sup>39</sup> *Mikič, Naše alkoholno gospodarstvo*, str. 15 in 31.

- Jančar, Drago.** *Severni sij*, Murska Sobota: Pomurska založba, 1984.
- Jagodič, Vojko.** Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino. V: Rešimo mladino pred alkoholizmom, Ljubljana: Higienski zavod, 1939, str. 49-79.
- Kaschuba, Wolfgang.** *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert*, München: Oldenbourg, 1990.
- Kores, Dolores.** Kratka krilca, alkohol & charleston, *Zgodovina za vse*, leto VIII, št. 1, 2001, str. 52-58.
- Lilek, Emilijan.** *O zabrani alkoholnih pijač*, Celje: Samozaložba, 1922.
- Matič, Dragan.** »In zapela je harmonika od vzhoda do zahoda in naš narod je zarajal, da še nikdar tako ter ne more do sape še danes...« Vzpon nemorale in alkoholizma med veliko vojno in v času povojne psihoze, *Zgodovina za vse*, leto XV, 2008, št. 2, str. 81-89.
- Mikič, Fedor.** *Naše alkoholno gospodarstvo*, Celje: Samozaložba, 1923.
- Orožen, Janko.** *Življenje in delo vladnega svetnika Emilijana Lileka*, Celje: Zvezna tiskarna, 1941.
- Polajnar, Janez.** Vpliv alkohola in degeneracija naroda med obema svetovnima vojnama, *Zgodovina za vse*, leto XV, 2008, št. 2, str. 109-119.
- Rešimo mladino pred alkoholizmom, Ljubljana: Higienski zavod, 1939.
- Sincerus (Janez Kalan), Konec pravdi o alkoholu, Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1918.**
- Studen, Andrej.** *Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*, Celje: Zgodovini.ce, 2009.

### Zusammenfassung

#### „WO DIE TRINKEREI ENDET, KOMMEN ORDNUNG UND GLÜCK WIEDER ZUM VORSCHEN“

*Ein kleiner Beitrag über den Kampf gegen den Alkoholismus in Zeiten der Nachkriegspsychose*

Anlässlich des 20. Jahrestages des Beginns der »modernen« Antialkoholbewegung im slowenischen Gebiet, im September 1922, konnten sich die Kämpfer gegen die Alkoholpest keiner größeren Erfolge rühmen. Die Zeiten der Nachkriegspsychose waren auf der einen Seite durch allgemeinen Mangel und unerträgliche Teuerung gekennzeichnet, auf der anderen Seite aber auch durch ein äußerst lebhaftes gesellschaftliches Leben, das als eine Art mentaler Stabilisierungsfaktor wirkte. Nach dem Ersten Weltkrieg traten Alkohol, Nikotin und Syphilis ihre Herrschaft in der Welt an. Die Angst um die kommenden Generationen wurde vor allem durch die

Jugend geweckt, die angeblich sittenlos, verroht und ohne Vorbilder aufwuchs und den Lastern frönte. Die Nachkriegspsychose trieb die Menschen in einen kopflosen Reigen, in sorgenlose Ausschweifungen und uferlose Saufgelage, was auch der Volkswirtschaft großen Schaden verursachte. Im ganzen Land wuchsen Gasthäuser wie Pilze aus dem Boden und Übertretungen ihrer Betriebszeiten waren allzu häufig. Das Problem des Alkoholismus wurde im Jahr 1921 noch durch eine Verordnung über das freie Schnapsbrennen verschärft, womit die ohnehin sehr seltenen Erfolge des Kampfes gegen den Alkohol noch zusätzlich geschmälert wurden. Im Kampf gegen den Alkoholismus engagierten sich in den Jahren nach dem Ersten Weltkrieg jene Personen am stärksten, die dies von einem erzieherisch-moralischen, volkswirtschaftlichen oder eugenischen Standpunkt aus taten. Die Gründe für ihre Besorgnis reichten von der Sorge um die öffentliche Moral bis zur Angst vor der völligen genetischen Degeneration des Volkes und dem Untergang des neuen Staates.

Die vorliegende Abhandlung stellt die Ansichten zweier Kämpfer gegen den Alkohol vor, die in den Zeiten der Nachkriegspsychose in Celje wirkten. Emilijan Lilek trat im neuen Staat für eine Prohibition nach Vorbild der Vereinigten Staaten von Amerika ein und betonte die gesundheitlichen, wirtschaftlichen und moralischen Erfolge eines Alkoholverbots. Fedor Mikič hob auch hervor, dass ein erfolgreiches Wirken gegen das soziale Übel des Alkoholismus nur mit Hilfe des Staates möglich sei und die Trunksucht der Hauptverursacher der schlechten Wirtschaftslage im Staat sei. Im Büchlein *Naše alkoholno gospodarstvo* [Unsere Alkoholwirtschaft] veröffentlichte er grauenerregende Zahlen über den konsumierten Alkohol, der wirtschaftlichen Schaden verursacht. Doch auch in den Folgejahren gelang es den Bemühungen der Antialkoholkämpfer nicht, den Alkoholismus als eine der schwersten slowenischen Volkskrankheiten zu heilen. Die allzu durstigen Slowenen ließen sich von keiner noch so anschaulichen und drastischen Warnung vor dem giftigen Tropfen des Vergessens überzeugen.

**Schlagwörter:** Antialkoholbewegung, Alkoholismus, Prohibition, Emilijan Lilek, Fedor Mikič



Matic Batič

## »Najboljša je pač voda«

Protialkoholno gibanje na Slovenskem v luči revije Piščalka in društva Abstinent

**BATIČ, Matic**, diplomirani zgodovinar in nemcist, študent enopredmetnega, drugostopenjskega študijskega programa Zgodovina, Univerza v Ljubljani. Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

392.86(497.4)(091)  
613.81(497.4)(091)  
178.1(497.4)(091)

»NAJBOLJŠA JE PAČ VODA«

Protialkoholno gibanje na Slovenskem v luči revije Piščalka in društva Abstinent

Alkoholizem sodi med najbolj pereče socialne probleme 19. stoletja. Boj sta mu najprej napovedali katoliška Cerkev in meščanska morala, ki sta ga razumeli kot greh oz. moralni neuspeh alkoholika. Konec 19. stoletja pa se je uveljavil drugačen, znanstven pogled, ki je alkoholizem razumel kot bolezen, alkohol pa kot strup. To novo razumevanje je imelo velik vpliv tudi na sočasno protialkoholno gibanje, ki je v veliki meri opustilo zavzemanje za zmernost in začelo propagirati popolno abstinenco. Na Slovenskem se je nov pogled na alkohol in problem alkoholizma uveljavil v prvih letih 20. stoletja. Leta 1905 je tako začela izhajati revija Piščalka, ki je alkoholizem obravnavala z znanstvenega vidika. Propagirala je popolno odpoved uživanja vseh alkoholnih pijač, alkohol pa razglasila za strup. Njeni moderni pogledi so zadeli ob odpor konservativnih elementov v katoliški Cerkvi, kar je privedlo do ostre polemike med »piščalkarji« in frančiškankom Stanislavom Škrabcem. Načrti takratnih slovenskih protialkoholnih borcev, med katerimi so še vedno prevladovali duhovniki, po ustanovitvi široke mreže protialkoholnih gibanj se niso uresničili. Ustanovljeno je bilo le društvo Abstinent, ki ga je vodil Janez Evangelist Krek. Člani so se morali zavezati odpovedi uživanja alkoholnih pijač v določenem časovnem obdobju. Društvo si je preko predavanj, deljenja letakov in organizacije družabnih dogodkov prizadevalo Slovence odvrniti od uživanja alkohola. Kljub zavzetemu delovanju pa pravih uspehov ni bilo. Zaradi finančnih težav je Piščalka prenehala izhajati že leta 1906.

**Ključne besede:** protialkoholno gibanje, 20. stoletje, alkoholizem, Piščalka, društvo Abstinent, slovenske dežele, Stanislav Škrabec, polemika.

**BATIČ, Matic**, BA History and German, MA student of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

392.86(497.4)(091)  
613.81(497.4)(091)  
178.1(497.4)(091)

“WATER IS STILL THE BEST”

The Anti-alcohol Movement in Slovenia in the Light of the Piščalka Magazine and the Abstainer Society

Alcoholism was one of the most burning social problems in the 19<sup>th</sup> century. The first to declare a fight against it were the Catholic Church and bourgeois morality, which both saw it as a sin and as a moral failure on the part of the alcoholic. At the end of the 19<sup>th</sup> century, a different, scientific attitude prevailed, which saw alcoholism as a condition and alcohol as poison. This new understanding had a considerable impact on the contemporary anti-alcohol movement, which to a large extent had replaced the struggle for moderation and started to endorse complete abstinence. In Slovenia, the new view of alcohol and the problem of alcoholism established itself at the beginning of the 20<sup>th</sup> century. In 1905 the *Piščalka* (The Whistle) magazine was published, which treated alcoholism from a scientific point of view. It supported a complete abstinence from alcoholic drinks and declared alcohol to be poison. Its progressive views were met with resistance by conservative elements in the Catholic Church, followed by heated polemics between the “Whistlers” and the Franciscan Stanislav Škrabec. The plan of the then Slovene anti-alcohol fighters, of whom the large majority were still priests, to establish a network of anti-alcohol movements, however, did not come to fruition. They only founded the Abstinence Society under the leadership of Janez Evangelist Krek. Its members committed themselves to abstinence over a certain period of time. Through lectures and distribution of flyers and by holding social events, the society tried to dissuade Slovenes from consuming alcohol. However, in spite of their enthusiasm, they had no success. For financial reasons, the *Piščalka* ceased publication as early as 1906.

**Key words:** anti-alcohol movement, 20<sup>th</sup> century, alcoholism, Piščalka, Abstinence Society, Slovenian Provinces, Stanislav Škrabec, polemics.

O alkoholizmu kot fenomenu slovenstva je bilo že veliko povedanega. Kot poudarja Anton Šepetavc v svoji duhoviti razpravi *Pijem, torej sem Slovenec*, je »žeja našemu plemenu prirojena in če se kje zares veliko pije, se pije na Slovenskem.«<sup>1</sup> Temu primerno je bilo o alkoholu, tej najbolj razširjeni slovenski drogi, in boleznih, ki jo povzročata, alkoholizmu, prelitega že mnogo črnih, tudi z zgodovinskega stališča. Glede na slovenske razmere razumljivo pa je ostal relativno zanemarjen njegov vedno zapostavljeni brat dvojček – protialkoholizem. Slovenci, kjer »ni mesta, trga ne vasice, da ne bi krčma stala v nji«<sup>2</sup>, se nanj in na njegova opozorila nikoli nismo pretirano ozirali.

V razpravi bomo skušali predstaviti začetke moderne protialkoholnega gibanja na Slovenskem v začetku 20. stoletja. Slovensko moderno protialkoholno gibanje je takrat delovalo tudi okrog mesečnika *Piščalka* in društva Abstinenc, ki sta bila ustanovljena leta 1905. Ogleдали si bomo, kako so na protialkoholno gibanje na Slovenskem, ki je dotlej bilo povsem pod vplivom katoliške Cerkve in njenih naukov, vplivali tedanji znanstveni tokovi, ki so alkohol in alkoholizem razumeli na nov, »znanstveni« način.

Vsi krogi seveda niso navdušeno sprejeli novih pogledov. Pri tem ne mislim samo »pivcev in pijancev«, ki se za visoko doneča opozorila abstinentov niso pretirano menili in so pili vedno več, temveč predvsem del katoliških konservativcev, ki so nezaupljivo gledali na novo gibanje, kjer so pomembno vlogo igrale razne prostozidarske organizacije. V tem oziru bomo predstavili polemiko med pisci *Piščalke* in znanim slovenskim jezikoslovcem, frančiškanom Stanislavom Škrabcem.

## 1.0 Alkoholizem in protialkoholno gibanje na prelomu 19. in 20. stoletja

### 1.1 Alkoholizem in protialkoholno gibanje v 19. stoletju

Protialkoholno gibanje ima tako kot samo uživanje alkoholnih pijač že dolgo zgodovino. Prvo protialkoholno združbo na Slovenskem, Bratovščino sv. Krištofa, je že v 16. stoletju, kot poročila Valvasor, na Koroškem ustanovil baron Dietrichstein. Člani so lahko bili le plemiči, družbi pa naj bi uspelo pijačevanje in preklinjanje precej omejiti, čeprav lahko o tem upravičeno podvomimo.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec«, 18.

<sup>2</sup> To misel slovenskega pesnika Ivana Roba je objavil Anton Šepetavc v svoji razpravi; gl. Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec«, 19.

<sup>3</sup> Prijatelj, »Pater Škrabec in zmerno pitje«, 166.

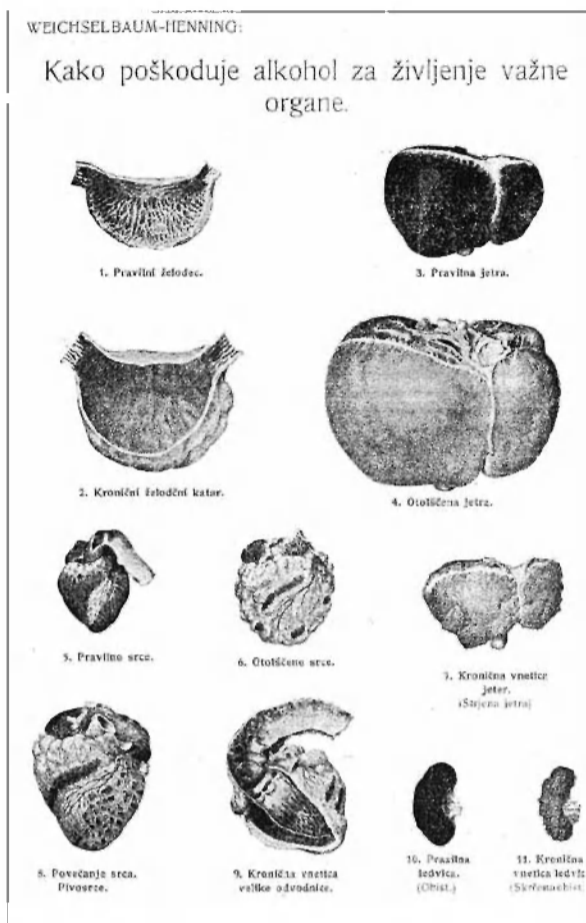
V 19. stoletju se je problem alkoholizma močno zaostрил. Hiter tehnološki in gospodarski razvoj je poleg številnih ostalih množičnih izdelkov prinesel tudi množično proizvodnjo industrijskega žganja, predvsem iz žita in krompirja. Pitje žganja se je zelo razširilo predvsem med nižjimi ruralnimi in delavskimi sloji, kar je prineslo hude, marsikje prav katastrofalne socialne probleme, bolezni in skrajšanje življenjske dobe. Švicarski literat Heinrich Zschokke je grozovit prodor žganja med najširše sloje prebivalstva poimenoval kar »žganjarska kuga«, ki je zares v 19. stoletju prevzela neslavni primat številnim množičnim boleznim preteklih obdobj, ki so se počasi umikale medicinskemu napredku. Na Slovenskem so se v boj proti tej novi epidemiji podali nekateri zdravniki, predvsem pa se je vanj vključila takratna prva moralna in verska avtoriteta, t.j. katoliška Cerkva. Pri tem je še posebno treba omeniti prizadevanja lavantinskega in kasneje mariborskega škofa Antona Martina Slomška, ki je odigral odločilno vlogo v prvi fazi slovenskega protialkoholnega gibanja. Slomšek je leta 1847 v Celovcu izdal protialkoholno povest *Čujte, čujte, kaj žganje dela! Prigodba žalostna ino vesela za Slovence*, ki je priredba Zschokkejeve protialkoholne knjižice *Die Branntweinpest*. Proti alkoholizmu se je boril tudi v pastirskih pismih in pesmih, prizadeval pa si je tudi za organiziranje protialkoholne bratovščine sv. Janža, ki se je že prej uspešno razširila v Šleziji, na Moravskem in Poljskem. Zavzeta Slomškova prizadevanja sicer niso obrodila velikih sadov, saj je konzumiranje žganja vseskozi naraščalo, poudariti pa je treba še to, da se Slomšek ni zavzemal za popolno abstinenco od alkoholnih pijač, temveč predvsem za zmernost pri uživanju vina in piva, zavračal je le uživanje žganja.<sup>4</sup> Pri tem je treba pripomniti, da je Slomšek kljub načeloma odklonilnemu odnosu še vedno verjel tudi v zdravilno moč žganja v zmernih količinah, saj je v svojem učbeniku *Blaže in Nežica v nedeljski šoli* med drugim zapisal: »Dobro je žganje požreti, kadar v kako nezdravo sapo greš.«<sup>5</sup>

### 1.2 Sprememba na prelomu stoletij

Na prelomu 19. in 20. stoletja je prišlo do odločilnega premika v pogledih na alkoholizem, ki je bil doslej deležen večinoma zgolj moralnih obsodb. Alkoholizem je tedaj namreč postal bolezen, poudarjali so se kvarni vplivi alkohola na telesno in duševno zdravje. Alkoholiki so v okviru meščanske družbe veljali za manjvredne in problematične, predstavljali so grožnjo urejeni meščanski družbi. Kot tak je alkoholizem povzročal tudi hudo družbeno škodo, botroval naj bi kriminaliteti in samomorom, povzročal gospodarski propad in zakrnlost potomstva, saj se učinki alkohola na starših prena-

<sup>4</sup> Studen, *Pijane zverine*, 105-110.

<sup>5</sup> Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec«, 28.



»Ni dela človeškega telesa, katerega bi alkohol ne spridil!«  
(Piščalka, let. II, št. 2)

šajo tudi na njihove otroke, posredno (preko okolja) in neposredno (dedno). Manjvreden telesni ustroj otrok alkoholikov naj bi bil posledica neposredne zastrupitve zarodka.<sup>6</sup> Na ta pogled so imela odločilen vpliv spoznanja češkega meniha Gregorja Mendla o vplivu genskega dedovanja s staršev na potomce. Nov stadij v razvoju je predstavljala teorija »progresivne degeneracije«, ki jo je že leta 1857 razvil Benedict Morel, v Avstriji pa uvedel in razvijal Richard von Krafft-Ebing. Po Morelu in Krafft-Ebingu je degeneracija posledica vplivov okolja, načina prehrane in nezdravega načina življenja. Preko dedovanja pa naj bi se bolezni razvijale v še hujše oblike, kar naj bi povzročilo progresivno degeneracijo in postopno propadanje družbe.<sup>7</sup>

Skladno s tem se je spremenil tudi značaj protialkoholnega gibanja. Boj proti alkoholu ni bil več le domena moralistov, temveč tudi številnih družb, ki so proti alkoholu in alkoholizmu nastopale z »znanstvenega vidika«. To gibanje se je počasi uveljavilo tudi na Slovenskem,

čeprav je tu velik del abstinenčnih dejavnosti obdržal močan katoliško moralistični značaj. 1. mednarodni protialkoholni kongres v Evropi je potekal 2. septembra 1885 v Antwerpnu, Slovenci pa so se udeležili šele 8. kongresa (potekal je leta 1901 na Dunaju), na katerem je z referatom sodeloval tudi slovenski psihiater dr. Ivan Robida, ordinarij na Studencu pri Ljubljani. Na kongresih sta se spopadali dve struji: prva je trdila, da je pogoj za preprečevanje alkoholizma popolna vzdržnost od vseh alkoholnih pijač, druga pa, da je dovolj zmernost v pitju.<sup>8</sup>

Konec 19. stoletja se je tako po zgledu mednarodnih, z dosežki takratne najnovejše znanosti podprtih protialkoholnih združenj, tudi na Slovenskem oblikovalo moderno protialkoholno gibanje. Ljubljanski knezoškof Jakob Missia je že v osemdesetih letih 19. stoletja ustanovil Družbo treznosti, za katero je 1889 v Rimu pridobil tudi posebne odpustke. Sedemnajstega septembra 1902 pa je v Ljubljani potekal tudi prvi slovenski protialkoholni shod, ki pa se ga je udeležilo le simboličnih 50 ljudi. Priznali so, da Družba treznosti ni dosegla svojega namena in da se na Slovenskem vedno več pije.<sup>9</sup> Sklenili so, da je treba sprejeti ukrepe za zatiranje pijančevanja in da je najboljšo orožje proti pijančevanju prav popolna vzdržnost. O globoki spremembi v protialkoholnem gibanju zgovorno priča, da je največji slovenski borec proti žganju 19. stoletja, mariborski škof Anton Martin Slomšek, pri takratnih abstinentih zbujal zgražanje zaradi svoje ponarodele vinske pesmice *En hribček bom kupil*.<sup>10</sup>

Že naslednje leto je v Ljubljani sledil 2. protialkoholni shod, s to temo pa se je prav tako ukvarjala tudi škofijska sinoda. Leta 1904 so o problemu alkoholizma razpravljali voditelji Marijinih družb. Naslednjega leta pa je nastalo tudi posvetno društvo Abstinenc, ki ga je vodil krščanski socialist Janez Evangelist Krek. To gibanje naj bi v družbenih, gospodarskih, zdravstvenih, vzgojnih in moralnih ozirih prerodilo slovenskega človeka in vsaj omejilo, če že ne odpravilo pogubno pitje alkoholnih pijač.<sup>11</sup>

Istega leta je začela izhajati tudi *Piščalka*, prvi slovenski protialkoholni list, ki je propagiral popolno abstinenco. O *Piščalki* bo več povedano v nadaljevanju, zdaj povejmo le, da je zaradi finančnih ovir prenehala izhajati že po 17 številkah, na njeno mesto pa je stopila bolj zmerna *Zlata doba*. Slednja je začela izhajati v Postojni pod uredništvom Janeza Kalana in Frančiška Avsca.<sup>12</sup> Prav Janez Kalan, duhovnik in ustanovitelj

<sup>8</sup> Prijatelj, »Pater Škrabec in zmerno pitje«, 166-167.

<sup>9</sup> Studen, *Pijane zverine*, 115.

<sup>10</sup> Orožen, »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju«, 36.

<sup>11</sup> Studen, *Pijane zverine*, 116.

<sup>12</sup> Avsec je delovanje pri *Zlati dobi* sicer kmalu opustil, saj je premogel premalo idealističnega navdušenja. Po več letih zavzete

<sup>6</sup> Studen, *Pijane zverine*, 119.

<sup>7</sup> Studen, *Pijane zverine*, 131-135.

protialkoholnega društva Sveta vojska, je bil vodilna sila slovenskega abstinenčnega gibanja pred 1. svetovno vojno. Kalanovo gibanje je bilo manj nepopustljivo kot društvo Abstinente, saj se za članstvo ni zahtevala popolna abstinenca, temveč le zmernost pri pitju. Leta 1912 je Kalanu tudi uspelo poenotiti protialkoholno gibanje, saj so takrat razpustili društvo Abstinente in ustanovili Sveto vojsko za Ljubljano. Sveta vojska je v sebi združevala značaj posvetnega društva in cerkvene družbe, okrepila pa naj bi predvsem protialkoholno propagando. Kalanovo protialkoholno gibanje je bilo izrazito konservativno, glavne vzroke za alkoholizem je videlo v pogubnih vplivih moderne družbe, rešitev pa v rekatolicizaciji družbe.<sup>13</sup> Sveta vojska je sicer imela precejšen prag tolerance do alkohola, ob uživanju le-tega so navsezadnje večkrat zasačili tudi samega predsednika Kalana.<sup>14</sup>

## 2.0 Piščalka za abstinate, pivce in pijance

### 2.1 Osnovni podatki o Piščalki

Posebno mesto v slovenskem protialkoholnem gibanju ima revija *Piščalka za abstinate, pivce in pijance*, ki so jo leta 1905 osnovali radikalni abstinenti, večinoma duhovniki. *Piščalka* je izstopala z izrazito rdečimi platnicami (kar ji je prineslo obtožbe, da deluje »socialistično«) in udarnim geslom »Najboljša je pač voda«. Izhajala je le med leti 1905 in 1906, skupaj je izšlo 17 števil. Prva številka je izšla 1. julija 1905 v Celju, uredništvo pa je bilo na Jagnjenici pri Radečah. Urejala sta jo Leopold Lenard, visokošolec iz Radeč (prve tri številke), nato pa je izdajatelj in urednik postal Anton Černe. Naročnina za *Piščalko* je prvo polletje znašala 2 kroni, vsak naročnik pa je brezplačno dobil tudi prevod izbranih pesmi ruskega pesnika Mihaila Jurjeviča Lermontova.<sup>15</sup> V novem letu 1906 so datum izhajanja premaknili na 20. v mesecu, celoletna naročnina (za 12 števil) je bila za odrasle 4 krone, za dijake pa 3.<sup>16</sup>

protialkoholne agitacije, ki ni prinesla skoraj nobene spremembe, v nadaljnjem delovanju preprosto ni več videl smisla, presedlo pa mu je tudi delo brez konkretnega plačila; gl. Zajc, »Malo piti, ali to kaj škoduje treznostni akciji v domovini? Prav nič.«, 59-61.

<sup>13</sup> Studen, *Pijane zverine*, 117-118.

<sup>14</sup> Kalan je uživanje alkohola na romanju protialkoholnih borcev v Sveto deželo tudi sam priznal in naštel vrsto »opravičil« za svoje početje (nahajal se je v množici, zmanjkalo je vseh brezalkoholnih pijač, mučila pa ga je tudi bolezen). Bolj neroden je bil Kalanov incident avgusta 1910 v Spodnji Šiški, kjer se je pijani Kalan zapletel v pijanski pretep, ki je svoj epilog dobil na ljubljanskem sodišču, kjer je bil sicer oproščen; gl. Zajc, »Malo piti, ali to kaj škoduje treznostni akciji v domovini? Prav nič.«, 66-67.

<sup>15</sup> Orožen, »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju«, 34.

<sup>16</sup> »Vabilo na naročbo«, *Piščalka*, let. II, št. 1.



Piščalka za abstinate, pivce in pijance, let. I, št. 2

Če se ustavimo pri imenu revije, se lahko upravičeno vprašamo, zakaj tako poimenovanje. Kaj ima vendar opraviti piščalka z alkoholom oz. abstinenco? Piščalka je z moderno dobo dobila nov pomen, ni več igračka za pastirčke, temveč je naprava, ki poziva v tovarnah na delo, naznanja odmor, konec dela, odhod vlaka ipd. Prav tako neznanja tudi nevarnost – prav taka nevarnost pa je za človeka alkohol. Piščalka torej poziva v boj proti sovražniku alkoholu.<sup>17</sup>

### 2.2 Piščalka se zavzema za popolno abstinenco

*Piščalka* se je brezkompromisno zavzemala za popolno abstinenco, zato na Slovenskem ni imela svetle prihodnosti (»svirati« je prenehala že po 17. številki). Odločno protialkoholno držo je jasno izrazila že v prvi številki:

»Stala bo na stališču popolne abstinence, pod geslom, da je alkohol strup in da ni nikdar potrebe vživati ta strup. Ako se že vživa, naj se vživa kot se vživajo drugi strupi – za zabavo in razvedrilo v mali meri, toda nikdar ne iz

<sup>17</sup> Orožen, »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju«, 34.

prepričanja, da je to dobro ali potrebno. Mi priznamo, da je bolje piti malo kot veliko, toda nikdar ni mogoče piti »zmerno in po pameti«. Najbolj po pameti se pije edino le, ako se ne pije nič, in kedaj se pije zmerno, ne more znati nikdo, ker nikdo ne ve, kolikor tega strupa prenese njegov organizem brez škode.«<sup>18</sup>

Odločno abstinenco držo je potrdila Piščalka tudi v drugi številki, ko je na očitke, da bi se bilo bolje za vzemati le za zmernost, zapisala:

»Abstinenca je edino stališče, ki ima znanstveno podlago – in vsako gibanje brez znanstvene podlage je brezuspešno. Abstinenca je popolnoma jasno določeno pravilo, med tem, ko je »zmernost« tako nejasna in širokovestna, da jo vsak pijanec lahko tolmači zase. Abstinenca je vže dosegla po raznih deželah velikanske uspehe, medtem, ko je še vsako zmernostno gibanje brezplodno vsahnilo.«<sup>19</sup>

Kot smo pravkar videli je Piščalka izkazovala močan agitatorski naboj, ki mu je bila podrejena celotna vsebinska zasnova revije: začejala je z znanstvenimi prispevki o alkoholu in alkoholizmu (pogosto so bili to prevodi tujih del, predvsem nemških), nato pa so sledile mednarodne društvene informacije, poročila o učinkih alkoholizma na posameznika in družbo, aforizmi o alkoholu itd. Piščalka je prinašala tudi razne zgodovinske in leposlovne prispevke (»Paberki na polju staroruskega slovstva in zgodovine«), predvsem iz slovanskega govornega območja.<sup>20</sup> Končno je v Piščalki v nadaljevanjih izhajala tudi povest ukrajinske pisateljice Olge Kobilanjske *Zemlja*.<sup>21</sup>

Alkohol ni bil samo škodljiv, bil je tudi nemoralen, okolje gostilen in vinotočev pa pravo gojišče greha. Piščalka se je zato ogorčeno odzvala na duhovito reklamno pesem, ki jo je dal natisniti dunajski trgovec z vinom Waldowsky:

*Gebrannt, gekeltert aus Rebensaft,  
gebrannt aus Malz und Hopfen,  
mag wer da will der Abstinenz pharisäisch sich befleißten,  
ich kenne einen, der trank gerne Wein,  
hat Jesus Christus geheißten.*<sup>22</sup>

Za Piščalko je bilo izkoriščanje Kristusovega imena v reklamne namene »demoni alkohola« bogokletje. Z zadovoljstvom je poročala, da je bil omenjeni trgovec

<sup>18</sup> »Piščalka za abstinente, pive in pijance«, Piščalka, let. I, št. 1.

<sup>19</sup> »Predgovor in zagovor«, Piščalka, let. I, št. 2, 42.

<sup>20</sup> Tako so na platnicah bili objavljeni kratki prispevki o ruski zgodovini, drugje o življenju polabskih Slovanov ipd; gl. Piščalka, let. I-II.

<sup>21</sup> »Piščalka za abstinente, pive in pijance«, Piščalka, let. I, št. 1.

<sup>22</sup> »Alkohol in bogokletstvo«, Piščalka, let. I, št. 1, 22-23.

obsojen na 3 mesece zapora in 100 kron kazni, nato pa podala naslednjo plastično sliko gostilne, pravega brloga nespodobnosti, bogokletja in nasploh priložnosti za greh:

»... predstavite si gostilno, polno dima in smradu, vse ozračje prepojeno z alkoholom, klasično polje, na katerem je dozorelo vže toliko nesreče in revščine, se storilo vže toliko surovosti in greha in v tem ozračju družbo razgretih, od alkohola omamljenih možkih in ženskih bahantov, prizor, da se mora vsakdo, kdor ima količkaj estetične živce, stresti, ako se nanj spomni...«<sup>23</sup>

### 2.3 Moderno razumevanje alkohola

Piščalka je bila moderen list, v smislu da alkoholizma ni več razumela kot greh v krščanskem smislu (čeprav so alkoholizem in okolje beznic seveda ponujali obilo priložnosti za greh, kot smo pravkar videli), temveč kot bolezen, alkohol pa kot strup. Večkrat je zapisala, da se proti alkoholu ne bori na verski oz. moralni podlagi, temveč na znanstveni, in da sama ni verski list.<sup>24</sup> Skladno s tem je prinašala številne prispevke, kjer so bili povzeti izsledki tedanje znanosti o vplivu alkohola na organizem. Tipičen primer je daljši zapis »Alkohol in socialno vprašanje«, kjer je bil obsežno opisan vpliv alkohola na organizem in posledično na celotno družbo. Avtor Anton Orel se je izrecno zavzel za preučevanje alkoholizma s socialnega vidika – alkohol je posledično postal socialni problem, proti kateremu se je treba bojevati. Zato je avtor najprej jasno zavrnil razširjeno tezo, da je alkohol hrana, nato pa začel naštevati negativne učinke alkohola na človeški organizem. Alkohol je po Orlu škodljiv za prebavo, jetra, ledvice, krvne žile, srce in trebušno slinavko. Ne samo to, alkohol negativno vpliva tudi na razgrajanje snovi v telesu in tako povzroča debelost. Alkohol je tudi strup za živce, ki povzroča »popolen zamor možganov«, ki privede v otopelost in končno v norost. Alkohol negativno vpliva tudi na človeško odpornost, poškodoval naj bi celo sluh, okus in vid, povzroča pa tudi gnilobo zob oz. karies. Tesno zvezo ima tudi s takrat zelo razširjeno jetiko, končno pa posledično seveda tudi močno skrajša življenjsko dobo. Če povzamemo z avtorjem: »Sploh ni dela človeškega telesa, katerega bi alkohol ne spridil.«<sup>25</sup>

Orel pozna tudi teorijo o alkoholni degeneraciji. Takole jo je opisal: »Alkohol prodre namreč, kakor v vse druge organe človeškega telesa, tudi v življenjske kali in v seme samo, da dovrši tukaj strašno delo uničenja človeškega rodu. Alkoholna degeneracija je v visoki meri dedna in ker že zelo majhne množine alkohola zadostujejo, da

<sup>23</sup> Prav tam.

<sup>24</sup> »Nestalna moja je osoda«, Piščalka, let. I, št. 3, 73-75.

<sup>25</sup> »Alkohol in socialno vprašanje«, Piščalka, let. I, št. 2, 43-50.

uničijo neizmerno občutljivo življenjsko kal so ravno tukaj posledice zelo strašne.« Alkohol povzroča tudi nezmožnost dojenja, ki se prav tako deduje od mater na hčere. V končni fazi to povzroči propad človeškega rodu.<sup>26</sup>

Še pogubnejši so vplivi alkohola na družbo. Po Orlovih statistikah kar 70-80% vseh kaznivih dejanj store alkoholiki. Ker je pijanost dedna, zapustijo pijanci tudi svojim otrokom nagnjenje k zločinu. Na Irskem naj bi s propagiranjem popolne abstinence število obsojencev v enem letu zmanjšali iz 40.000 na 3.000. Ogromna je seveda tudi gospodarska škoda. V Nemčiji naj bi se letno za alkoholne pijače izdalo kar 4 milijarde mark, v Avstriji (nejasno je, ali je tukaj mišljena celotna dvojna monarhija ali le avstrijski del) pa 3 milijarde kron. Seveda so to samo neposredni stroški, treba je upoštevati še stroške pridelave grozdja in drugega sadja, ki se nato pretvori v alkohol, stroške za bolnišnice, ubožnice, sodišča, policijo itd. Skupno naj bi v alkoholni industriji v Nemčiji delovalo kar 1.800.000 delavcev. Posledično je seveda slabša tudi prehrana, saj delavci svoj zaslužek porabijo za alkohol.<sup>27</sup>

Odgovor na »alkoholno kugo«, ki razsaja med evropskimi narodi pa ne more biti zmernost oz. nadomeščanje žganja z vinom ali pivom. Slednje ima sicer mnogo manjšo vsebnost alkohola, zato pa se ga popije veliko več in učinek je isti. Pivski hmelj naj bi tudi vseboval strup, ki povzroča posebno »poneumnjenost in zabitost«. Ker je alkohol strup sam na sebi, so kampanje za zmernost nesmiselne: »Strup je strup in strup ostane strup. In da je alkohol strup, tega ne taji danes nikdo več.« Poleg tega se pri zmernosti ne da postaviti nobena jasna meja, saj si jo vsak razlaga po svoje v smislu: »Dokler ne pijem več, kot prenesem, sem zmeren.« Končno avtor zmernostno gibanje posrečeno primerja z vojaškimi vajami: »... veliko se strelja, veliko ropota – toda vsi strelji so slepi.«<sup>28</sup>

Piščalka je poskušala na vse načine dokazati, da je pitje alkohola na vsak način škodljivo in da so največji svetovni umi bili abstinenti. Tako je v prispevku z naslovom »Nekateri stari in novi abstinenti« kot stare abstinente navedla preroka Danijela, Janeza Krstnika, razne puščavnike, sv. Frančiška Ksaverija, Demostena, Diogenea, Pitagoro in njegove učence. Med moderne abstinente pa so šteli škofa Friderika Barago, več predsednikov Združenih držav Amerike, burskega predsednika Krugerja, westminstrskega kardinala Edwarda Manninga, Thomasa Edisona, natančno pa so tudi navajali koliko abstinentov sedi v parlamentih posameznih držav.<sup>29</sup>

<sup>26</sup> »Alkohol in socialno vprašanje«, Piščalka, let. I, št. 3, 75-82.

<sup>27</sup> »Alkohol in socialno vprašanje«, Piščalka, let. I, št. 3, 80-82.

<sup>28</sup> »Alkohol in socialno vprašanje«, Piščalka, let. I, št. 4, 107-114.

<sup>29</sup> »Nekateri stari in novi abstinenti«, Piščalka, let. I, št. 2, 59-60.

## 2.4 »Mrtvaška knjiga« in »Aforizmi«

Poseben način boja proti alkoholizmu je bilo tudi objavljane poročil o smrtih zaradi alkohola, ki so jih po nemškem vzoru v Piščalki začeli objavljati s pomenljivim naslovom »Mrtvaška knjiga«. Tu so bili objavljeni primeri smrti, ki jih je avtor I. Kosec našel po različnih slovenskih časopisih. Članki so pravzaprav morbidno branje, ki pa plastično slika razmere na Slovenskem v začetku 20. stoletja. V njih najdemo cel kup poročil o pijanskih pretepih, ki so se tragično končali, o smrtih zaradi pijanskega nasilja v družini in raznih drugih nesrečah. Poglejmo si nekaj tipičnih primerov iz »Prepisa iz mrtvaške knjige l. 1899«:

15. Primorski list št. 21. Na Ponikvi na Štajerskem je posestnik Šket v pijanosti zaklal lastno ženo.

27. Gorica št. 21. Dne 31. oktobra sta šla Franc in Miha Legiša, poročena delavca iz kamenoloma domov. V Vižovljah sta pila in se sprla. Po poti je Miha napadel Franceta s kosirjem in ga obdeloval dokler ni bil mrtev.

37. Slovenec št. 297. Žalostna burka: Dne 28. decembra je prišel v občinski urad v Sošicah Tomo Vlahovič iz Tupčine. Od tod je šel v gostilno, kjer so ga pivci napojili z vinom, pivom in rakijo, da je za pečjo zaspal. Ko ga je krčmar budil, spoznal je, da je mož vsled pijače umrl. Govori se, da so mu dali še drugih opojnih reči.<sup>30</sup>

Podoben namen je imelo tudi prinašanje poročil o razširjenosti alkohola med otroci in splošni porabi alkoholnih pijač. Tako je npr. objavila poročilo nemškega časopisa *Thüringer Rundschau*, ki je poročal, da je v nemškem kraju Nordhausen izmed 49 otrok v prvem razredu ljudske šole (to so bili 7 let stari otroci) že 38 pilo vino, 40 žganje, vsi pa, deloma redno, pivo. V četrtem razredu je izmed 28 deklic 27 že pilo vino, 24 žganje, vseh 29 pa pivo, ki ga je kar 21 deklic zelo rado uživalo. Piščalka je zato sprožila akcijo, da bi se tudi po slovenskih šolah izvedlo pregled o razširjenosti alkoholizma med otroci.<sup>31</sup>

Poseben del revije so bili aforizmi o alkoholu, ki so nastavljali kritično ogledalo družbi, kjer je alkohol razširjen tudi med otroci. Poglejmo si nekaj tipičnih primerov:

»Mici, 6 letna deklica ob porodu matere: Ata, kedaj pa jaz dobim punčko, da bom pila kuhano vince?«<sup>32</sup>

<sup>30</sup> »Prepis iz mrtvaške knjige l. 1899«, Piščalka, let. II, št. 6, 186-189.

<sup>31</sup> »Vživanje alkohola in otroci«, Piščalka, let. I, št. 4, 132-133.

<sup>32</sup> »To in ono o alkoholu«, Piščalka, let. II, št. 2, 72.

»Abstinentu ponudijo gorenjski očka kupico vina. – Hvala, ne pijem vina. – A, oni pa kaj žganje?«<sup>33</sup>

»Piščalkarji« so kljub prepričanosti, da vodijo tako rekoč sveto vojno proti alkoholu, občasno bili pripravljeni ironično pogledati na svoja prizadevanja. V tem oziru je zanimiv sledeči aforizem:

V gostilni

Eden: »Ejudje božji, i kaj pa delate? Ali niso gospoda rekli, da ne! Da je pijača za človeka, kar bič za konja?«

V koku: »Bičamo se!«<sup>34</sup>

Zanimiv aforizem je bil objavljen tudi v februarški številki *Piščalka* z naslovom »Pred cerkvijo«:

Tine: »Čemu le naš fajmošter vsako pridigo zabelijo z medom in kobilicami sv. Janeza?«

Tone: »Ker je ta zabela protistrup proti alkoholu, da nam po pridigi vino v gostilni ne škodi.«<sup>35</sup>

Poglavje pa zaključimo s kratkim zapisom o novi vrsti pijanosti na Norveškem:

»Novo vrsto pijanosti so iznašli na Norveškem, Pričeli so namreč žganje šnofati. Kdor nekolikokrat potegne žganje z nosom v sebe, pade popolnoma nezavesten na zemljo.«<sup>36</sup>

### 3.0 Kako se boriti proti alkoholu?

*Piščalka* je bila prepričana, da se je proti alkoholu mogoče boriti. Navajala je tudi zgodovinske zglede, češ da se uživanje alkohola spreminja s časom in krajem. Tako so npr. Slovenci v preteklosti poznali predvsem domače vino, sedaj pa je večja nevarnost tuje žganje in pivo. Alkoholizem torej ni posebnost posameznih narodov, temveč je nekaj slučajnega, kar je mogoče povsod in kar se da posledično tudi odpraviti. Kampanje, ki so propagirale zmernost, so se izkazale za neuspešne, zato je rešitev v abstinenci. Vendar se tudi abstenenca ne more trajno uveljaviti brez širšega družbenega ogrodja. Abstinenci gibanje za uspeh potrebuje podporo v slovstvu in organizaciji. Avtorji predvidevajo, da z razvojem abstinenci gibanja le *Piščalka* ne bo več dovolj – oblikovati se bodo morala druga, bolj specializirana glasila, listi za širše ljudske množice, posebne publika-

<sup>33</sup> »Še ni videl abstinenta«, *Piščalka*, let. II, št. 3, 106.

<sup>34</sup> »Dve resnični, spod Kuma«, *Piščalka*, let I, št. 6, 196.

<sup>35</sup> »Pred cerkvijo«, *Piščalka*, let. II, št. 2, 73.

<sup>36</sup> »Novo vrsto pijanosti«, *Piščalka*, let. II, št. 9, 297.

cije za ženske in otroke itd. Prav tako pomembno vlogo imajo seveda tudi abstinenci društva, ki naj bodo čim bolj diferencirana in specifična. Pomemben je predvsem osebni stik med abstinenti, ki ima najbolj trajne učinke. Avtor zato predlaga ustanovitev društva abstinenci služkinj, železničarjev, trgovcev, hlapcev itd. Posebno pomembno se mu je zdelo organizirati ženske in otroke, ker bi tako lahko vplivali na bodoči naraščaj naroda.<sup>37</sup>

Avtorji so verjeli v uspeh protialkoholne agitacije, slabo sedanje stanje je potrebno na vsak način spremeniti. S preureditvijo gospodarstva, pospeševanjem čebelarstva, sušenjem sadja, izdelavo sadnih sokov, gojenjem drugih kultur namesto škodljive vinske trte. O tem nam zgovorno priča članek »Kedaj naj se opustošene vinograde nasade na novo zasadi?«, ki zelo podrobno opisuje vse težave in napore povezane z sajenjem in vzdrževanjem vinogradov. Namen članka je jasen: kmete odvrniti od sajenja vinske trte in jih usmeriti v sajenje drugih poljskih kultur. Pisec se pri tem sicer poslužuje le gospodarskih argumentov in zaključuje:

»Kjer pa se ozira na vse to, je pri sedanjih, primeroma nizkih cenah pridelanih domačih vin, katere bode bržčas trajno ostale, zelo dvomljivo, se bode li trud in glavnic v ta namen naložena, toliko obrestovala, da se izplača to gospodarsko podjetje, in tedaj je priporočati, da se to sploh ne izvrši.«<sup>38</sup>

*Piščalka* je propagirala tudi alternative alkoholu. To sta bili nealkoholna pijača »Bilzovka« in »Holstovka«, ki sta bili pravzaprav sirupa za mešanje z vodo. V reviji je bilo objavljenih več reklam za omenjeni »izborni alkoholni pijači«, žal pa ni podatkov, koliko sta si dejansko utrli pot do slovenskih grl.



Bilzovka (*Piščalka*, let. I, št.3)

V reviji je junija 1906 objavljena tudi reklama za prvo slovensko abstinentsko restavracijo in kavarno. To je v Ljubljani, na Cesti sv. Petra št. 27 odprla gospa Alojzija

<sup>37</sup> »O protialkoholni organizaciji«, *Piščalka*, let. II, št. 7, 218-223.

<sup>38</sup> »Kedaj naj se opustošene vinograde nasade na novo zasadi?«, *Piščalka*, let. II, št. 8.



Holstovka (Piščalka, let. II, št. 8)

Tratnik, ki je bodoče stranke vabila, da so »prostorij prav prijetni in udobni«, prav tako pa »bode vedno preskrbljeno za dobro hrano in na razpolago razne brezalkoholne pijače.«<sup>39</sup>

#### 4.0 Društvo Abstinent

##### 4.1 Ustanovljeno je društvo Abstinent

Smeli načrti o široko razširjenih protialkoholnih organizacijah, ki bi zajele vse družbene sloje, se večinoma niso uresničili. A kljub temu je bilo v Ljubljani 19. novembra 1905 ustanovljeno društvo Abstinent, o ustanovitvi katerega je obsežno poročala tudi *Piščalka*. Že pred ustanovnim sestankom so ustanovitelji poslali namen in pravila društva na deželno predsedstvo in mestni magistrat v Ljubljani. Deželno predsedstvo je 12. maja odločilo, da ustanovitev društva dovoli, o čemer je magistrat nato tudi obvestil ustanovitelje. Po pravilih je bil namen društva »širiti osobito med delavskimi sloji misel za abstinenco, zbirati in združevati

<sup>39</sup> »I. abstinentska restavracija in kavarna«, *Piščalka*, let. II, št. 6.

abstinate obojega spola in gojiti med njimi zavest za abstinenco misel«. Ta namen naj bi društvo doseglo predvsem tako, da »izkuša pridobiti mnogo abstinentov«. Poleg tega naj bi vlagalo peticije za omejitev pijančevanja na pristojna oblastva, prirejalo shode in predavanja po vsem Kranjskem, organiziralo izlete in veselice, izdajalo protialkoholne spise in letake, za člane pa naj bi pripravili tudi posebne društvene znake. Društvo je imelo redne, podporne in častne člane. Redni član je lahko postal vsak delavec v najširšem pomenu besede, ki je imel najmanj 16 let. Vsi redni člani so se morali zavezati, da se bodo določeno časovno obdobje vzdržali uživanja alkoholnih pijač. Podporni člani so društvo podpirali z raznimi prispevki, za častne člane pa je občni zbor lahko razglasil vse, ki so kakorkoli prispevali k razširjanju abstinence misli. Poleg vzdržnosti od alkohola so redni člani morali »z vsjo odločnostjo nastopati za društvene namene«, obiskovati društvene prireditve, plačevati prispevke in »vestno opravljati izročene jim posle«. Pravice članov so bile predvsem v obiskovanju vseh društvenih prireditev in podajanje predlogov, v aktivni in pasivni volilni pravici ter vpogledu v upravljanje društvenega premoženja. Društveno knjižnico so smeli uporabljati vsi člani.<sup>40</sup>

Ustanovni sestanek društva, kjer se je zbralo 60 oseb, so označili kot velik uspeh. V društvo se je vpisalo 30 oseb (*Piščalka* je zapisala, da 24 abstinentov in 7 abstinentinj).<sup>41</sup> Na shodu so govorili dr. Janez Evangelist Krek, kanonik Andrej Kalan, Mihael Moškerc in stolni vikar Luka Smolnikar. Slednji je govoril predvsem o zgodovinskem razvoju abstinence gibanja, Krek pa o posledicah alkoholizma. Zavzeli so se za agitacijo o posledicah alkoholizma, tiskanje brošur in manjših agitacijskih listov. Društvo je prostore imelo v stavbi Slovenske krščanske socialne zveze. Za prvega predsednika društva je bil izvoljen dr. Krek, za njegovega namestnika Alojz Lenček, za tajnika pa Ivan Podlesnik. Številne funkcije so prevzele tudi ženske. Tako je Josipina Eržen npr. postala načelnica, Marija Rojc pa blagajničarka društva.<sup>42</sup>

##### 4.2 Društveni shodi, protialkoholna veselica

Društvo je prvi društveni shod priredilo že 10. decembra istega leta v istih prostorih. Shoda se je udeležilo 66 oseb (50 moških in 16 žensk), ki so prisluhnile številnim protialkoholnim govorom. Tajnik Podlesnik je alkoholu napovedal »neizprosni boj«. Alkohol je največji sovražnik človeštva, zato boj »demonu alkoholu«. Po Podlesniku je imel govor še predsednik Krek, ki je

<sup>40</sup> SI\_ZAL/0489, Reg. I, fasc. 1388, fol. 1393-1396.

<sup>41</sup> »Časopis«, *Piščalka*, let. I, št. 6, 197-198.

<sup>42</sup> SI\_ZAL/0489, Reg. I, fasc. 1388, fol. 1488-1490.



opisal prigodo iz Šlezije, ko je neka deklica svojega župnika označila za njej najljubšo osebo, ker je njenega očeta prepričala, da se je odpovedal alkoholu. Na napade nasprotnikov naj abstinenti gledajo zviška.<sup>43</sup> Sedmega januarja 1906 je potekal društveni shod v Žalni na Dolenjskem, kjer je stolni vikar Smolnikar govoril o abstinenci, tajnik Podlesnik pa o društvu Abstinent. Naslednji shod je potekal 21. januarja v Tržiču, kjer je ponovno Podlesnik imel predavanje z naslovom: »O namenu in pomenu abstinencnega gibanja med Slovenci«. Že 28. januarja istega leta je Krek govoril v Polju o »Alkoholu in delavstvu«. Nameravali so sklicati tudi konferenco tovarnarjev, da bi z njimi razpravljali o omejevanju pitja med delavci. Za silvestrovo pa so nekateri člani pripravili izlet na Sv. Jošt, kjer so »v skromni, prijetni zabavi počakali nastopa novega leta«.<sup>44</sup>

Društvo Abstinent se je kmalu tudi povežalo v zvezo z naslednjimi protialkoholnimi društvi iz tujine: Geschäftsstelle des Charitasverbandes für das katholische Deutschland (Freiburg im Breisgau), Österreichischer Verein gegen Trunksucht (Dunaj), Alkoholgegnerbund (Berlin), Schriftstelle des Alkoholgegnerbundes (Basel), in filialo družbe Independent Order of Good Templers iz Berlina. Društvo je tudi uredilo knjižnico in čitalnico, kjer so bili na voljo takratni vodilni evropski protialkoholni listi (npr. *Die Abstinenz, Internationale Monatschrift zur Erforschung des Alkoholismus, Deutscher Guttempler* itd.). Odločili so se tudi za izdajo poljudnih brošur in letakov, organizacijo protialkoholnih predavanj in prirejanje društvenih zabav. Na društvenem shodu, januarja 1906, se je tako 34 članov zaobljubilo, da ne bo uživalo alkoholnih pijač eno leto, dva člana za tri leta, eden za vedno, zadnji pa le za tri mesece. Društvo je takrat štelo 75 članov.<sup>45</sup>

Prvi redni občni zbor je društvo imelo 4. marca 1906, potekal pa je v prostorih Slovenske krščansko socialne zveze. Štelo je že 120 članov, od katerih se je večina zavezala, da se bo za eno leto odrekla uživanju alkohola. Društvo je vložilo prošnjo šolskemu ministrstvu, da bi smeli svoje abstinencne krožke ustanavljati tudi dijaki. Obrnili pa so se tudi na Tobačno tovarno, da bi delavcem prepovedala pitje alkoholnih pijač med delovnim časom.<sup>46</sup>

Društvo Abstinent je organiziralo tudi bolj izvirne oblike protialkoholnega boja. Tako je 10. junija 1906 v Ljubljani potekala prva protialkoholna veselica v dvorani Doma rokodelskih pomočnikov. *Piščalka* je poro-

čala o veliki udeležbi, velika dvorana doma naj bi bila povsem natlačena. Nagovor sta imela predsednik Janez Evangelist Krek in pesnik Anton Medved,<sup>47</sup> Mici Krek in gospodična Sever pa sta deklamirali »lični pesmici«. Člani društva so tudi uprizorili predstavo »Pot do sreče« s protialkoholnim sporočilom. Po nastopu poštarja Ravniharja, ki je ob spremljavi pel Prešernovo pesem *Mornar*, je sledila prosta zabava.<sup>48</sup>

Omenjeno pesem je nato objavila *Piščalka* v prihodnji številki in si jo velja ogledati:

*Mici Krek: Kaj jaz vem...*

*Pozdravljam vas pristrčno vse –  
ime je meni Mici; – povedala vam nekaj bom  
nocoj pri veselici.*

*Bojim se, da porečete:  
Kaj ta bo govorila?  
Ta majhna, mlada deklica,  
ne bo nas nič učila.*

*Povedala bom to, kar vem,  
v besed priprostih krili,  
kar so odraščeni ljudje  
menda že pozabili.*

*To vem, da je pijanec grd;  
preklinja in se bije;  
zavoljo njih brez broja solz  
na svetu se prelije.*

*To vem, da sladko mleko nam,  
rudeča dela lica,  
da sfriši nas in ohladi  
edino le vodica.*

*To vem, da glava jih boli,  
ki napijo se vina,  
in pamet ž njim zapravijo,  
so slabši kot živina.*

<sup>43</sup> *Sl\_ZAL/0489, Reg. I, fasc. 1388, fol. 1491, 1492.*

<sup>44</sup> »Prvi redni občni zbor društva Abstinent«, *Piščalka*, let. II, št. 4, 127-129.

<sup>45</sup> »Društvo Abstinent«, *Piščalka*, let. II, št. 1, 27-29.

<sup>46</sup> »Društvo Abstinent«, *Piščalka*, let. II, št. 4, 115.

<sup>47</sup> Medved je danes sicer neznan pesnik, ki pa je na prelomu 19. in 20. stoletja sodil med najpomembnejše slovenske avtorje. Rodil se je 19. 5. 1869 v Kamniku, umrl pa je 12. 3. 1910 na Turjaku. Študiral je teologijo in bil posvečen v duhovnika, kot kaplan je deloval v različnih krajih, končno je postal župnik na Turjaku, kjer je tudi umrl. Pisal je predvsem refleksivno liriko, kjer je tematiziral življenjsko razdvojenost (podobno kot Gregorčič in Aškerc), ki jo je skušal rešiti po razumski poti. Pisal je tudi dramska dela, kjer je najprej pod vplivom Schillerja in Shakespeara pisal zgodovinske tragedije (npr. Viljem Ostrovrhar, Za pravdo in srce, Kacijanar), nato pa pod Ibsenovim vplivom realistične drame in ljudske igre; gl. Slovenska književnost, s.v. »Medved, Anton«.

<sup>48</sup> »Časopis«, *Piščalka*, let. II, št. 6, 204-205.

To vem, da daleč že smrde,  
kdor vase vliva žganje;  
za rabo ni, za delo ni: – samo za postopanje.

Pa tudi v pivu je doma  
lenoba in zaspanost.  
Zato pa pravim:  
Le proč umazana pijanost!

Če žeja te, le brez strahu,  
napij se iz studenca!  
Zakličí zraven prav glasno:  
Živela abstinenca!<sup>49</sup>

Prav tako je bil objavljen tudi govor pesnika Antona Medveda ki je pozdravil udeležence veselice društva Abstinent 10. junija. Tudi on je za konec spesnil naslednjo protialkoholno odo:

*Kralj alkohol*

Vladar mogočni alkohol,  
trpinčil si nas let dovolj,  
pokornost zdaj ti odpovemo.  
Udanih tvojih vernikov  
ni pivcev in ni zmernikov,  
ne vprašamo, če smemo.

Naj oni vriskajo: juhe,  
še bomo srkali ga, še!  
Privoščimo jim to ugodnost!  
A kdo drži se varnih tal  
in kdo se zadnji bo smejal,  
pokaže nam prihodnjost.<sup>50</sup>

Pesem z naslovom *Mladim abstinentom* je v *Piščalki* objavil celo Ivan Cankar<sup>51</sup>, čeprav se sam prav gotovo ne bi mogel uvrstiti mednje. Poglejmo si jo:

*Mladim abstinentom*  
Umira stari gozd, zaspala  
je v njem vsa prejšnja mlada moč.  
Umira nem... Le veter tuli,  
predsmrtno pesem vriskajoč.

A čudež – glej!  
Sred smrti je drevo-mladika

<sup>49</sup> »Kaj jaz vem...«, *Piščalka*, let. II, št. 7, 229.

<sup>50</sup> »Govor«, *Piščalka*, let. II, št. 7, 229-231.

<sup>51</sup> O Cankarjevih gostilniških podvigih tu ne bomo izgubljali besed. Omeniti pa velja, da Cankar pri ljubezni do dobre kapljice vsekakor ni bil izjema med slovenskimi literati. Ljubitelji le-te so bili tudi Valentin Vodnik, France Prešeren, Gregor Strniša idr. Tolažbo v kozarcu je v poznih letih svojega življenja iskal celo Simon Gregorčič; gl. Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec«, 29-30.

pognalo snežnih cvetov sto  
in smehljajočih listov silo –  
mladost dehti, cvete krepko.

Vzdrhtava gozd: Saj sredi njega  
mladost živi, mladost živi!  
Oživlja gozd in se vprašuje:  
»A kje je smrt? – Saj smrti ni!«  
In čudežna mladika – to smo mi,  
mladosti polni in moči.<sup>52</sup>

Petnajstega julija 1906 je bil nato v Ljubljani organiziran protialkoholni zbor v hotelu Union. Zbor je ponujal »velezanimiva predavanja«, kakor: »Alkohol in telo«, »Alkohol in narod«, »Alkohol in produktivni stanovi«, »Zgodovina protialkoholnega gibanja«, »Alkohol in inteligenca«, »Kako razširimo protialkoholno gibanje«, »Naša organizacija« ter »Časopisje.« Na kongresu so sodelovali sledeči govorniki: Janez Evangelist Krek, profesor Evgen Jarc, zdravnik dr. Fran Dolšak, župnik Frančišek Avsec, stolni vikar Luka Smolnikar, kaplan Leopold Lenard, tajnik društva Ivan Podlesnik ter urednik Mihael Moškerc.<sup>53</sup>

## 5.0 Sprejem *Piščalka* v javnosti – polemika s patrom Stanislavom Škrabcem

Slovensko časopisje je *Piščalko* vsaj v začetku lepo sprejelo. Katoliški *Slovenec* je tako zapisal: »Podjetje je jako dobro in koristno in priporočamo ta list vsem abstinentom, pivcem in pijancem kar najtopleje.« Pozitivno oceno je podal tudi liberalni *Slovenski narod*, za katerega je bil list »jako dobro pisan, jako poučen in tudi lepo opremljen.« Oba dnevnika sta pohvalila predvsem literarni prilogi (povest *Zemlja* in izbrane pesmi Lermontova).<sup>54</sup>

Koliko je bilo vseh naročnikov, mi žal ni uspelo ugotoviti. *Piščalka* v prvih treh številkah prinaša imena naročnikov, ki jih je skupaj bilo 209, vendar je številko kasneje verjetno še naraslo. Med naročniki veliko večino predstavljajo župniki in kaplani, precej je tudi raznih izobraževalnih društev. Med naročniki najdemo tudi takratnega ljubljanskega župana Ivana Hribarja ter knezoškofa Antona Bonaventuro Jegliča.<sup>55</sup>

Na nastop *Piščalka* pa se je nasprotno negativno odzval frančiškan in pomembni slovenski jezikoslovec Stanislav Škrabec. Prišel je do spoznanja, da je protialkoholno gibanje dobilo nerazsodne in zato družbi

<sup>52</sup> »Mladim abstinentom«, *Piščalka*, let. II, št. 7, 223.

<sup>53</sup> »Protialkoholni zbor«, *Piščalka*, let. II, št. 6, 177.

<sup>54</sup> »Vox populi«, *Piščalka*, let. I, št. 2, 51-53.

<sup>55</sup> *Piščalka*, let. I, št. 3.



Boj vragu pijanstva! (Piščalka, let. I, št. 6)

škodljive razsežnosti. Na prispevke v *Piščalki* se je kmalu kritično odzval v reviji *Cvetje z vertov sv. Frančiška*, kar je privedlo do več let trajajoče polemike med Škrabcem in »piščalkarji«. Škrabec je bil prevelik realist, da bi verjel v zlato dobo, ki so jo napovedovali abstinenti po izkoreninjenju pitja. Hkrati pa je v modernem abstinenčnem gibanju videl tudi protikatoliške ideje. Škrabec je bil sicer nasprotnik alkoholizma, vendar je iz osebnih verskih prepričanj zagovarjal zmernost, ki jo je utemeljeval z verskega vidika. Kar je Bog ustvaril, je dobro, vsako dobrino pa lahko človek zlorabi, tudi alkohol oz. alkoholne pijače. Alkoholne pijače torej niso zlo same na sebi, temveč je zlo njihova zloraba, torej alkoholizem. Bistroumno je opazil:

»Bonum est sal, pa če se zoblje sol sama v večji množini, kaker so bili začeli pred par leti v Ameriki, so nasledki, kaker se je pokazalo jako slabi, sol je v takem primeru strup. Ali naj torej zanaprej le neslan ričet jemo? In kar je sol v jedi, nekako to je aljkoholj v pijači. Sam v večji množini vžit bi bil strup, v vinu zmerno vživan ni strup; zlasti pa se vino samo toliko more imenovati strup, kolikor soljen močnik.«<sup>56</sup>

Prav tako je seveda opazil, da je popolna abstinenca za katoliškega duhovnika skrajno problematična, saj slednji pri sleherni maši vendar uživajo vino: »Če je vino strup, je strup tudi pri sv. daritvi.« Ni sicer nasprotoval protialkoholnemu gibanju kot takemu, ostro pa je nasto-

<sup>56</sup> Prijatelj, »Pater Škrabec in zmerno pitje«, 169.

pil proti povzemanju tujih protialkoholnih gibanj, ki so jih deloma vodili prostožidarji in njim sorodne družbe.<sup>57</sup>

Za Škrabca je bil bistven namen abstinence, kjer je ločeval tri vrste. Prva je verska oz. asketična abstinenca, ki je značilna za svetopisemske osebe in svetnike. Druga je posvetna ali indiferentna, ko človek ne pije alkohola iz zdravstvenih razlogov, varčnosti ali preprosto zato, ker nima priložnosti. Tretja pa je sodobna, materialistična, ki temelji na tem, da je vino strup. Za Škrabca je bila moralno pozitivna le prva, zadnja pa je grešna, saj izhaja iz zaničevanja božjih darov človeku in napuha. Poleg tega je sumil tudi na protiverske razloge, kar je potrjevala prisotnost prostožidarskih in templjarskih gibanj pri mednarodnem protialkoholnem gibanju. Abstinenti, ki so bili kot smo že povedali večinoma tudi duhovniki, je zato spraševal, kaj počnejo v taki krivoverski družbi: »Na shode, kjer imajo prvo besedo guttemplerji, in drugi framasoni in brezverci ali kerščeni ali obrezani, tja naj bi katoliški duhovniki ne hodili, tam nimajo nič iskati.«<sup>58</sup>

Zares je *Piščalka* že v prvi številki prinesla dolg opis prostožidarskega reda dobrih templjarjev (Independent Order of Good Templers), kjer je neznani avtor, verjetno Avsec, povzel knjižico Augusta Forela o zgodovini in namenu gibanja. Čeprav katoliški duhovnik, se je o redu izražal nadvse navdušujoče: »Morda bo to tudi komu, ki rad povdarja silo in vspehe krščanske organizacije, odprlo oči, da bo pripoznal, da smo v tem, tako važnem socijalnem vprašanju daleč za framazoni in socijalnimi demokrati...«<sup>59</sup>

Abstinenti so Škrabcu odgovarjali, da je treba sprejeti vse, kar je dobro, ne glede na izvor. Čeprav izhajajo abstinenčne ideje od nesprijemljivih gibanj, so vendar same dobre in zato jih je treba podpreti. Temu mnenju se je pridružil tudi Aleš Ušeničnik, eden izmed takratnih vodilnih slovenskih katoliških filozofov in teologov, ki je zapisal: »Če je abstinenca vir socialnega zdravja, zakaj je ne bi mogel priporočati tudi kristjan, najsi jo priporočajo tudi framasoni? Ali naj bi samo zaradi tega, ker framason dela nekaj dobrega, kristjan ne smel delati istega? Naj žive abstinentje!«<sup>60</sup> Ogorčeno sta v *Piščalki* odgovarjala predvsem Josip Kosec in Franc Avsec in navajala Kristusov zgled obedovanja z grešniki. Prav tako so pobijali Škrabčevo argumentacijo, da je Kristus na svatbi v Kani Galilejski spremenil vodo v vino; to bi gotovo lahko bilo tudi brezalkoholno vino. In kaj je sploh zmernost? Znanstveniki ne morejo dognati njene prave meje, zato »zmerniki« pravzaprav le rušijo delo

<sup>57</sup> Orožen, »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju«, 42.

<sup>58</sup> Prav tam.

<sup>59</sup> »Piščalka za abstinenti, pive in pijance«, *Piščalka*, let. I, št. 1.

<sup>60</sup> Orožen, »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju«, 42.

abstinentov. Polemika se je stopnjevala še skozi ves drugi letnik *Piščalka*, o ostrini zgovorno nekaj naslovov: »Cvetje za 'zmernost'«, »'Cvetje' vidi hudiča«, »'Cvetje' rešuje 'čistost'«, »Jagnje Božje, ki odjemlješ grehe alkoholizma« itd. V polemiko se je vključil tudi pisatelj in duhovnik Fran Saleški Finžgar, ki sicer ni verjel v možnost obstoja abstinenčne družbe, vendar je pohvalil urednikov pogum.<sup>61</sup>

V polemiki, ki na trenutke deluje močno tragikomično, gotovo ne smemo iskati le teoloških vzrokov. V ozadju se je namreč skrival spopad med progresivno in konservativno katoliško inteligenco, ki je v začetku 20. stoletja potekal v vsej katoliški cerkvi.<sup>62</sup>

### Epilog

Ogledali smo si osnovne poteze začetkov modernega protialkoholnega gibanja na Slovenskem. To je delovalo predvsem okrog revije *Piščalka* in društva Abstinent. Videli smo, da so bili slovenski protialkoholni borci tega časa močno vpeti v sočasno mednarodno moderno abstinenčno gibanje, o delovanju katerega so tudi redno poročali. Čeprav so vodilno vlogo v njem, podobno kot sredi 19. stoletja, ko je na tem področju deloval predvsem škof Anton Martin Slomšek, ohranili duhovniki, so se ravnali po zgledih sočasnih tujih protialkoholnih gibanj in znanstvenih spoznanj. Alkohol so razumeli kot strup ne glede na zaužito količino in se posledično zavzemali za popolno abstinenco. Alkoholizem tako ni bil več primarno greh v krščanskem smislu, temveč bolezen, ki jo je potrebno zdraviti. Poznali so tudi teorijo progresivne degeneracije, po kateri predstavljajo alkoholiki neposredno grožnjo meščanski družbi, saj se učinki alkoholizma neposredno prenašajo iz staršev na otroke. Verjeli so, da lahko protialkoholna propaganda na vseh ravneh družbe Slovence odvrne od pogubne poti alkoholizma, po kateri se slovenski narod opoteka proti breznu pogube. Glavno orožje v tem boju naj bi bila predvsem protialkoholna revija *Piščalka* in društvo Abstinent, ki je bilo ustanovljeno novembra 1905 v Ljubljani. Društvo je poskušalo širiti protialkoholno misel med ljudi, organiziralo je predavanja, shode in celo protialkoholno veselico, kar pa seveda ni ustavilo nezmernega uživanja alkohola med Slovenci, ki so na samem evropskem vrhu glede uživanja alkoholih pijač še danes. Zaključimo torej s Cankarjevim odgovorom Henriku Tumi, ko mu je slednji oponesel pijančevanje: »Saj jaz, hudiča, nisem kriv, da sem Slovenec.«<sup>63</sup>

<sup>61</sup> Orožen, »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju«, 47.

<sup>62</sup> Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec«, 33.

<sup>63</sup> Šepetavc, »Pijem, torej sem Slovenec«, 35.

### Viri in literatura

#### Časopisje:

*Piščalka*, let. I-II.

#### Arhivsko gradivo:

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI\_ZAL\_LJU/0489 Mesto Ljubljana, Reg. I, fasc. 1388, fol. 1393-1396, 1488-1492.

#### Članki in monografije:

Orožen, Martina. »Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju – primer globalne semantike«, v: *Škrabčeva misel III.* (Nova Gorica, 1998), 31-49.

Prijatelj, Anton. »Pater Škrabec in zmerno pitje«, v: *Škrabčeva misel I.* (Nova Gorica, 1995), 165-171. *Slovenska književnost*, s.v. »Medved, Anton«.

Studen, Andrej. *Pijane zverine.* (Celje, 2009).

Šepetavc, Anton. »Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva«, *Zgodovina za vse* 2, št. 1 (1995), 18-36.

Zajc, Marko. »Malo piti, ali to kaj škoduje treznostni akciji v domovini? Prav nič.«, *Zgodovina za vse* 15, št. 2 (2008), 58-68.

### Zusammenfassung

#### „WASSER IST DOCH AM BESTEN“

*Die Antialkoholbewegung im slowenischen Gebiet im Lichte der Zeitschrift Piščalka und des Vereins Abstinent*

Der Alkoholismus gehörte zu den brennendsten sozialen Problemen des 19. Jahrhunderts. Ihm wurde zunächst von der katholischen Kirche und der bürgerlichen Moral, die ihn als Sünde bzw. moralischen Misserfolg des Alkoholikers sahen, der Kampf angesagt. Ende des 19. Jahrhunderts setzte sich jedoch eine andere, wissenschaftliche Ansicht durch, die den Alkoholismus als Krankheit und Alkohol als Gift verstand. Dieses neue Verständnis hatte auch auf die damalige Antialkoholbewegung großen Einfluss – sie ging vom Eintreten für die Mäßigung weitgehend ab und begann die völlige Abstinenz zu propagieren. Im slowenischen Gebiet setzten sich diese neuen Ansichten über den Alkohol und das Problem des Alkoholismus in den ersten Jahren des 20. Jahrhunderts durch. So begann im Jahr 1905 die Zeitschrift *Piščalka* [Die Pfeife] zu erscheinen, die den Alkoholismus vom wissenschaftlichen Standpunkt aus behandelte. Sie propagierte den völligen Verzicht des

Genusses jeglicher alkoholischer Getränke und erklärte Alkohol zu einem Gift. Ihre modernen Ansichten trafen auf Widerstand der konservativen Elemente in der katholischen Kirche, was zu einer scharfen Polemik zwischen dem Kreis um die Zeitschrift *Piščalka* und dem Franziskaner Stanislav Škrabec führte. Die Pläne der damaligen slowenischen Kämpfer gegen den Alkohol – unter denen immer noch die Geistlichkeit überwog – zur Errichtung eines breiten Netzes an Antialkoholorganisationen wurden nicht verwirklicht. Lediglich der Verein *Abstinent* [Der Abstinenzler] unter Führung von Janez Evangelist Krek wurde gegründet. Die Mitglieder mussten sich verpflichten, in einem bestimmten Zeitraum auf den Genuss alkoholischer Getränke zu verzichten. Der Verein versuchte die slowenische Bevölkerung durch Vorträge, das Austeilen von Flugblättern und die Organisierung gesellschaftlicher Ereignisse vom Alkoholenuss abzubringen. Trotz eifriger Tätigkeit gab es aber kaum echte Erfolge. Aufgrund finanzieller Schwierigkeiten stellte die Zeitschrift *Piščalka* ihr Erscheinen bereits im Jahr 1906 wieder ein.

**Schlagwörter:** Antialkoholbewegung, 20. Jahrhundert, Alkoholismus, Zeitschrift *Piščalka*, Verein *Abstinent*, slowenische Länder, Stanislav Škrabec, Polemik

Mateja Ratej

## »S svojo žrtvijo sva vključena v nekaj orjaškega«

Edvard Kardelj – človek, aktivist, oblastnik

**RATEJ Mateja**, dr., znanstvena sodelavka,  
Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1,  
1000 Ljubljana

**929Kardelj E.**  
323(497.1)"193"

»S SVOJO ŽRTVIJO SVA VKLJUČENA V NEKAJ  
ORJAŠKEGA«

*Edvard Kardelj – človek, aktivist, oblastnik*

Avtorica se v prispevku ukvarja z osebnostjo komunističnega aktivista Edvarda Kardelja v tridesetih letih 20. stoletja, ko se je eden najpomembnejših povojnih slovenskih politikov pospešeno oblikoval kot politično misleč posameznik v nelegalni politični organizaciji. S pomočjo Kardeljevih zasebnih pisem analizira odnos z ženskama, ki sta Kardelja izrazito zaznamovali, najprej mati Ivana, kasneje žena Pepca. Ob tem se dotakne še fenomena javne zamolčanosti Kardeljeve prve žene Franice, zanima pa jo tudi razvoj Kardeljeve politične drže od aktivistične v oblastniško, ki se je dogajal med in po drugi svetovni vojni, in ga skuša avtorica artikulirati s pomočjo spominov njegovih sodobnikov.

**Ključne besede:** Kraljevina Jugoslavija, Edvard Kardelj, Franica Kardelj, Pepca Kardelj, biografije

**RATEJ, Mateja**, PhD, Research Fellow, Institute of  
Cultural History, Scientific Research Centre, Slovenian  
Academy of Sciences and Arts, Novi trg 1,  
1000 Ljubljana

**929Kardelj E.**  
323(497.1)"193"

“WITH OUR SACRIFICE WE ARE PART OF  
SOMETHING GIGANTIC”

*Edvard Kardelj – Man, Activist, State Official*

The author deals with the personality of the communist activist Edvard Kardelj in the 1930s, when one of the central Slovene postwar politicians quickly came to develop as a politically thinking individual within an illegal political organization. On the basis of Kardelj's private letters, the article analyzes his relationship towards two women who played a pivotal role in his life: first his mother Ivana and later his wife Pepca. The article also touches upon the phenomenon of public concealment of Kardelj's first wife Franica and follows the development of Kardelj's political attitude from that of an activist to that of a state official, which took place during and after the Second World War; the author tries to articulate this process with the help of the memoirs of his contemporaries.

**Key words:** Kingdom of Yugoslavia, Edvard Kardelj, Franica Kardelj, Pepca Kardelj, biographies

»V vsakem človeku je suženj in samosilnik, zatirani in zatiralec;  
in samo trdo dejstvo, da vsi ne moremo biti zatiralci,  
nas deli v bolj ali manj zatirane, v večje in manjše  
zatiralce.«<sup>1</sup>

Demokrat ali avtokrat? Hladen dolgočasnež ali topel dobrosrčnež? Stroj ali človeško bitje? Nasprotujoče si ocene Kardeljeve osebnosti so jasen znak, da je komunistični ideološki aparat njegovo človeško bistvo izmaličil do nerazpoznavnosti. Ker si zgodovinarji velikokrat zastavljamo vprašanje, ali je posameznika naredila doba ali pa je on naredil njo,<sup>2</sup> želim Edvarda Kardelja brati skozi razmerja, ki jih je imel z ljudmi – zdi se namreč, da je po tej poti mogoče razumeti njegov človeški potencial, ki me zanima v pričujočem članku. Mamljivo je sprejeti idejo, da je biografska metoda izraz odpora do objektivistične enostranosti, ki do skrajnosti objektivizira subjektiviteto, kar je še posebej poudarjeno v marksistični koncepciji družboslovnih in humanističnih ved.<sup>3</sup>

Raziskovalna intenca na tem mestu ni popolna biografija Edvarda Kardelja, vpeta v sočasno zgodovinsko dogajanje, temveč zgolj izpostavitve nekaterih biografskih segmentov, ki skušajo Kardeljevo osebo ujeti zunaj ustaljenih ideoloških predstav o njem. V skladu s tem se z analizo Kardeljevih knjižnih del, ki odstirajo pisca kot političnega ideologa jugoslovanskega socialističnega sistema, v članku ne bom ukvarjala.



Devetega oktobra 1934 se je za politično elito Kraljevine Jugoslavije podiral svet. Na uradnem obisku v Franciji je bil v Marseillu skupaj s francoskim zunanjim ministrom Barthoujem v atentatu ubit jugoslovanski kralj Aleksander Karađorđević. Sledilo je strogo žalovanje na državni ravni. Ljubljanskega publicista in komunista Edvarda Kardelja v tem času ni skrbel možen razpad države zaradi smrti kralja in izguba osrednjega povezovalnega faktorja državitvornosti. Tik pred marsejskim atentatom je v izjavi opozarjal na rastočo politično moč Nemčije. Bil je izrazito oster: to je triumf organiziranega nasilja, biološko utemeljena brutalnost, rasna blaznost, preganjanje Judov, intelektualcev, socialistov in demokratov, in vse to z namenom, zgraditi tretji rajh za dobo tisoč let. Dantejev inferno bi bil ljubka idila v primeri s peklom, ki se nam spričo modernih uničevalnih instrumentov obeta, je preroško ugotavljal

Kardelj in sklenil, da nič ne pomaga o tem filozofirati, potrebna so dejanja.<sup>4</sup>

Tri tedne po atentatu, 31. oktobra 1934, je bila pred Mestnim poglavarstvom v Ljubljani sklenjena civilna zakonska zveza med njim in Franico Možan (včasih zapisano kot Mužan ali Mežan).<sup>5</sup> Njun zakon ni bil potrjen pred cerkveno institucijo, ker je Kardelj 23. oktobra 1934 na Mestnem poglavarstvu prijavil svoj izstop iz Katoliške cerkve. V popisih je bil odtlej voden kot »brezkonfesionalec«. <sup>6</sup> Josip Vidmar se je Kardelja v tistem času spominjal kot nemirnega misleca, ki se je s sunkovitimi kretnjami sukal med mizami ljubljanske unionske kavarne, a ni zaradi siromaštva nikoli ničesar naročil.<sup>7</sup>

Oblikovanje politične osebnosti Edvarda Kardelja je bilo najtesneje povezano z oblikovanjem in obstojem prve jugoslovanske države. Samo nekaj mesecev po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev se je leta 1919 kot devetletni deček udeležil svojih prvih delavskih demonstracij skupaj z materjo Ivano, rojeno Brecejnik, sindikalistko v ljubljanski Tobačni tovarni. Mater je opisoval kot odločno in bojevito žensko, ki ga je ne le razumela, ampak tudi odobraval njegovo politično delovanje in mu pomagala pri njem. Znana je prigoda mladega Kardelja iz uradnih biografij, ko v šoli ni hotel napisati spisa z naslovom Moja mati, saj »karkoli bi napisal o svoji materi, bi bilo mnogo slabše od tistega, kar ona v resnici je. Omadeževal bi jo.«<sup>8</sup> Umrla je še pred koncem druge svetovne vojne, po pričevanju Kardeljevih biografov zasmehovana celo od bolniških sester, ker je vzgojila komunista. Kardelj se materinega pogreba ni mogel udeležiti.<sup>9</sup>

Okrožno sodišče v Ljubljani je 6. februarja 1939 na Franičino željo razveljavilo zakonsko zvezo med njo, ki je bila tedaj zasebna uradnica v Beogradu, in Kardeljem. Sodba v imenu Njegovega Veličanstva Kralja je krivdo za razvezo pripisala Franici Kardelj, razlog pa je bil – prešuštvo. Ker se je novopečeni soprog že 12 dni po poroki zaradi grožnje aretacije umaknil v tujino, od koder se je vrnil šele leta 1937, je Franica medtem v Beogradu spletla ljubezensko razmerje z neimenovanim srbskim akademikom, Kardelju pa v pismu decembra 1937 na njegov poziv, naj se iz Beograda vrne v zakonsko zvezo,

<sup>4</sup> Edvard Kardelj – skica za monografijo, 29.

<sup>5</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Okrožno sodišče v Ljubljani – Sodba v imenu Nj. Vel. kralja, 6. 2. 1939.

<sup>6</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Uradno potrdilo Mestnega poglavarstva Ljubljana, 14. 7. 1939.

<sup>7</sup> Vidmar, *Obrazi*, 581.

<sup>8</sup> *Vipotnik, Edvard Kardelj*, 3.

<sup>9</sup> *Vipotnik, Edvard Kardelj*, 1-2, 14; *Edvard Kardelj – skica za monografijo*, 25.

<sup>1</sup> Zupan, *Menuet za kitaro*, 33.

<sup>2</sup> Glej npr.: Rahten, *Historične in teoretične osnove slovenske politične biografike*. V: *Pozabljeni slovenski premier*, 17.

<sup>3</sup> Luthar, *Med kronologijo in fikcijo*, 118.

sporočila, da z njim noče in ne more več živeti. Poročiti se je želela z akademikom, morda tudi v strahu, da bi morala v primeru vrnitve v zakonsko zvezo ne le ljubiti, ampak tudi finančno vzdrževati brezposelnega Kardelja. Za razvezo je Franica zaprosila že med Kardeljevo odsotnostjo, vendar je bila njena tožba zoper Kardelja tedaj pravnomočno zavrtnjena;<sup>10</sup> kasnejša revizija postopka je ponovno ugotovila, da Kardelj Franice ni trajno (»zlobno« oz. »hudobno«) zapustil, temveč se je v tujino umaknil pred aretacijo, še prej pa je soprogi pojasnil, da se bo vrnil.<sup>11</sup> Franica se je na rzsodbo Okrožnega sodišča pritožila, vendar je Apelacijsko sodišče v Ljubljani 20. maja 1939 pritožbo zavrnilo.<sup>12</sup>



Družina Kardelj: Edvard sedi ob očetu, lepa mati Ivana pestuje najmlajšega Janeza, v ozadju stoji Edvardova sestra Pepca; staršema se je v kasnejših letih rodil še sin Bojan (vir: Vipotnik, Edvard Kardelj)

O Kardeljevi prvi ženi ni veliko znanega, razen da je bila verjetno doma iz Radovljice, o čemer je kmalu po vojni v emigrantskem tisku pisal Ivan Andrejčič, ki je presenetljivo točno navedel datuma njune (civilne) poroke in Kardeljevega izstopa iz Katoliške cerkve, kar pomeni, da je imel zanesljiv vir iz nekdanje banske uprave.<sup>13</sup> Kardelj se je v sedemdesetih letih 20. stoletja tistega obdobja spominjal zgolj po politični plati: »Povedati moram, da sem bil v začetku leta 1937 še vedno v Moskvi kot predavatelj zgodovine svetovnega delavskega gibanja in zgodovine delavskega gibanja Jugoslavije. Tilo je že v drugi polovici leta 1936 predlagal, /.../ naj bi se vrnil na ilegalno delo v Jugoslavijo, kjer bi prevzel odgovornost za pripravo ustanovnega kongresa KPS. Po precejšnjem zavlačevanju je Kominternina v to privolila. Ko sem prišel v Ljubljano, so mi tovariši iz pokrajinskega komiteja, ki so imeli zvezo z nekaterimi ljudmi v aparatu banske uprave, povedali, da je prišla v roke jugoslovanski policiji informacija o mojem odhodu iz Moskve.«<sup>14</sup>

Skladno s tem je bil Kardelj po prihodu v domovino stalno opazovan. Maja 1938 je na Kraljevo bansko upravo naslovil pritožbo, ker mu je policijski agent sledil

celo na zasebni vrt družinskih prijateljev. V pritožbi je zapisal, da mu sleherni dan policijskega zasledovanja prinaša veliko materialno in moralno izgubo in zaključil, da se bo v primeru neupoštevanja pritožbe prisiljen obrniti na slovensko javnost.<sup>15</sup> Policija je bila sicer iz dneva v dan bolj strokovno podkovan za preganjanje komunističnih aktivistov, sistematično usposabljanje policistov za boj proti komunističnemu gibanju pa se je okrepilo v času, ko je bil na mestu ministra za notranje zadeve Kraljevine Jugoslavije vodja slovenskega dela Jugoslovanske radikalne zajednice oz. načelnik (bivše) Slovenske ljudske stranke Anton Korošec (1935-1938).<sup>16</sup>

Če ob listanju po uradnih Kardeljevih biografijah ne najdemo njegove prve žene Franice, je povsem drugače z Josipino (Pepco) Maček. Prijateljvala sta že med Kardeljevim ločitvenim postopkom, junija 1939 pa sta na Kraljevo bansko upravo Dravske banovine vložila prošnjo, da se jima spregleda zakonski zadržek različnosti vere in se jima dovoli poroka.<sup>17</sup> Prošnja je bila zavrtnjena, a se je Edvard po razrešitvi birokratskih zapletov avgusta vendarle poročil s katoličanko in članico pokrajinskega komiteja Komunistične partije Slovenije.<sup>18</sup>

<sup>10</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Okrožno sodišče v Ljubljani – Sodba v imenu Nj. Vel. kralja, 6. 2. 1939.

<sup>11</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Okrožno sodišče v Ljubljani – Revizija, 19. 4. 1938.

<sup>12</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Apelacijsko sodišče v Ljubljani – sodba v imenu Nj. Vel. kralja, Ljubljana, 20. 5. 1939.

<sup>13</sup> Andrejčič, Edvard Kardelj, minister – morilec, 7.

<sup>14</sup> Edvard Kardelj – skica za monografijo, 31.

<sup>15</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Pritožba Edvarda Kardelja na Kraljevo bansko upravo zaradi policijskega zasledovanja, Ljubljana, 5. 5. 1938.

<sup>16</sup> Kante, Hišna in osebna preiskava v politični policiji, 180-182.

<sup>17</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Odločba Kraljevske banske uprave Dravske banovine, Ljubljana, 13. 7. 1939.

<sup>18</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Življenjepis Pepce Kardelj.



Njuna življenjska in politična zgodba je bila odtlej nerazdružljiva, kar je Kardelj lepo izrazil v pismu soprogi aprila 1940, ko je bila zaradi komunističnega delovanja zaprta v taborišču v Bileči: »Moraš priznati, da so redki ljudje, ki so tako popolnoma zlili svoje življenje v eno kakor midva in zato si vedno mislim, da se tu ne more ničesar zgoditi, kar bi porušilo to povezanost.«<sup>19</sup> Njun odnos je bil po koncu druge svetovne vojne mitiziran artefakt, simbolno podržavljen skupaj s Kardeljevim likom. A vendar, koliko simbolike v sebi nosi v Kardeljevem arhivu ohranjena risbica enega od njegovih vnukov, najbrž vnukinje Katarince, ki je bila v polju javnega predstavljena kot oseba, ki je odkrivala Kardejevo mehko, človeško plat; risbica je prikazovala dedka na njegov šestdeseti rojstni dan (tj. leta 1970), kako sedi ob polni mizi dobrot, daril in cvetja – povsem sam.<sup>20</sup>

Ko je bila Pepca leta 1940 tri mesece zaprta v Bileči, je Kardelj soprogi pisal dolga, več deset strani obsegajoča pisma o vsem mogočem, a jo tudi nenehno bodril, opogumljal in politično motiviral. Pepca je bila od svojega trinajstega leta delavka z dokončanimi sedmimi razredi osnovne šole,<sup>21</sup> zaradi česar so bili nekateri Kardeljevi znanci skeptični do njunega odnosa. Sam se za dvome drugih ni brigal, nasprotno, čutil je dolžnost, da soprogi pomaga k boljši izobrazbi. V pokroviteljskem duhu, ko je Pepci med drugim priporočal, naj se nitar prekomerno ne odebeli, ji je v zapor poslal rusko jezikovno vadnico in slovensko slovnico z natančnimi navodili, kako naj se uči pravopisa, da mu v pismih ne bo več pisala »klup« ali »klub« namesto »kljub«. Kot strog učitelj ji je v šali zagrozil, naj vsako njeno pismo obsega vsaj štiri strani, sicer se ji bo doma maščeval.<sup>22</sup>

Pepca Kardelj se je konec sedemdesetih let 20. stoletja spominjala, da so bila malodane vsakodnevna Kardeljeva pisma, v katerih jo je »zavito« informiral o zunanjih dogodkih, spodbuda za vse politične kaznjence in ne le zanjo.<sup>23</sup> Ob neki priložnosti je Kardelj Pepci napisal, da je vračanje k starim odnosom podobno kot bi oblekel staro, raztrgano srajco in da si sam ne predstavlja, kako bi lahko še kdaj živel z nekom, od katerega se je zaradi določenih okoliščin poprej ločil.<sup>24</sup> Takšna Kardeljeva izpoved daje slutiti, da Pepca tedaj ni bila



Risbica enega od Kardeljevih vnukov ob dedkovem rojstnem dnevu (Arhiv Republike Slovenije, fond: Edvard Kardelj)

natančno obveščena o soprogovem odnosu s prvo ženo Franico. Ko je bilo sredi aprila 1940 iz Bileče izpuščenih 15 zapornikov, je Kardelj med njimi nestrpno, a zaman iskal svojo ženo: »Kontrast med pričakovanjem tebe in med tem, kar se je v resnici zgodilo, je tako velik, da mi ne boš zamerila, če ti povem, da sem take volje, da bi samega sebe zgrizel.«<sup>25</sup> Osebnosti okoliščine so v resnici grizle njegov želodec, hudo ga je bolelo, a k zdravniku ni upal, zato si je terapijo predpisal kar sam: teden dni stradanja ob limonadi, nato pa odmerjeni obroki hrane dvakrat dnevno.<sup>26</sup>

V času, ko je bila Pepca zaprta, je Kardelj marca 1940 na podpredsednika vlade Vladka Mačka naslovil odprto pismo za razpustitev koncentracijskih taborišč, kar se mu je zdelo bistvenejše od izpustitve trenutnih zapornikov: »Ne naslavljam to pismo na Vas, da bi prosil milosti za internirane mučenike,« je začel. »Njihova osvoboditev ni vprašanje Vaše dobre volje, marveč vprašanje zmage človeškega nad nečloveškim, svetlega nad temnim, napredka nad reakcijo.«<sup>27</sup> Nekateri kolegi so Kardelju

<sup>19</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci Kardelj, Ljubljana, 27. 4. 1940.

<sup>20</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-2-30-49, Risbica ob dedkovem šestdesetem rojstnem dnevu; Vipotnik, Edvard Kardelj, 30-31.

<sup>21</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, Življenjepis Pepce Kardelj.

<sup>22</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pisma Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, 29. 3. 1940; 5. 4. 1940; 7. 4. 1940.

<sup>23</sup> Edvard Kardelj – skica za monografijo, 62.

<sup>24</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, 7. 4. 1940.

<sup>25</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, 17. 4. 1940.

<sup>26</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, 24. 4. 1940.

<sup>27</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 156, Odprto pismo dr. Mačku Vladimirju, 6. 3. 1940.

očitali pretirano v nemo zaradi čustvene vpletenosti, vendar je sam očitke v pismu tistu in tašči močno zavrčal: »Naj si vendar dajo dopovedati, da ne gre samo za to, da izpuste ljudi, ampak da taborišča ukinejo!« Obenem je bil prizadet in jezen tudi na Pepco, ki zaradi takšnih in drugačnih šumov v komunikaciji ni zaupala Kardeljevim akcijam za njeno osvoboditev,<sup>28</sup> hkrati pa zmeden zaradi lastne »scrkljanosti« in »pomehkuženosti«, ki sta rasli obenem s čustveno navezanostjo na ženo.<sup>29</sup>

Za izpustitev Pepce Kardelj se je v začetku maja 1940 zavzela tudi slovenska sekcija Jugoslovanske ženske zveze, ki je združevala več sto ženskih društev. Na predsednika vlade Dragišo Cvetkovića naslovljen poziv je sestavila Angela Vode, ki je bila leta 1939 izključena iz Partije, po letu 1945 pa obsojena in šest let zaprta v ženskem zaporu Rajhenburg (Brestanica); do svoje smrti je bila izključena iz javnega življenja. V pismu premierju je bila za razliko od Kardelja bolj osebna kot politična: »Ker je imenovana težko bolna na ledvicah, kar utegne postati smrtno nevarno, ker pogreša nujne zdravniške nege in primerne postrežbe ter celo vsake ženske oskrbe, prosimo, da se ji čimprej vrne svoboda in se izroči v domačo oskrbo. V zavesti, da Vas vodi pri izvrševanju Vaših visokih dolžnosti čut pravičnosti, smo prepričane, da boste našo prošnjo blagohotno upoštevali, zlasti ker po verodostojnih informacijah konfiriranki upravne oblasti ne očitajo nikakega dejanja, ki bi se moglo smatrati kot kršenje javnega reda in miru.«<sup>30</sup>

Snahi Pepci je v Bilečo pisala tudi Ivana Kardelj. V bodrilnih, tolažečih besedah jo je spodbujala, da vztraja in zdrži krut zaporniški način življenja, na koncu pa je zaključila s skrbjo za vse Pepcine sotrpine in sotrpinke: »Prav pristrčno te pozdravlja in poljublja, kakor tudi vse fante in dekleta, mama.«<sup>31</sup> Eden zgodnjih slovenskih komunistov Miha Marinko v spominih opisuje Kardeljevo mater kot »mamico zaprtih tovarišev«, saj je v tridesetih letih 20. stoletja velikokrat obiskovala zaprte komuniste, sinove tovariše, in jim prinašala perilo in priboljške.<sup>32</sup>

Eden najvplivnejših politikov poveljne Jugoslavije Aleksandar Ranković je trdil, da je imela Pepca po koncu druge svetovne vojne velik neformalen vpliv na najvišje politične kroge v državi. Še zlasti obremenjujoča so bila njena nesoglasja s Titovo soprogo Jovanko, ki so zastrupljala tudi (že tako dovolj hladni) odnos med

Titom in Kardeljem.<sup>33</sup> Ko je Kardelj umrl, je dobila Pepca v brezplačno uporabo stanovanjsko družinsko hišo, v kateri so Kardeljevi živeli že prej. Stroške vzdrževanja je prevzel Protokol Izvršnega sveta Skupščine Socialistične Republike Slovenije.<sup>34</sup> Vzporedno z demokratizacijo slovenskega političnega prostora v osemdesetih letih prejšnjega stoletja je postajala Pepca Kardelj v polju javnega vse bolj zaničevana. Leta 1990 je bila njena smrt zavita v prav toliko tančic kot poprej življenje.

Uporna Ivana, pozabljen Franica in podržavljen Pepca so bile velike ženske v življenju nekega moškega, ki je izjemno zaznamoval slovenski kulturni imaginarij 20. stoletja na Slovenskem. Družbena konstrukcija realnosti je besedna zveza, ki sta jo v šestdesetih letih prejšnjega stoletja v teoriji utemeljila sociologa Peter Berger in Thomas Luckmann.<sup>35</sup> Če pustimo ob strani teorijo in (pre)prosto uporabimo sintagmo, lahko zaključimo, da je tako skonstruirana realnost v nekem zgodovinskem trenutku Ivani, Franici in Pepci odmerila vloge, ki jih po pravilu odmerja, prvič, materam, drugič, ženskam in, tretjič, ženskam pomembnih moških. Če bi bila realnost skonstruirana drugače, bi vsaka od njih zlahka odigrala tudi naslovno vlogo.

Kot ugotavlja zgodovinarica Marta Verginella v svojih Ženskih obrobjih, historiografski pogledi v preteklost žensk potrjujejo, da je zgodovina žensk zgodovina drugega spola, ki si z moškim spolom ni nikoli enakovredno delil sveta in je bil, ne glede na vsakokratno različno socialno, razredno, poklicno, politično, etnično ali generacijsko pripadnost, vselej postavljen v podrejen ali zapostavljen položaj. Pogled onkraj vidnega v globine zgodovinskega dogajanja, v to, kar imenujemo družbene strukture, in v svet imaginarnega in simbolnega, razkrije trdoživost družbenih in kulturnih spon, ki so določale in ohranjale odvisnost žensk od moških.<sup>36</sup>



Čeprav je bila stranka komunistov v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana in je delovala v ilegali, je bil Miha Marinko prepričan, da so komunisti v zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja na sodnih procesih ponosno in samozavestno branili svoje politično prepričanje, kar je bila po njegovem mnenju zasluga vzgoje, ki jim jo je dala Partija. Ker so bila sojenja javna in je o njih poročalo časopisje, so brez omahovanja izkoristili situacijo za

<sup>28</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 156-17-5, Pismo Edvarda Kardelja Poldetu in Rozi Maček, 30. 4. 1940.

<sup>29</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, Ljubljana, 25. 4. 1940.

<sup>30</sup> Vode, Spomin in pozaba, 200-201.

<sup>31</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 156-18-6, Pismo Ivane Kardelj Pepci Kardelj, februar 1940.

<sup>32</sup> Marinko, Moji spomini, 198.

<sup>33</sup> Ranković, Dnevniške zabeleške, 126, 128, 152-153.

<sup>34</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 156-27-15, Odločba izvršnega sveta Skupščine Socialistične republike Slovenije, 4. 4. 1979.

<sup>35</sup> Berger, Luckmann, Družbena konstrukcija realnosti.

<sup>36</sup> Verginella, Ženska obrobja, 7-8.

širjenje radikalnih političnih stališč. Leta 1933 je oblast sodne razprave za javnost zaprla.<sup>37</sup>

Izurjeni policijski agenti so ulovljene komuniste na zaslišanjih posebno radi mučili tako, da so jih stiskali in vlekli za moda v upanju, da bodo izdali kar največ informacij o gibanju, ki so mu tako odločno pripadali.<sup>38</sup> Ko je Vladimir Dedijer ob neki priložnosti vprašal Edvarda Kardelja, kaj je čutil, ko so ga več dni neprestano mučili, preden so ga leta 1930 za dve leti zaprli v Požarevcu, je ta odgovoril, da v vsem tistem vzdušju ni čutil ničesar – niti udarcev ne. V približevanju drugega svetovnega spopada, ko je bila organizacija komunistov bolj in bolj trdna, sta Tito in Kardelj neomajno zastopala stališče, da ni tako hudega policijskega mučenja, ki se ga ne bi dalo vzdržati. Graditelja stranke, ki je silovito ujela svoj val na premici časa, sta vedela, da lahko samo zaupanje v tovariša, da med mučenjem ne bo izdal imen, utrjuje tovarništvo v Partiji.<sup>39</sup>

Ne glede na to, da so pogledi akterjev morda z današnjega vidika izkrivljeni, so za našo obravnavo edini resnični. Povedano drugače: ni pomembno, ali so komunisti med mučenji resnično zdržali pritisk ali ne, temveč dejstvo, da so mučenja kasneje doživljali in interpretirali tako oz. da so sebe razumevali kot takšne, ki lahko prenesejo telesna mučenja, ter jih je kot takšne doživljala tudi okolica.

Še preden se je vojna razširila na jugoslovanska tla, se je Kardelj veselil, da živi na prelomu dveh epoh, saj je v pismu Pepci pisal, »da sva s svojo žrtvijo vključena v nekaj orjaškega novega, ki bo v zgodovini zapisano kot največji dogodek v zgodovini človeštva. Zavedaš se, da nisi nepomemben črvič, ki ga lahko brez vsake škode pregazijo, si ustvarjalec in bojevnik za nekaj dobrega in lepega.«<sup>40</sup> Po nemškem napadu na Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941 so bili komunisti zaradi dolgotrajnega kontinuiranega in sistematičnega podtalnega delovanja v primerjavi z ostalimi političnimi akterji v državi v lepi prednosti.

Od daleč gledani pretekli dogodki se zmeraj kažejo čudovito enostavni in tudi tokrat se je zdelo, kot da je dolgoletnim ilegalnim političnim aktivistom pred vstopom v svetovni konflikt potrebno samo še izbrati nova ilegalna imena. Aleš Bebler se je spominjal, kako je nekega večera kvartopirsko omizje ubogalo Kardelja, ki je ocenil, da je nastopil čas za to: sam je postal Krištof,

Boris Kidrič Peter, Franc Leskošek Luka, Tone Tomšič Gašper, Aleš Bebler pa Primož. Naslednje jutro je Boris Kraigher, ki je spal drugod, sporočil, da bo Janez.<sup>41</sup> Kardelj je imel sicer leta 1942 v posesti še nekaj osebnih dokumentov na različna imena, izdanih pri Mestnem poglavarstvu v Ljubljani, denimo: Aleksander Skender, Albin Bajec in Avgust Ravnikar.<sup>42</sup>

Ko je bil Krištof enkrat rojen, je njegova z zunanjim videzom prav nič skladna karizma samo še strmo naraščala. Tudi član zavezniške misije v Jugoslaviji F. W. Deakin je med vojno po službeni dolžnosti zelo intenzivno razmišljal o njem: »Kardelj je bil bolj majhen, čeden človek, z naočniki in pristrženimi brčicami. Ni bil zgovoren, kadar pa je govoril, je z mirno samozavestjo in avtoriteto. Njegov videz je ustvarjal varljiv vtis, da gre za značilnega marksističnega knjižnega intelektualca, vendar sta njegov moralni status, ker je bil vodja slovenskega odpora, in spretnost, da je ustvaril eno samo resnično državno vsepartijsko združeno fronto, postavljala na laž tak preprosti vtis in odkrivala značilno politično spretnost in moč voditelja.«<sup>43</sup>

Edvard Kocbek se Krištofovi visoki avtoriteti v slovenski Partiji ni čudil. V tistem nenavadnem času v prvih letih vojne je bil tudi sam neprikrito očaran nad njo. Tenkočuten opazovalec je rad gledal, kako Kardelj počasi in jasno oblikuje besede in kako pri vseh pomembnih delih besedila skozi očala pogleda navzoče. Bil je to res nenavadno hitro vrteč se čas, ko je Kocbeka osvajal voditelj rahlo vibrirajoči glas. Občudoval ga je, ko je nekega julijskega večera 1942 soborcem slikal svoje spomine na Moskvo in kar ni mogel končati. V tej »slovanski Meki« se je pred vojno politično izobraževalo precejšnje število slovenskih komunistov, ki so mesto gledališč, muzejev, cerkva, trgov in ljudi kljub vojaški disciplini partijske šole kovali v zvezde.<sup>44</sup>

Med italijansko ofenzivo julija 1942 je celo stvarni Ladislav Ambrožič Novljan opazil Krištofovo agilnost. Ko je ob njem eksplodirala mina in je izmenjaje padal in skakal proč, si je mislil, da generira ta droban človek s poškodovano nogo, zaradi katere je bil pred vojno oproščen vojaške obveze,<sup>45</sup> in zaradi česar ga je bilo mogoče spoznati že na daleč, neverjetno energijo.<sup>46</sup> Ob koncu septembra 1942 je večerni hlad prihajajoče jeseni partizane pregnal v bunkerje. Edvard Kocbek je zadrževal dih

<sup>41</sup> Bebler, *Knjiga o Primožu*, 56.

<sup>42</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-2-30-49, *Ilegalni osebni dokumenti Edvarda Kardelja iz leta 1942*.

<sup>43</sup> Deakin, *Gora trdnjava*, 116.

<sup>44</sup> Kocbek, *Tovarišija*, 98, 113.

<sup>45</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-1-1-29, *Uverenje Komande Ljubljanskega vojnog okruga, Ljubljana, 9. 2. 1932*.

<sup>46</sup> Bebler, *Knjiga o Primožu*, 75-76.

<sup>37</sup> Marinko, *Moji spomini*, 6-9.

<sup>38</sup> Adamič, *Boj/Struggle*, 19-23.

<sup>39</sup> Dedijer, *Josip Broz Tito*, 260, 354, 358.

<sup>40</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, *Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, Ljubljana, 25. 4. 1940*.

v harmoniji trenutka: »Ko delam te zapiske, sedim za mizico v bunkerju. Sveča razsvetljuje prostor v tem kotu. Vsi tovariši so že na pogradih, tu pa tam spregovori kdo med njimi s šepetajočim glasom. Edino Kardelj še vedno bedi in piše pisma. Oba imava svetle obraze, kdaj pa kdaj se nasmehneva drug drugemu. Čez nekaj časa se je Kardelj nagnil malce naprej in z rahlo vibracljo v glasu dejal: 'Boš videl, Pavle, vse bo v redu, samo vztrajati moramo, vztrajati!'« Sem in tja je Kocbeka pograbila tolikšna vznesenost, da se mu je vsaka Krištofova izrečena beseda zazdela »brezpogojna kakor algebra, varna kakor granit in omamna kakor pomladna narava«.47 Medtem se je Josipu Vidmarju Kardelj v tistem času zdel sicer tovariški in prostodušen, a dostopen le strogo odmerjeno.48

Ne gre dvomiti v temno stisko soborcev, ko so v Kočevskem rogu leta 1942 obnemeli v prepričanju, da je Kardelja ubilo nasprotnikovo orožje, saj so dogodek malodane identično opisali tako Kocbek49 kot Josip Vidmar50 in Jože Javoršek. »Kidrič se ni mogel pomiriti. Kar plalo je v njem, a v skladu s svojo komunistično moralno se ni vdal: velet je iskati Kardelja in velet ga je poiskati, pa četudi v sovražnikovem gobcu. Izguba Kardelja ga je preganjala, da je kot žival hodil od skale do skale, od človeka do človeka. Prav zaradi tega pa tudi nikdar ne bom pozabil, kako je bilo, ko so Kardelja končno vendarle (na ramah) prinesli v naše zasilno taborišče. Bil je na smrt utrujen, bled okrvavljen, izpran. Zgrnili smo se okoli njega ter se ga dotikali, kakor bi se dotikali čudežnega življenja.«51

Pričevanj sodobnikov o Krištofovi požrtvovalnosti in človeškem dostojanstvu, ki ju je izžareval na bojnem polju, pa s tem ni konec. Slovenska partizanka Ladislava Becele, poročena Ranković, je bila 25. maja 1944 v Drvarju, ko ga je doletel desant. Njene oči so bile prikovane na Krištofa, ki je nemirno korakal sem ter tja po omejenem prostoru pečine, se ustavljal, jo gledal, a ni mogel razen 'Eh, Slavka!' reči ničesar. Čutila je, da misli na družino. Krištofov sinko je živel pod izmišljenim imenom v globoki ilegali v Ljubljani, ki je bila tedaj ob-



Partizani na Rogu: Pepca in Edvard Kardelj ter Boris Kidrič (vir: Vipotnik, Edvard Kardelj)

dana z žico.52 Ko se je Aleš Bebler dobro leto dni kasneje po koncu vojne skupaj z ženo stalno selil v Beograd, je z njima k svojim staršema potoval tudi Borut Kardelj. Bilo mu je pet let in vso pot je bil resen ter zamišljen.53

Borut Kardelj se je v odrasli dobi svojega mučnega zgodnjega otroštva spominjal medlo, a dovolj jasno, da mu ni dalo miru. Dogodki tistega časa so neusmiljeno in grobo vdiral v misli razvijajočega se pesnika: »Vedel sem, da imam nekje mater in očeta (ki je general), a svojih tedanjih občutkov, razen veselja nad generalom, se ne spominjam. /.../ Ker sem že tedaj vedel, da je moj oče general. Samo da na srečo nisem vedel, česa in zakaj. Ne vem, ali sem se zares zavedal, da mi ni ime tako, kot so me vsi imenovali. /.../ Danes, ko sem taval po pokopališču in iskal Ivanov grob, sem se skušal vsega tega spomniti, pa je ostalo kot doslej zaprto in uklenjeno v čas.«54

Sinova smrt zaradi samomora ob koncu leta 1971 je bila ena redkih priložnosti, ko je Kardelj sodelavcem pokazal svoja čustva. Objel je Josipa Vidmarja, zaihtel, nato pa se takoj pomiril in se zaprl v svojo žalost. Ko sta skupaj pripravljala izdajo zbirke Borutovih pesmi, je rekel le: »Vse v njem je razjedeno.«55 Ni mogel vedeti, kako boleče bo na lastni koži občutil besede, ki jih je aprila 1940 ob nepričakovani Hitlerjevi zasedbi Danske napisal Borutovi materi v Bilečo: »V: tem orjaškem boju, draga Pepca, postajajo vse naše osebne bolesti in žalosti

47 Kocbek, *Tovarišija*, 238, 242.

48 Vidmar, *Obrazi*, 587, 595.

49 Kocbek, *Tovarišija*, 146-151.

50 Vidmar, *Srečanje z zgodovino*, 218.

51 Javoršek, *Hvalnica zemlji*, 26-27.

52 Becele Ranković, *Življenje z Leko*, 68.

53 Bebler, *Čez drn in strn*, 152.

54 Kardelj, *Lačne zarije*, 7.

55 Vidmar, *Obrazi*, 601, 609.

tako majhne, da sem se te dni, kljub temu, da te imam vedno bolj rad, kar nekam umiril.«<sup>56</sup>

Po razgovorih glede usode Primorske in zlasti Trsta se je sredi avgusta 1944 Kardeljeva pojava znašla pod drobnogledom dnevnikega zapiska Izidorja Cankarja: malo šepast, umen, hladen, neoriginalen, miren, nevsiljiv s čimerkoli, zainteresiran zlasti za praktične rezultate, nedoktrinaren, trden, v formi popustljiv in v stvari nekompromisen, osebno skromen, priljubljen, do skrajnosti požrtvovalen in delaven, metodičen v organizaciji. Krištof je bil proti koncu vojne vse bolj velikopotezen. Trdil je, da bodo partizani zavzeli Trst vsaj pol ure pred zavezniki. Računajoč na Stalinovo podporo je zagotavljal, da obmorskega mesta ne bodo predali za nobeno ceno.<sup>57</sup> Ena prvih slovenskih komunistk Angela Vode je prav tako opazila spremembo Krištofovega značaja, ko se je bližal konec vojne. Ko se je po vojni v brestaniškem zaporu znašla pred paznikovim očitajočim pogledom, polnim okrutnosti in jeklene hladnosti, je izraz brž povežala s Kardeljem – tako je gledal, ko so se bližali zmagi.<sup>58</sup>

Zelo nazorno je trenutek, ko je ob koncu vojne iz aktivista postal oblastnik, opisal Kardeljev soborec Svetozar Vukmanović Tempo. Ko je dobil generalski čin, četudi ni nikoli poveljeval vojaški enoti v boju, se je počutil nelagodno, zdelo se mu je, da je prenehal biti komunist. Ljudem, ki so ga nazivali s 'tovarišem generalom', je vneto prigovarjal, naj ostane kar pri 'tovariš Tempó'. »Na Visu pa se je očitno nekaj spremenilo v meni. Ko sem gledal svoje tovariše v generalskih uniformah, sem si jo tudi sam zaželel obleči. Kako se človek hitro spremeni! Ko sem dobil uniformo, sem se v njej prijetno počutil.«<sup>59</sup> Že prve dni dela v centralnem komiteju je bil Tempo razočaran, saj je pričakoval, da bodo razmerja med tovariši ostala takšna, kot so bila v ilegalnem obdobju, čeprav se je zavedal hierarhičnih razlik, ki so nastale v času oblikovanja nove države. Namesto tega so tesna in neposredna razmerja med komunističnimi akterji vojne, nastala v letih ilegalnega boja, naglo popuščala.<sup>60</sup> Kot šokantno je vzpostavljane hierarhičnih odnosov med partizani že med vojno občutil tudi Milovan Đilas.<sup>61</sup>

Toliko bolj se je razraščalo sovraštvo do Kardelja na idejno nasprotni strani od komunistične, ki je ob koncu vojne zapuščala Slovenijo. Ivan Andrejčič je v ZDA izdal knjižico, ki prikazuje epizode iz življenja

Edvarda Kardelja, med drugim posvetovanje zaveznikiških zunanjih ministrov v Londonu septembra 1945: »Bil je čokat, racajoč, malce grbast in malce šepav človek širokega obraza. Brke in obraz, še bolj pa trmasto, surovo in oblastno vedenje so ga delali na las podobnega sovjetskemu zunanjemu ministru Molotovu, čigar zvesti hlapec je tudi bil. Ta Titov zastopnik je govoril v nerazumljivem jeziku, tolkel je po mizi, zmerjal na vse strani s fašisti in reakcionarji. Bilo je videti, da je na to mednarodno posvetovanje prišel naravnost iz gozda, iz razbojniške in morilske družbe. /.../ Povrh tega je ta človek v omenjeni visoki mednarodni družbi bil edini minister, čigar rok se je dobesedno držala še sveža kri lastnih rojakov, edini minister – morilec.«<sup>62</sup>

Kardelj je bil v resnici zelo razočaran nad mirovnimi pogajanjmi po vojni, ki to niso bila, saj so se velesile, kot je pisal, same medsebojno dogovorile o bistvenih rečeh, vsi drugi udeleženci vojne pa so zgolj dobili pravico povedati svoje mnenje, »potem so nas brez besede oz. z 'zahvalo' predsednika 'za koristne informacije' milostno odpustili.«<sup>63</sup> A veliko večja preizkušnja po vojni je bilo za Bevca, kakor so med drugim klicali Kardelja, leto 1948. S Stalinom se je sicer srečal že novembra 1944 v Moskvi, kjer mu je ostal v spominu diktatorjev brezbrizni komentar na Kardeljevo opozorilo, da posilstva vojakov Rdeče armade na jugoslovanskih tleh izjemno negativno vplivajo na pozitivno podobo zavezniške vojske. Stalin mu je odgovoril, da ruska vojska tega ne počne, če pa že (v posameznih primerih), kar je povsem naravno, »potem pač vojaki niso naredili nič hudega kakšni babi.«<sup>64</sup>

Ne glede na to, da je Stalinova podoba po srečanju v Kardeljevih očeh izgubila lesk, ga je spor z Informbirojem zelo prizadel: »Od svojega šestnajstega leta sem bil v komunističnem gibanju, brez pridržkov sem zaupal Sovjetski zvezi in Stalinu. Ko sem leta 1934 prvokrat prišel v Sovjetsko zvezo kot emigrant, so mi stopile solze v oči od navdušenja. Bil sem marksist in sem šel skozi vrsto tečajev in šol, in to, v kar sem verjel, ni bila kratko malo vera, ampak tudi teoretično prepričanje. Prva dežela socialistične revolucije nam je bila ves čas vzor in opora. Toda prav s to deželo in z njenim vodilnim človekom – Stalinom – smo sedaj prišli ne samo v konflikt, ampak v takšen spor, v katerem smo eni drugim očitali vsakršna izdajstva.«<sup>65</sup>

Človek, ki ni nikoli verjel v rek, da se zgodovina ponavlja,<sup>66</sup> je ure in ure korakal po svoji sobi in ob zvo-

<sup>56</sup> ARS, SI AS 1277, Edvard Kardelj, AŠ 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, 9. 4. 1940.

<sup>57</sup> Cankar, Londonski dnevnik, 15.

<sup>58</sup> Vode, Skriti spomin, 152.

<sup>59</sup> Tempo, Revolucija teče dalje, 1. knjiga, 377.

<sup>60</sup> Tempo, Revolucija teče dalje, 2. knjiga, 12.

<sup>61</sup> Đilas, Revolucionarni rat, 119.

<sup>62</sup> Andrejčič, Edvard Kardelj, minister – morilec, 3.

<sup>63</sup> Kardelj, Spomini, 83.

<sup>64</sup> Kardelj, Spomini, 69.

<sup>65</sup> Prav tam, 130.

<sup>66</sup> Repe, Rdeča Slovenija, 237.

kih Beethovnovih simfonij, ki je donela iz gramofona, premišljeval, kje je bila storjena napaka. Obujal je citate iz Marxovih in Leninovih del, ki so opozarjali, da se lahko v socializmu zgodi kaj podobnega, in jih je kot mlad marksist zmeraj preskočil, češ da do črnih scenarijev ne bo prišlo. Četudi nikoli ni živel v veri, da je socializem brez konfliktov možen, in je tudi dotlej prihajalo do sporov s Stalinom, ti nikoli niso dobili tako »pošastnih razsežnosti«. <sup>67</sup> Josipu Vidmarju ni ušlo, da je Kardelj na sestanku partijskih aktivistov med poročanjem o sporu s Sovjetsko zvezo v silni čustveni prizadetosti komajda zadrževal solze. <sup>68</sup>

Septembra 1949 je bil Edvard Kocbek pri slovenskem političnem vrhu *persona non grata*. Kljub temu ali ravno zato se je živo zanimal, kako gre »fantom«, ki to niso bili več. Kardelj in Kidrič postajata nestrpna, mu je odgovoril Josip Vidmar. <sup>69</sup> Bevc je Kocbeka preganjal v duhu in mu neprestano mešal misli; aprila 1950 je v svoj dnevnik vpisal: »Edini človek, ki mu misel kritično in skrbno sleherni trenutek kroži nad vsem hišnim, državnim in svetovnim dogajanjem, je Kardelj. To je človek, ki me sicer najbolj sistematično sovraži, toda prav ta človek edini predstavlja najresnejšo točko na skupščini. Miren, stvaren, obremenjen in vendar prožen, gosposki in vendar nagnjen nad stvarnost.« <sup>70</sup>

Zdi se, da se je postopno osvobajal Kardeljeve prezenze šele, ko se je v začetku petdesetih let 20. stoletja o Kardelju pogovarjal z Vladimirjem Bartolom in ni bil ta nič prizanesljiv do zaslužnega partijca; z njegovo sodbo se je ne glede na visoko podobo o soborcih, ki jo je očitno nosil v sebi, nazadnje moral strinjati tudi Kocbek: za preprosto in logično podobo marksističnih načel se v Kardelju skriva zelo prazna in le oblast varujoča miselnost. <sup>71</sup> Konec avgusta 1952 je v dnevnik zapisal, da je Kardelj zagrenjenec, ki v svoji grozi spoznava, da sedem povojnih let ni rodilo niti ene vrhunske umetnine ali kulturnega dela. <sup>72</sup>

Kar so pravilno zaznavali njegovi sodobniki, je bilo do neke mere pričakovano in logičen razvoj Krištofove osebnosti: postajal je od realnosti odmaknjen oblastnik. Ko se je oktobra 1954 na poti v Oslo skupaj z Vladimirjem Bakaričem ustavil v Münchnu, si je zaželel obiska *Oktoberfesta*, čeprav je na konzulatu nočil v tajnosti. Tamkajšnji generalni konzul Bogdan Osolnik je pod močnim psihičnim pritiskom oba funkcionarja kot kakšna zamaskirana člana kraljevske družine zapeljal na

pivsko veselico – med plebs. <sup>73</sup> Da se je mit okrog Kardelja vneto razraščal, priča med drugim izpoved Franca Šetinca, ki se je nekoč znašel v Kardeljevi družbi in presenečen odkril, da ima pred seboj veseljaka. Bil je dober pevec, ki je v prijateljskem krogu večkrat za šalo prevzel vlogo dirigenta ter tako spodbudil k petju še ostale. V javnosti je prevladovalo mnenje, da živi Bevc samotno življenje, kar je bilo težko preveriti, saj ni bilo v navadi medijsko vohljanje za zasebnimi življenji političnih in drugih javnih osebnosti. <sup>74</sup> A vendar, zakonca Kardelj, »rdeči kralj in kraljica«, sta s svojim načinom življenja, ki je spominjalo na življenje nekdanje buržoazije, v delu javnosti zbujala nelagodne občutke. <sup>75</sup>

Maja 1955 je prišel na uradni obisk v Jugoslavijo Nikita Hruščov. Dogodek je bil deležen izjemne pozornosti, saj je naznanjal otoplitev jugoslovansko-sovjetskih odnosov. Jože Smole je bil tedaj novinar beograjske *Borbe*, ki se je redno posvetoval s Kardeljem o svojih objavah. Tokrat ga je Kardelj prosil, naj Zveza novinarjev Jugoslavije za trupe tujih novinarjev, ki so prišli v Beograd, da bi poročali o obisku ruskega partijca, organizira izlete, da ne bi motili pogovorov za zaprtimi vrati. Smole je plaho ugovarjal, Kardelj pa vztrajal. Slednjič je novinar idejo prenesel tujim novinarjem. Niti slišati niso hoteli o turističnem ogledu Srbije. <sup>76</sup>

Jugoslovanska delegacija na čelu s Titom in Kardeljem je Hruščovu vrnila obisk junija 1956. Vzdušje je opisal Bogdan Osolnik, ki je bil v tistem času diplomat v Moskvi. Jugoslovani so bili posebno bučno sprejeti v takratnem Stalingradu, kjer je Osolnik med prerivanjem množice ostal brez čevlja: »Na trgu pred železniško postajo se je zbrala velikanska množica ljudi. Predrli so vse policijske kordone in v trenutku, ko bi naša delegacija morala stopiti le še deset do dvajset korakov k avtomobilom, smo se vsi, ki smo hodili za Hruščovim in Titom, znašli sredi množičnega navala ljudi, ki so voditeljema hoteli priti čim bližje. Pritisk nepregledne množice je bil tako silovit, da bi nas bil lahko dobredno zdrobil. Pred seboj sem zagledal orjaškega generala Žežlja, ki je dvignil Kardelja s tal, ga čvrsto držal in nesel pred seboj ter si s silo utiral pot k avtomobilu.« <sup>77</sup>

Leta 1959 je lovski tovariš Jovan Veselinov Kardelja po nesreči ustrelil v glavo, čudežno je preživel, kroglo pa mu je dvajset let kasneje iz telesa izluščil šele patolog. <sup>78</sup> Kajti tudi tisti, katerih življenja prepredajo mitski elementi, imajo svoj konec. Treznemu racionalistu, ki se

<sup>67</sup> Kardelj, *Spomini*, 132-133.

<sup>68</sup> Vidmar, *Obrazi*, 601.

<sup>69</sup> Kocbek, *Dnevnik 1949*, 322.

<sup>70</sup> Kocbek, *Dnevnik 1950*, 152.

<sup>71</sup> Kocbek, *Dnevnik 1951*, 211.

<sup>72</sup> Kocbek, *Dnevnik 1952*, 248.

<sup>73</sup> Osolnik, *Med svetom in domovino*, 161.

<sup>74</sup> Šetinc, *Misel in delo Edvarda Kardelja*, 237.

<sup>75</sup> Andrejčič, *Edvard Kardelj, minister – morilec*, 5-6.

<sup>76</sup> Smole, *Pripoved komunista novinarja*, 90, 111.

<sup>77</sup> Osolnik, *Med svetom in domovino*, 225.

<sup>78</sup> Becele Rankovič, *Življenje z Leko, 199; Repe, Rdeča Slovenija*, 252.

je v zgodnjih štiridesetih letih 20. stoletja posmehoval lastnemu praznoverju ob napovedi vedeževalca, da bo doživel osemdeset let življenja,<sup>79</sup> se je v sedemdesetih letih 20. stoletja življenjska pot iztekala. Rakasto tkivo se je vztrajno širilo po njegovem telesu. Dve leti pred smrtjo je Titovemu osebnemu zdravniku priznal, da se mu zdi vseobsegajoče oblastno sklicevanje na bratstvo in edinstvo prazno frazarjenje.<sup>80</sup>

Nekdanji ljubljanski župan Matija Maležič se je zaupno sklonil h Kocbekovemu ušesu in dejal, da s Kardeljem ni dobro. Čudno je, ker ga obiskujejo iz beograjskih vrhov. »Začel sem hoditi po ulicah, kakor da se prebijam iz morečega sna,« je pretreseno zapisal Kocbek, ki je bil tako dolgo v nemilosti ljudi, s katerimi je nekoč delil partizanske uši.<sup>81</sup> Vladimir Ambrožič Novljan februarja 1979 ob smrti Edvarda Kardelja ni delil sentimentalnosti občutljivega literata: »Meni Kardeljeva smrt ni prinesla olajšanja, četudi sem moral iz Armade in javnega življenja oditi zlasti po njegovi volji. /.../ Na dan, ko je umrl, so okrog mojega ljubljanskega stanovanja oprezali agenti Službe državne varnosti in moje družinske člane mimogrede povprašali, ali sem doma in kaj počnem. Na pogreb nisem šel. Zaradi slabe izkušnje ob smrti Borisa Kidriča. Takrat, v Beogradu, me v sprevod niso pustili.«<sup>82</sup>

### Viri in literatura

#### Arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije (ARS)  
SI AS 1277, Edvard Kardelj

#### Objavljeni arhivski vir

**Kante, Vladimir:** Hišna in osebna preiskava v politični policiji. *Službeni glasnik Ministarstva unutrašnjih poslova*, 1939.

#### Monografije

**Adamič, Louis:** *Boj/Struggle*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969.

**Ambrožič, ml. Lado:** *Novljanovo stoletje 1908–2004*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

**Andrejčič, Ivan:** *Edvard Kardelj, minister – morilec; odlomki iz njegovega življenja*. Printed in USA 1947.

<sup>79</sup> ARS, fond: Edvard Kardelj, sig. AS 1277, AS 164-13-1, Pismo Edvarda Kardelja Pepci v Bilečo, Ljubljana, 24. 4. 1940.

<sup>80</sup> Matunović, *Enigma Broz*, 220.

<sup>81</sup> Kocbek, *Dnevnik 1954-1977*, 71.

<sup>82</sup> Ambrožič, *Novljanovo stoletje*, 477-478.

**Bebler, Aleš:** *Čez drn in strn; spomini*. Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska; Ljubljana: Delo, 1981.

**Bebler, Anton:** *Knjiga o Primožu Alešu Beblerju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.

**Becele Rankovič, Ladislava:** *Življenje z Leko; spomini slovenske partizanke*. Grosuplje: Grafis Trade, 2002.

**Berger, Peter, Luckmann, Thomas:** *Družbena konstrukcija realnosti: razprava iz sociologije znanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988.

**Brodar, Tone (Kardelj Edvard):** *Fašizem*. Ljubljana: T. Tominc, 1934.

**Cankar, Izidor:** *Londonski dnevnik 1944–1945*. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Koper: Lipa, 1985.

**Deakin, Frederick William:** *Gora trdnjava*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

**Dedijer, Vladimir:** *Josip Broz Tito: prispevki za življenjepis*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.

**Đilas, Milovan:** *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.

**Javoršek, Jože:** *Hvalnica zemlji*. Maribor: Obzorja, 1971.

**Kardelj, Borut:** *Lačne zarje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1973.

*Kardelj – skica za monografijo*. Ljubljana: Delo, 1979.

**Kardelj, Edvard:** *Spomini; boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957*. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Beograd: Radnička štampa, 1980.

**Kocbek, Edvard:** *Tovarišija; dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943*. Ljubljana: DZS, 2004.

**Kocbek, Edvard:** *Dnevnik 1949*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.

**Kocbek, Edvard:** *Dnevnik 1950*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2000.

**Kocbek, Edvard:** *Dnevnik 1951*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001.

**Kocbek, Edvard:** *Dnevnik 1952*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003.

**Kocbek, Edvard:** *Dnevnik 1954–1977; izbor*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.

**Luthar, Oto:** *Med kronologijo in fikcijo: strategije historičnega mišljenja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993.

**Marinko, Miha:** *Moji spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.

**Matunović, Aleksandar:** *Enigma Broz; ko ste vi družje precedniče?* Beograd: samozaložba, 1997.

**Osolnik, Bogdan:** *Med svetom in domovino*. Maribor: Obzorja; Novo mesto: Dolenjska založba, 1992 (i. e. 1993).

- Rahten Andrej:** *Pozabljeni slovenski premier; politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934)*. Celovec – Ljubljana – Dunaj: Mohorjeva založba, 2002.
- Ranković, Aleksandar:** *Dnevničke zabeleške*. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 2001.
- Repe, Božo:** *Rdeča Slovenija; tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- Smole, Jože:** *Pripoved komunista novinarja (1945–1980)*. Ljubljana: Enotnost, 1994.
- Šetinc, Franc:** *Misel in delo Edvarda Kardelja*. Ljubljana: Prešernova družba, 1979.
- Verginella, Marta:** *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Vidmar, Josip:** *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Vidmar, Josip:** *Srečanje z zgodovino*. Maribor: Obzorja, 1963.
- Vipotnik, Janez:** *Edvard Kardelj v besedi in sliki*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980 (i. e. 1981).
- Vode, Angela:** *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2004.
- Vode, Angela:** *Spomin in pozaba; zbrana dela, 3.* knjiga. Ljubljana: Krtina, 2000.
- Vukmanović Tempo, Svetozar:** *Revolucija teče dalje; memoari, 1. in 2. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Zupan, Vitomil:** *Menuet za kitaro (na petindvajset strelóv)*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1980.

### Zusammenfassung

#### „MIT UNSEREM OPFER SIND WIR IN ETWAS GEWALTIGES EINGEBUNDEN“

*Edvard Kardelj – Mensch, Aktivist, Machthaber*

Die gegensätzlichen Beurteilungen von Kardeljs Persönlichkeit sind ein Zeichen dafür, dass der kommunistische ideologische Apparat sein Wesen als Mensch bis zur Unkenntlichkeit verzerrt hat. Durch die Hervorhebung einiger biografischer Segmente versucht der Beitrag Kardeljs Person außerhalb der etablierten ideologischen Vorstellungen über ihn einzufangen. Drei Wochen nach dem Attentat auf den jugoslawischen König Aleksandar im Jahr 1934 wurde vor der Stadtvorstellung in Ljubljana die zivile Ehe zwischen Kardelj und Franica Možan (gelegentlich auch Mužan bzw. Mežan geschrieben) geschlossen. Im Februar 1939 wurde die eheliche Gemeinschaft auf ihren Wunsch annulliert, womit die Privatbeamtin in Belgrad aus Kardeljs offiziellen Biographien gelöscht wurde. Die Formierung seiner politischen Persönlichkeit war eng mit der Bildung und dem Bestehen des ersten jugoslawischen Staates verbunden. Nur wenige Monate nach der Gründung des König-

reiches der Serben, Kroaten und Slowenen nahm Kardelj im Jahr 1919 als neunjähriger Bub zusammen mit seiner Mutter Ivana, einer Gewerkschafterin in der Laibacher Tabakfabrik, an seiner ersten Arbeiterdemonstration teil. Er beschrieb seine Mutter als entschlossene und kämpferische Frau, die seine politische Tätigkeit gutheiß und ihn dabei unterstützte. Mit Pepca Maček war Kardelj schon während seines Scheidungsverfahrens befreundet; nach Lösung der bürokratischen Verwicklungen heirateten sie im August 1939. Ihre Lebensgeschichte und ihre politische Geschichte waren von da an untrennbar verbunden und ihre Beziehung wurde zusammen mit Kardeljs Figur symbolisch verstaatlicht. Als Pepca im Jahr 1940 wegen kommunistischer Tätigkeit drei Monate in Bileća in Haft war, schrieb ihr Ehemann ihr lange, mehrere dutzende Seiten umfassende Briefe, die einen subtilen und wertvollen Einblick nicht nur in ihre Beziehung, sondern auch in Kardeljs Ansichten über die Welt bieten. Nach dem deutschen Angriff auf das Königreich Jugoslawien im April 1941 hatten die Kommunisten infolge ihrer langjährigen kontinuierlichen und systematischen Untergrundtätigkeit im Vergleich mit den anderen politischen Akteuren im Staat einen nicht unbeachtlichen Vorteil. Kardelj legte sich den illegalen Namen Krištof zu, und sein Charisma, das mit seiner äußeren Erscheinung eigentlich nicht korrespondierte, wuchs stark an. In dieser außergewöhnlichen Zeit der ersten Kriegsjahre war auch Edvard Kocbek von Kardeljs Charisma unverhohlen angetan. Gegen Ende des Krieges war Krištof zunehmend ein Politiker in großem Stil. Eine der ersten slowenischen Kommunistinnen, Angela Vode, bemerkte rasch die Veränderung von Krištofs Charakter, als sich das Ende des Krieges näherte. Was seine Zeitgenossen nach Kriegsende richtigerweise wahrnahmen war die bis zu einem gewissen Grad zu erwartende und logische Entwicklung von Krištofs Persönlichkeit: Er wurde zu einem von der Realität abgehobenen Machthaber. Der Mythos rund um den »roten König« wuchs eifrig, doch auch jene, deren Leben mit mythischen Elementen verwoben ist, finden ein Ende. Zwei Jahre vor seinem Tod gestand Kardelj Titos persönlichem Arzt, dass ihm die Berufung der Machthaber auf die Brüderlichkeit und Einheit als leere Phrasendrescherei erscheint. Als die Nachricht von Kardeljs Tod im Februar 1979 Kocbek erreichte, fühlte dieser sich, als ob er aus einem alptraumhaften Schlaf erwacht.

**Schlagwörter:** Königreich Jugoslawien, Edvard Kardelj, Franica Kardelj, Pepca Kardelj, Biografien



## Zgodovina ≥ mit?

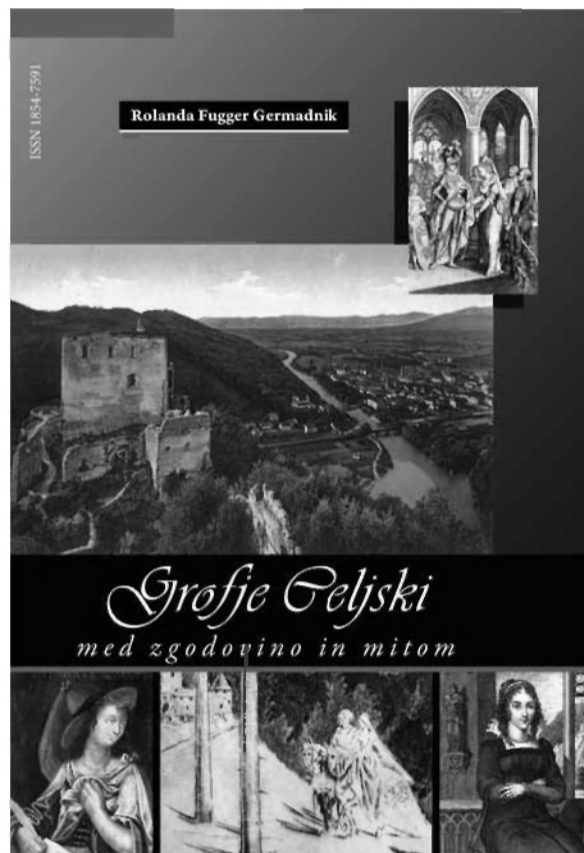
Rolanda Fugger Germadnik, **Grofje Celjski med zgodovino in mitom**. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, Pokrajinski muzej Celje, 2013. 176 strani. (Zgodovini.ce; 14)

Celjski grofje so pomembni tako za lokalno kot tudi za slovensko zgodovino, saj so Celje postavili na evropski zemljevid. Ker razen lobanj in zidov iz časa Celjskih ni ostalo mnogo virov za proučevanje njihove rodbine, življenja in političnih potez, primarni arhivski viri, ki so sporadično predmet znanstvenih raziskav, pa prepogosto ostajajo v senci popularne rabe Veronike, Friderika, Barbare in drugih prepoznavnih celjskih likov, se je zato v preteklosti odprl širok prostor za nastanek raznih mitov in razlag, ki poenostavljeno razlagajo njihovo zgodovino.

Avtorica mag. Rolanda Fugger Germadnik, ki se že vrsto let profesionalno ukvarja s proučevanjem in raziskovanjem zgodovine Celjskih grofov, se v svojem delu posveča enemu izmed najbolj zakoreninjenih mitov v slovenski zgodovini. O Celjskih grofih kroži mnogo mitov, ki bodisi preraščajo uradna zgodovinska dejstva bodisi jih predstavljajo v osovraženem in zatiralskem kontekstu. Avtorica v knjigi raziskuje vprašanje, zakaj in na podlagi česa si je javnost ustvarila in oblikovala svojo zgodovinsko presojo. Skuša odgovoriti na vprašanja, kdaj se je mit pojavil, kdo so bili njegovi ustvarjalci in pod kakšnimi vplivi se je razvijal.

V knjigi avtorica najprej oriše in predstavi zgodovino in vzpon rodbine Celjskih grofov. Kako so se od svobodnih gospodov Žovneških povzpeli do najvplivnejše rodbine, ki izhaja iz slovenskega prostora. V naslednjem poglavju avtorica definira in predstavi pomen mitov. V nadaljevanju knjige nato potujemo skozi čas in sledimo dejavnikom, ki so ohranjali spomin na grofe Celjske od njihovega izumrtja do razvoja mita in dejavnikom, ki so pripomogli k razvoju le-tega in zgodovinske resnice ter kakšen vpliv imata eden na drugega.

Zgodovinski mit o Celjskih, ki ga spremljamo, sestavljajo trije elementi. Vse te komponente avtorica jasno in prepričljivo predstavi. Če združimo vse tri, govorimo o mitu o plemiški družini slovenskega izvora, ki naj bi v poznem srednjem veku s svojo politiko združevanja južnoslovanskih dežel polagala temelje slovenske srednje-



veške države. Mit razlaga njihov izvor, njihovo aktivnost v prostoru poseljenim z Južnimi Slovani, kot težnjo po ustanovitvi južnoslovanske države in njihovo združevanje plemiških posesti, kot vzpostavljanje srednjeveške državnosti. Mit se je pojavil, tako kot ostali slovenski nacionalni miti, sredi 19. stoletja v času oblikovanja slovenskega naroda. Posamezni sestavni deli mita so bili izpostavljeni in poudarjeni oziroma zamolčani različno, odvisno od družbeno političnih razmer v določenem času. Tako na primer v času narodnega prebujanja zasledimo zapise, kjer je poudarjeno, da so Celjski grofje slovenskega izvora. V času stare Jugoslavije je poudarjena komponenta o južnoslovanski državnosti, v času osamosvajanja Slovenije pa prevlada teza o polaganju temeljev slovenske državnosti Celjskih grofov.

Kot je značilno za nacionalne mite, ki so nastali v 19. in 20. stoletju, tudi mit o Celjskih grofih nima dovolj trdne zgodovinske podlage. Vodilni slovenski zgodovinarji so zavrnilo komponente mita z argumenti, ki temeljijo na proučevanju srednjeveške evropske družbe. Zagovarjali so stališča, da so Celjski sledili le ambicijam lastne družine in ne državnosti in nacionalističnim težnjam, ki v njihovem času še niso bile prisotne. Anahronistično so se tudi pojavljala vprašanja glede nemškega ali slovenskega izvora Celjskih grofov. Avtorica ugotavlja, da je mit o Celjskih grofih, kljub strokovnim zavrnitvam preživel zaradi potreb politike.

Tako je v slovenski grb umeščen oziroma interpretiran tudi simbol treh zvezd iz grba Celjske srednjeveške plemiške rodbine.

Delo Rolande Fugger Germadnik bralcu predstavi oba vidika, mitizirani in zgodovinski pogled na zgodbo Celjskih grofov. Po besedah Petra Štiha ni narodov brez zgodovine, tako tudi ni nacionalnih zgodovin brez

mitov. Brez dvoma povezava med njima obstaja, čeprav eno in drugo ni v skladni povezavi. In če je mit o Celjskih pospešil raziskovanje zgodovinske resnice o njih, je v znanstvenem svetu naredil več koristi kot škode s svojo poenostavljeno razlago. Kar se tiče širše javnosti, pa ima ta sedaj možnost izbire čemu bo sledila, mitu ali »uradnemu« zgodovinopisju. Konec koncev ima vsak svobodno voljo izbire.

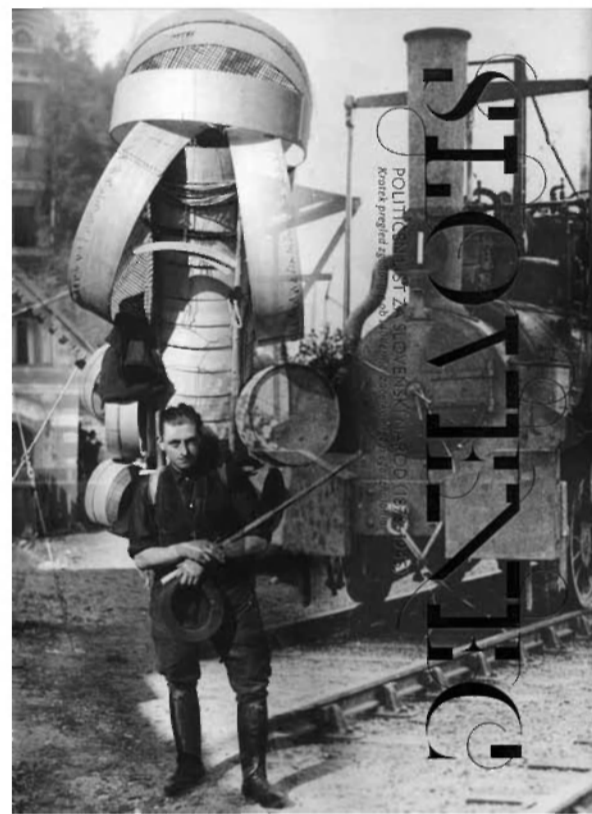
Anja Prša

## Vse o Slovencu

**Slovenec.** *Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja.* Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2013. 199 strani.

Pričujoči zbornik, nastal pod uredništvom Mateje Tominšek Perovšek, je v bistvu katalog razstave, ki je nikoli ni bilo. Razstava, ki so si jo zamislili v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, bi obeležila visoko obletnico začetka izhajanja tega slovenskega katoliškega časnika in zagotovo pritegnila precej obiskovalcev, ki bi lahko doživeli zanimivo popotovanje v zgodovino, ne le skozi bolj ali manj pestre strani Slovenca in Ilustriranega Slovenca, temveč tudi s pomočjo muzejskih predmetov. Žal je (zaenkrat) ne bo. Bo pa seveda takrat, ko luč na koncu tunela ne bo več le prihajajoča lokomotiva, in bo konec stabilizacije.

Urednica je k pisanju povabila 21 avtorjev, ki so pripravili res barvit, večplasten in popoln portret slavljence – časnika, ki je pomembno sooblikoval dobrih 70 let slovenske zgodovine. Avtorji začetnih prispevkov Jurij Perovšek, Marko Štepec in Bojan Godeša bralcu predstavijo obdobje med letoma 1873 in 1945, ki ga je popisoval in tudi sooblikoval Slovenec. Čas, v katerega se je »narodil«, je bil namreč čas delitve na liberalce in klerikalce in slednji so potrebovali protiutež liberalnemu Slovenskemu narodu, ki je začel izhajati pet let prej (1868). Voditelji obeh političnih taborov so se namreč dobro zavedali moči in dosega pisane besede, ki je lahko ponela njihovo sporočilo v najoddaljenejše dele slovenske dežele. Prav čas Slovenčevega nastanka označuje začetek nekakšnega premirja med nasprotnima stranema in vsaj začasno poenotenje sil proti skupnemu sovragu – nemštvi. V to obdobje segajo tudi ideje o združitvi Slovenca in Slovenskega naroda, ki pa so ostale le hipni preblisk. Kaj kmalu je namreč spet počilo na liberalno-klerikalni fronti in romantike je bilo s profiliranjem liberalne (Slovensko društvo 1891, Narodno napredna stranka



1894) in klerikalne stranke (Katoliško politično društvo 1890, Katoliška narodna stranka 1894, Slovenska ljudska stranka 1905) za vedno konec in Slovenec je pač počel tisto, za kar je bil ustanovljen – širil katoliško politično misel (za povrh pa še informiral, poučeval in zabaval, a o tem pozneje). »Političen list za slovenski narod« je prvo svetovno vojno previharil kot drugi slovenski časniki – spočetka z lojalnostjo in navdušenjem nad pravičnim bojem »domačega« (avstro-ogrskega) orožja, kasneje pa z nič manjšim navdušenjem pričakovaje korenite spremembe, ki naj bi omogočile realizacijo majniške deklaracije in slovensko nacionalno osvoboditev. Slovenec je z neprikritim navdušenjem in naklonjenostjo kot najboljši približek realizaciji slovenskih nacionalnih in političnih aspiracij sprejel malo zedinjenje in ustanovitev Države SHS, medtem ko je bil glede velikega zedinjenja, politike Kraljevine SHS/Jugoslavije in položaja ter vpliva Slovencev v njej precej previdnejši in

bolj kritičen, s svojimi idejami o lastnem slovenskem parlamentu in vladi pa tudi zelo zahteven. Tovrstne ideje bi lahko razlagali kot zahtevo po kompenzaciji in popravi ozemeljskih krivic, ki smo jih Slovenci doživeli z izgubo Koroške in Primorske. Kraljevina Jugoslavija tovrstnim idejam seveda ni bila niti malo naklonjena, (pre)malo razumevanja pa je po mnenju Slovenca kazala tudi do vrednot, ki jih je zastopal (krščanska in socialna načela) ter pretirano poveljevala liberalizem. Nekaj več simpatij je časnik pokazal do vlade le tedaj, če je v njej sedel SLS (Korošec). Z izkušnjo šestojanuarske diktature ter poznavajoč načela komunizma, fašizma in nacizma je Slovenec pred vojno sprejel načelno stališče proti vsem omenjenim ideologijam, pri čemer je pred obsodbo kršenja človekovih pravic in organiziranega državnega terorja postavjal kot večje zlo ideološko in moralno nezdržljivost teh ideologij s svojimi načeli. Kljub temu je Slovenec izhajal tudi med vojno – najprej pod Italijani, po kapitulaciji Italije pa pod Nemci. Resda so okupatorske oblasti s cenzuro znatno okrnile samostojnost in uredniško svobodo, vendar je listu precej večji (finančni) udarec zadalo zmanjšanje dosega na območje osrednje Slovenije – Ljubljansko pokrajino. A za nivo, na katerega je časnik zdrsnil s povezovanjem z domobranstvom ter neselektivnim oporekanjem osvobodilnemu gibanju in pravici do odpora proti okupatorju, je bilo to popolnoma dovolj in preveč in niti zadnja številka, ki je izšla 4. maja 1945 in slavila operetno vlado, ki so jo predstavniki meščanskih strank ustanovili na Taboru, ni mogla več obrniti kolesa usode, saj je Slovenec po nekaj izdanih številkah v izgnanstvu na Tirolskem ugasnil.

Na medvojno obdobje se navezujeta prispevka Monike Kokalj Kočevar o manifestacijah in protikomunističnih zborovanjih od jeseni 1943, ki jih je Slovenec pokrival v najboljši propagandistični maniri ter članek Aleša Gabriča o razlastitvi Slovenčevih lastnikov in procesu proti njim pred Sodiščem narodne časti.

H koreninam Slovenca – natančneje k njegovi vlogi pri »duhovni in socialni prenovi slovenskega naroda« nas popelje razprava Janeza Juhanta, ki opiše vlogo časnika kot organa slovenske katoliške politične akcije in njenih akterjev (Jegliča, Šusteršiča, Kreka in Korošca). Marija Čipić Rehar se je posvetila orisu vpliva ljubljanskega škofa Antona Bonaventure Jegliča na programsko usmeritev Slovenca in njegov dejanski prispevek k širjenju lista med najširše kroge bralstva. Janez Cvirn je za zbornik pripravil prispevek o uredniku dr. Evgenu Lampetu, ki je prekinil s prakso »nastavljanja še drugega lica« in v boju zoper liberalni tisk ter politične nasprotnike posegel tudi po manj častnih in bolj umazanih sredstvih, zaradi česar se je moral zagovarjati na sodišču, a se mu je z močnimi zvezami (Jeglič), v skrajni sili pa tudi s pobegi, uspelo izogniti posledicam. V tem

prispevku zvemo nekaj tudi o strukturi uredništva in postavljanju »slamnatih« lastnikov, ki so nase po potrebi prevzeli breme pregona. Katarina Jurjavčič nas seznanja s prilogo Slovenca Ilustriranim Slovincem, ki je izhajal med letoma 1924 in 1932 in je bil do pojava ilustrirane priloge liberalnega Jutra (1929) edini slovenski ilustrirani list. S fotografijo je v slovenske domove prišla nova dimenzija informacij. Čeprav je postavitev tekstov po slej trajala nepredstavljive 3 tedne in so »novice« s tem izgubljale ažurnost (prednost so zato imele »trajnejše« teme – potopisi, slovenski biografski leksikon, novice s področja tehnike, šport, moda, filatelija...), je Ilustrirani Slovenec postavil nova merila tudi za matični časopis – tudi Slovenec je po letu 1925 pogosteje objavljaval fotografski material, a se je moral zaradi zahtev po ažurnosti zadovoljiti z manj kakovostnimi, a hitrejšimi tehnikami njihovega tiska. Posebno razpravo o fotografiji v Slovencu (in nasploh v slovenskem tisku tega časa) je napisal Miha Lavrinec. Kot rečeno, si je fotografija najprej utrla pot v tednike, mesečnike in občasnike (prvo je objavil Dom in svet), kasneje proti koncu 19. stoletja pa so sledili še Planinski vestnik, Slovan in tudi Slovenec. Prvi porast objavljanja fotografij je v Slovencu napočil med 1. svetovno vojno (slike vojne), drugi pa po vmesnem »zatišju« sredi dvajsetih let 20. stoletja.

Naslednji sklop razprav avtorjev Mateje Tominšek Perovšek in Petra Mikše se ukvarja z odnosom Slovenca do kulture, šolstva in športa (posebej je izpostavljeno pisanje o gorah in planinstvu). Slovenec je v obliki podlistkov pogosto objavljaval literarna dela domačih avtorjev, s kritikami predstav spremljal delo gledališč, pisal o razstavah in delu kulturnih društev. Izrazito negativno je obravnaval poznejši Aškerčev pesniški opus, povsem pa je »prezrl« izid Cankarjeve Erotike in Jegličevo intervencijo z nakupom in sežigom zaloge te knjige.

Pričakovano se je časnik v šolstvu zavzemal za dosledno versko-nravno vzgojo in nastopal proti liberalnim načelom vzgoje in izobraževanja. Podpiral je Slomškovo društvo katoliških učiteljev in se zavzemal za ustanovitev slovenske univerze.

V Slovencu so našla svoj prostor tudi poročila o športnem življenju – o pomembnih športnih dogodkih in športnih društvih (do ustanovitve Orla je precej naklonjeno pisal o pomenu Sokola). Zanimivo je, da je časnik v začetku precej negativno gledal na ponovno oživitev olimpizma (gola tekmovalnost brez globlje vsebine), je pa slavil denimo orlovske tabore (Brno 1922, Ljubljana 1925) in jih izdatno dokumentiral ter kot posebno prilogo izdajal tudi Orlovski vestnik. Šport je našel svoj prostor v Ilustriranem Slovincu, sčasoma pa je uredništvo preraslo tudi odpor proti olimpizmu in poročalo o tekmovalnih ter slovenski udeležbi in uspehih. Kljub temu,

da so slovenski planinci dobili svoj Planinski vestnik leta 1895, je tudi Slovenec vseskozi objavljala prispevke o gorah in planinstvu – žal je bilo tudi tedaj precej zapisov o nesrečah v gorah, a so vendarle prevladovala spodbudnejše teme (potopisi, opisi, reportaže).

Žarko Lazarevič je vzel pod drobnogled pisanje Slovenca o gospodarsko-socialnih razmerah in ugotovil, da je v listu zaznati konec 19. stoletja izrazito protikapitalistično noto (Krekov vpliv), ki je sčasoma izgubila ostrino. Slovenec je imel posebno gospodarsko rubriko in je kasneje objavljala več in več potrošniških vsebin – oglasov.

Prav z njimi se v svojem prispevku ukvarja Urška Purg in ugotavlja, da je tudi Slovenec služil z ljudmi, ki so iskali zaposlitev, pravo partijo za poroko ali prodajali stvari. Proizvajalci in prodajalci so tudi tedaj z bolj ali manj vsiljivimi oglasi skušali ljudi prepričati v nakup svojega izdelka – že takrat je bilo največ oglasov za razna zdravila in »zdravila« (Franc-Josefova grenka voda, Aspirin), velik oglaševalec pa je bila Radenska. Potrošnja in nakupe je bilo treba spodbujati predvsem okrog praznikov (božiča, novega leta). V ta barvit vsebinski sklop so nekako sodili še zapisi o različnih čudesih in zanimivostih ter iznajdbah, s katerimi so uredniki zabavali in poučevali bralstvo.

Mateja Centa in Mateja Tominšek Rihtar sta raziskali odnos Slovenca do žensk in ugotovili, da je list izrazilo simpatijo in ponosom gledal na prve slovenske izobraženke, pisateljice in pesnice, na drugi strani pa je priznaval veljavo tudi ženam in materam, ki jih je imel za vzgojiteljice rodu. Do radikalnega liberalnega feminizma je bil Slovenec izrazito zadržan. Med pomembnimi predstavnicami katoliškega ženstva, ki je krojilo odnos lista do ženske problematike, sta avtorici izpostavili Cilko Krek, sicer pa je Slovenec objavljala tudi zapise o znanih in uspešnih ženskah iz tujine (igralkah, glasbenicah in kronanih glavah).

Edino žensko članico uredništva Slovenca, Ivanko Anžič Klemenčič ter Slovenčevo žensko prilogo (prvič je bila ustanovljena leta 1928, a se ni obdržala; drugič pa leta 1932), sta v svojem prispevku predstavili Irena Selišnik in Marta Verginella.

Karmen Erjavec nas seznanja s kronologijo izhajanja Slovenca in razvojem ter spremembami uredniške politike glede deleža in umeščanja posameznih vsebin, Mateja Tominšek Perovšek pa z delovanjem uredništva, vrsto glavnih in odgovornih urednikov, ki so skozi več kot 70 let oblikovali časnik ter tiskanjem, kar je najprej opravljala Blasnikova tiskarna, kasneje pa Katoliška oziroma Jugoslovanska tiskarna.

Igor Zemljič je pripravil pregled ohranjenosti Slovenca po slovenskih knjižnicah. Samo NUK in Knjižnica INZ hranita popolni seriji tega lista, ki pa seveda (kot tudi posamezni primerki in letniki po drugih knjižnicah) nosijo sledove večdesetletne neskrbne uporabe. Sodobnemu uporabniku in raziskovalcu je že od leta 2010 na voljo tudi elektronska verzija na portalu dLib.

Zbornik zaključuje intervju Marka Klavore z akademikom Kajetanom Gantarjem o njegovih spominih na Slovenca.

Menim, da je treba urednici, Muzeju novejših zgodovine Slovenije in seveda avtorjem za pripravo in izdajo tega zbornika izreči vse priznanje, saj jim je uspelo zaobjeti vse vidike zgodbe o Slovincu, ki je nekdanj pomembno ustvarjal in sooblikoval javno mnenje na Slovenskem ter v marsičem oral ledino slovenskega novinarstva. Kljub dejstvu, da muzeju ni uspelo realizirati celotnega projekta z razstavo vred, je prav, da so se odločili in izdali pričujoč katalog, ki bo imel trajno uporabno vrednost za vsakogar, ki se bo lotil raziskave slovenskega predvojnega tiska.

*Aleksander Žižek*

## Več trga ali države?

**Med državo in trgov: Cikli in prelomi v zgodovini.**  
Nina Vodopivec, (ur.). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, 194 strani. (Zbirka Vpogledi; 9)

Inštitut za novejšo zgodovino je v sedmih letih izdal že deveto knjigo iz zbirke Vpogledi. Njen fokus tokrat ostri polje ekonomske zgodovine, ki ga sedem avtorjev osvetljuje iz različnih, ne le zgodovinskih zornih kotov. Kot je v uvodu zapisala urednica, kategoriji trg in država nista statični, zato ju treba brati v konkretnih zgodovinskih kontekstih. V tem smislu objavljeni prispevki, ki kažejo na številne kontinuitete in cikle, dokazujejo, da ekonomskih vprašanj in relacij ne gre obravnavati izven družbenega konteksta.

Cilj oglaševanja je (bilo) povečanje prodaje in s tem dobička, ne pa dobrobit posameznika in družbe. Oglaševanje pa gre v korak z razvojem množičnega potrošništva, ki se je na Slovenskem začelo v 20. stoletju. O tem, še zlasti pa o oglaševanju pripomočkov za urejen zunanji videz, piše v svojem prispevku Meta Remec. Pripadniki meščanstva so svojo identiteto in družbeni položaj navzven izražali tudi s posedovanjem modnih dobrin, meščanski sloj se je potemtakem vedno bolj identificiral preko potrošništva. Tržna niša za reklamiranje raznolikih potrošniških izdelkov je bilo žensko časopisje, saj so bile ravno ženske tiste, katerim je bilo v meščanski družbi zaupano, da hišo spremenijo v dom. Po drugi strani pa so bile ženske dovteljnejše za oglaševalce in zato tudi njihova glavna tarča. Kupovale so namreč vedno več, predvsem pa so pozorneje prebirale oglase.

Poseganje prve jugoslovanske države v tržno gospodarstvo v zadnjih dveh letih pred drugo svetovno vojno, kjer pa pravzaprav ni šlo za načrten in sistematičen intervencionalizem, ampak bolj za gašenje posledic gospodarskih problemov in težav, za stihijsko ukrepanje (kako se zgodovina ponavlja!), bolje rečeno za uveljavljanje vojnega gospodarstva, analizira Mitja Sunčič. To obdobje najbolj zaznamuje draginja, proti čemur je država ukrepala z maksimiranjem cen, uravnavanjem distribucije ter popolnim nadzorom zunanje trgovine. Skratka, dotedanje prosto tržno gospodarstvo je država nadomestila z uravnavanim (dirigiranim) gospodarstvom, podobno, kot so to že naredile trgovinske partnerice Jugoslavije. Posegi države v razdeljevanje vsakodnevnih življenjskih potrebščin so šli tako daleč,



da so npr. poleg cenenege »ljudskega kruha« uvedli celo brezmesne dneve. Takšen način gospodarstva je postavil avtonomijo trgovstva in s tem povezano zasebno iniciativo seveda pod vprašaj.

Država je nadzor nad gospodarstvom obdržala tudi v novem, socialističnem sistemu, o čemer razglablja Jože Princič. Vso omenjeno obdobje do razpada socialistične Jugoslavije je bilo gospodarstvo kombinacija plansko-tržnega; razmerje med njima se je v času spreminjalo in privedlo do dogovornega gospodarstva (in vzporedno tesnega prepleta politike/partije z gospodarstvom), ki pa ni nikoli popolnoma zaživel. Nasprotno, po letu 1980 je ta oblika postala glavni krivec za poglobljanje gospodarske in politične krize v državi, na kar je država odreagirala z vse večjim poseganjem v gospodarstvo. V zadnjih vzdihljajih je država (Branko Mikulić, Ante Marković) priznala, da je treba tržišče usmeriti k tržni gospodarski ureditvi. Piko na i je tem težnjam dodala slovenska Demosova vlada, ki je uzakonila (modificiran Sachsov) koncept lastninjenja dotedaj družbenega premoženja.

Šestdeseta leta 20. stoletja, ki so minila v smislu spreminjanja gospodarskega razvoja Jugoslavije (gospodarske reforme), na mikro primeru – Tovarne kolektorjev Idrija – osvetljuje Žarko Lazarević. Omenjeno podjetje

predstavlja uspešen primer takratnih tujih vlaganj pri nas. Nemško podjetje Kautt & Bux očitno ni imelo predhodkov o sodelovanju s socialističnim podjetjem, zato so po uskladitvi pogajanj podpisali pogodbo o skupnem vlaganju, licenčno pogodbo ter pogodbo o družabništvu oz. skupnem vlaganju kapitala. Po tej, eni redkih (in zato precedenčnih) tovrstnih pogodb v Jugoslaviji, je tuj partner lahko pridobil najvišji možni, 49-odstotni delež, vsako pogodbo pa je moral sopolodpisati »kodirektor«, predstavnik Kautt & Buxa. Po sklenitvi pogodbe so sicer v idrijski tovarni nastala trenja, povezana s strategijo razvoja podjetja, ki so tudi »odnesla« tedanjega direktorja, kar dokazuje, da je bil idrijski primer petelin, ki je prezgodaj zapel in da okolje (družba) še ni bilo pripravljeno nanj. Tovrstna pogodba je bila tedaj namreč ena redkih, sklenjenih med kapitalističnim in socialističnim podjetjem.

O tem, kako je bil socialistični trg založen z artikli široke potrošnje, piše Marta Rendla. Kako je izgledalo plansko-tržno gospodarstvo tedaj? Cene so bile deloma sproščene, prav tako zunanja trgovina, podjetja so delovala v tržnem okolju, a politika/partija je še vedno ohranjala (neformalni) nadzor. Izdelki široke potrošnje so se uvrstili v državni gospodarski plan šele konec petdesetih let, v času druge petletke (prva je posvečala vso pozornost težki industriji). Povečana proizvodnja blaga široke potrošnje je bila v tesni povezavi z urbanizacijo, vse večjim zaposlovanjem in rastjo osebnih dohodkov. Industrija je tem trendom sledila s povečano proizvodnjo trajnih potrošniških dobrin: gospodinjskih aparatov, stanovanjske opreme, avtomobilov ter predmetov za rekreacijo, šport in razvedrilo (radijskih in TV sprejemnikov, koles, fotoaparatorov). Z rastjo življenjske ravni so prosperirale zlasti kovinska, papirna, kemijska, živilska, gumarska, lesna in elektroindustrija, slednja najbolj. Med temi industrijskimi podjetji je imela velik delež slovenska industrija (naj naštejem nekaj teh podjetij, pa ne le zaradi nostalgije: Zlatorog, Ilirija, Marles, Svea, Brest, Lipa, Alples, Javor, Stol, Meblo, Novoles, Tobi, LTH, Gorenje, Saturnus, Iskra, Tomos, IMV, Almir, Angora, Induplati, Kroj, MTT, Toper, Metka, Mura, Novoteks, Pletenina, Rašica, Svilanit, Vezanine, Elkroj, Ideal, Univerzale, Utok, Toko, Galant, IUUV, Konus, Lisa, Beti, Labod, Jutranjka, Peko, Ciciban, Alpina, Droga, Kolinska, Emo, Radenska, Šumi, Elan). Posledično z razvojem industrije in z vse večjo produkcijo se je razvijala tudi trgovina – tako po številu prodajalnih kot po trgovinskem prometu. Nastajala so velika trgovinska podjetja (Emona, Metalka, Slovenijales, Mercator, Petrol, Kovinotehna), pod okriljem katerih so delovala tudi industrijska podjetja (npr. v okviru Slovenijalesa skoraj vsa slovenska lesna industrija), nastajale so nove veleblagovnice (Nama, Maximarket). V osemdesetih letih je država zaradi vsesplošne krize (predvsem gospo-

darske in finančne) omejevala uvoz in osebno porabo ter odtok denarja v tujino. Te ukrepe so na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta najbolj občutili potrošniki: pomanjkanje naftnih derivatov, olja, sladkorja, higienskih potrebščin, kave itd. Te težave so bile deloma odpravljene šele desetletje kasneje, konec osemdesetih let, ko je država sprostila cene, liberalizirala uvoz in vzpostavila delovanje deviznega trga. A ponudba blaga široke potrošnje je kljub temu ostala skromnejša kot v sosednjih (kapitalističnih) državah. Jugoslovansko gospodarstvo enostavno ni bilo konkurenčno, k temu se je pridružila še visoka inflacija in gospodarska kriza je bila neizogibna. Če sta industrijska proizvodnja in trgovinski promet do leta 1980 naraščala, sta v osemdesetih letih ne le stagnirala, ampak začela celo upadati.

Na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta so postsocialistične države prešle v tržno gospodarstvo, uvedba kapitalizma pa je sprožila velike pretrese in padec proizvodnje. Slovenija se je odločila za tako imenovani gradualistični pristop k tranziciji; o vlogi države oz. trga v novih pogojih gospodarjenja, v prvih petnajstih leta samostojne Slovenije, razmišlja Aleksander Lorenčič. Da se iz zgodovine velikih gospodarskih kriz nič ne naučimo, dokazuje zategovanje pasu v aktualni krizi, ko pa je vendarle iz preteklih izkušenj in iz zdravorazumskega razmišljanja evidentno, da se samo z varčevanjem ne da potegniti voza iz blata, ampak igra pri tem ključno vlogo povpraševanje oz. trošenje, ki lahko generira tudi nova delovna mesta. V Evropi je sinergija državne regulative in prostega trga pokazala dobre rezultate po drugi svetovni vojni. V sedemdesetih letih (gospodarski razcvet) je prišlo do spremembe v gospodarski politiki, vse večjo vlogo je igral neoliberalizem, ki (je) skuša(l) državo čimbolj izločiti iz gospodarstva. Pri tem avtor citira mnenje Iztoka Simonitija, da je »neoliberalizem, ki ga je pravilneje imenovati neokonzervativizem, finančni fevdalizem 21. stoletja«. Vzporedno sta tekla procesa deindustrializacije in rasti finančnega sektorja. Tem trendom je po letu 2004 sledila tudi Slovenija, tudi s prezadolževanjem. Ne glede na to je bila v procesu privatizacije opazna vloga države, tudi preko njenih (paradržavnih) ustanov (agencij, skladov in družb). Kot v drugih tržnih gospodarstvih je tudi v Sloveniji država posegala v državna podjetja, v javni sektor ter v podjetja, ki so se prestrukturirala z državno pomočjo ter na ta način blažila ostrino poslovnih ciklov, kar je še posebej pomembno v obdobjih krize. Država je torej omogočila pogoje za prehod v tržno ekonomijo, a je bila potem manj odločna pri vodenju gospodarske politike. Danes so različna mnenja o tem, v kolikšni meri naj bo država še prisotna v gospodarstvu s svojimi lastniškimi deleži (še leta 2010 je bila v neposredni ali posredni lasti države četrtnina kapitala slovenskih podjetij). Tudi o tem, kaj je slovenski nacionalni interes, se še danes krešejo mnenja

(primer Mercatorja). Da je to slabo, je nedvomno. Ne le zaradi državnega lastništva, tudi zaradi državne strategije na področju tujih vlaganj.

Da so se v zadnjem času meje med trgom, državo in podjetji zabrisale, ugotavlja Nina Vodopivec v svojem antropološko naravnem prispevku, ki zaokroža dosedanje zgodovinsko obarvane članke. V svojem razmišljanju izhaja iz ekonomske antropologije, vede, ki jo današnja (uradna) ekonomska znanost skorajda ne upošteva. Vodopivčeva navaja nekatere sodobne avtorje, ki dokazujejo, da danes kljub globalnim povezavam vloga nacionalne države ni izginila, ampak se je samo preoblikovala, pri čemer se nacionalizem ne izključuje niti z neoliberalizmom niti z globalizacijo. Tudi za uradnimi evropskimi institucijami (npr. Mednarodnim denarnim skladom) stojijo (ameriški) zasebni kapital ter mreže zasebnih agencij in borznih posrednikov. A po drugi strani lokalno (nacionalno) ne more obstajati ločeno od globalnih procesov in obratno. Avtorica podrobneje pojasnjuje, kako je država sestavni del globalizacijskih odnosov. Če so bile v preteklosti nadnacionalne korporacije odvisne od nacionalnih držav, so danes nacionalne države v rokah oligarhičnih imperijev in korporacij [sic]. Nadalje problematizira razmerje med državo in družbo, tudi na primeru nedavnih protestov, ki predstavljajo platformo, pri kateri se preko kritike vzpostavlja nova država, ki bi naj bila drugačna od vitke države, katera deluje po podjetniškem vzorcu – socialne storitve bi npr. postale domena civilnih združenj in dobrotelčnih organizacij. Ta značilnost neoliberalizma je sporna tudi s stališča socialne varnosti; le-ta je pogojevana (pomoč se dodeljuje le v zameno za nekaj), (ne)zaposlenost je postala del osebne odgovornosti, prav tako kot izobrazba, zdravje, uspeh ... V neoliberalizmu je posameznik za osebni neuspeh odgovoren sam, kar lahko vodi k stigmatizaciji in ni daleč od družbene izključenosti. Z razmišljanjem o razmerju država–trg–podjetje svojo razpravo zaključi in obenem tudi zaokroži vsebinsko in metodološko raznolik, a kontekstualno enovit in družbeno aktualen zbornik.

Knjiga, ki nam pomaga orientirati se v prostoru, času in družbi.

*Marija Počivavšek*

## Naročilnica

**ZGODOVINA ZA VSE**

Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in naročam \_\_\_\_\_ izvod(ov).  
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR  
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)
<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku:  FIZIČNA –  PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka:  Davčni zavezanec:  DA  NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite):  po predračunu (za pravne osebe)  po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.  
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum:  Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:  
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje  
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si



## Naročilnica

**zgodovini**.ce

DA, naročam(o):

- izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: **OROŽNOV ZBORNIK** (12 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENC, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku:  FIZIČNA –  PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja: \_\_\_\_\_

Ulica, hišna številka: \_\_\_\_\_

Poštna številka, kraj: \_\_\_\_\_

Davčna številka: \_\_\_\_\_ Davčni zavezanec:  DA  NE (ustrezno označite)Način plačila (ustrezno označite):  po predračunu (za pravne osebe)  po povzetju (za fizične osebe)Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.  
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: \_\_\_\_\_ Podpis (žig): \_\_\_\_\_

Naročilnico pošljite na naslov:  
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje  
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si

www.zdc.si



## ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®  
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, [www.zdc.si](http://www.zdc.si)

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,  
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,  
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:

Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Sliki na ovitku:

Prednja: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Portret Valentina Vodnika, 1842  
(Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko, fotodokumentacija Grafičnega kabineta)

Zadnja: Podoba zmačkanega moža iz: Andruja Štampar, Narodna čitanka o alkoholu.  
Zagreb: Jugoslovenski savez treznosti, 1931

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije  
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498

Revija je uvrščena v podatkovni bazi EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases EBSCOhost and ProQuest.

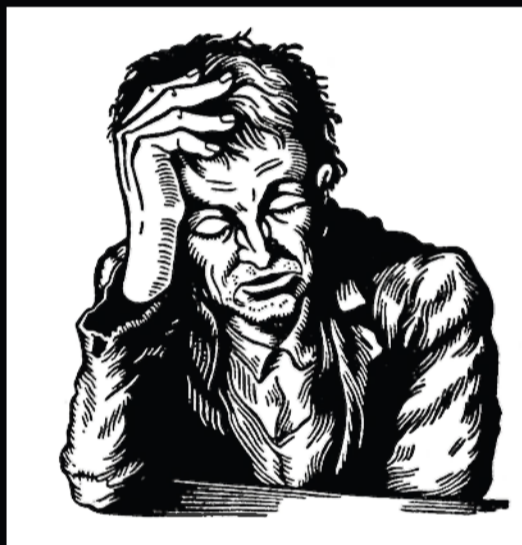
Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life*.  
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: [info@zdc.si](mailto:info@zdc.si)

Stanislav JUŽNIČ  
Damir GLOBOČNIK  
Andrej STUDEN  
Matic BATIČ  
Mateja RATEJ



CENA: 11 €

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXI, št. 1, 2014